

**К. Каймудинова
С. Абильмажинова
А. Саипов**

ГЕОГРАФИЯ

Ижтимоий-гуманитар йұналишдаги
умумтағым мактабларининг
10-сinfи учун дарслик

10

*Қозогистон Республикаси Таълим ва фан
министрлиги тасдиқлаган*

Алмати «Мектеп» 2019

КИРИШ

Географик билимнинг аҳамияти. География — инсоният тарихидаги энг қадимий фанлардан бири. Географик кашфиётлар мамлакатлар ва халқлар орасида алоқаларнинг кенгайишига таъсир кўрсатган. Аста-секин, географик билимлар тўпланиши ва систематизация қилиниши билан табиатнинг ривожланиши қонуниятлари асослаб берилди. Буюк сайёҳлар ва географлар ўзларидан сўнг тадқиқотларига бағишланган ғаройиб, романтикага бой асарлар қолдиришди.

Замонавий тамаддун қадриятларининг асосини ташкил этувчи географик билимлар инсоният дунёқарашини шакллантирувчи умумий маданиятининг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Замонавий инсоннинг географияйиб билим ва маданиятининг кўрсаткичи яхлит, кўп томонлама ва кескин равища ўзгараётган олам ҳамда бу дунёда ўз мамлакатининг ўрни тўғрисидаги билимлар системасини ўзлаштиргани билан белгиланади.

Унинг мазмуни географик фанларнинг системалилиги, мажмуавий характеристига таянади. География — табиий ҳамда ижтимоий-иктисодий ҳудудий системаларнинг таркиби, фойдаланиши ҳамда ўзаро муносабатининг, географик мұхитнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги табиий ва ижтимоий фанларнинг яхлит системасидир. Шундан келиб чиқиб, 10-синф учун “География” дарслигига дунёнинг физик, сиёсий, иқтисодий географиясини чуқур ўрганиш кўзланмоқда.

“География” фанининг хусусиятлари. Мазкур дарслик 7–9-синфлардаги география курсининг давоми бўлиб ҳисобланади. Дарсликнинг мақсади — сизларнинг географик фазо тўғрисида яхлит билим олишингизни таъминлаш, сизларда геоэкологик, геоиктисодий, ижтимоий, геосиёсий ҳамда глобал муаммоларни ечишга қаратилган малака ва кўникмаларни шакллантиришдир. Дарсликнинг асосий вазифалари:

- географик ва фазовий тафаккурни, географик маданиятни ривожлантириш;
- турли географик жараёнлар ҳамда кўринишларни ўрганишда глобал, ҳудудий ва локал ёндошув тушунчаларини ривожлантириш;
- географик маълумотларни қайта ишлашнинг замонавий усусларини қўллаш кўникмаларини шакллантириш;
- геофазовий усуслар ва маълумотлар билан боғлиқ ихтисослик ҳамда касблар учун характерли бўлган фаолият турларини бажариш ёрдамида касбий йўналтириш.

Ўқув дастурига мувофиқ, мазкур дарсликнинг ўқув материаллари 7 гуруҳга жамланган: географик тадқиқотлар методи; картография ва геоинформатика; табиатдан фойдаланиш ва геоэкология; геоиктисод; геосиёсат; ўлкашунослик; инсониятнинг глобал муаммолари. Дарслик сизнинг ёш хусусиятларингизга, жамият ва фанлар ривожининг замонавий даражасига мос назарий ва амалий материаллардан иборат. Асосий матнлардан ташқари, майда ҳарфлар билан ажратилган қўшимча матнлар берилган. Қўшимча матнлар мустақил ўрганишга мўлжалланган бўлиб, асосий ўқув материалларини сезиларли тўлдириши мумкин. Шунингдек, унга ўрганилган назарий билимларни мустаҳкамлашга имкон берадиган амалий ва ижодий ишлар ҳам киритилган.

Ёш дўст! Биз тавсия этаётган дарслик сени қизиқарли география оламига олиб кирсин, ёрқин келажагинг учун керакли фундаментал билим ва кўникмаларга асос бўлсин!

Муаллифлар

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

бўлим

ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР МЕТОД-УСУЛЛАРИ

Умумгеографик метод-усуллар

1-§. География бўйича тадқиқот мавзусини танлаш

География — табиий ва ижтимоий фанлар кесишувида ривожланадиган қизиқ фан. Шунингдек, у фаннинг бошқа соҳалари билан боғланган. География ҳар қандай объект, ҳодиса ёки жараённинг ҳудудий хусусиятларини ўрганиш ва тушунтиришга имкон беради. Тадқиқот олиб боришда изланиш кўнижмаларини ривожлантириш, атрофдаги оламни билиш, объектлар, ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисида шахсий фикрни шакллантириш мумкин.

Тадқиқот мавзусини танлашда ўзаро боғлиқ бўлган бир неча қадамлар қўйишга тўғри келади. Биринчи навбатда, қизиқиши ўғотган объектни танлаб олиш (географик объект, ҳодиса ёки жараён) ва уни қайси томондан тадқиқ қилишингизни аниқлаш зарур бўлади (1-расм).

Тадқиқот предметини аниқлаш. Тадқиқот обьектига турли нуқтаи назардан қараш мумкин. Масалан, изланиш обьекти сифатида вилоятингиздаги кичикроқ кўлни танлаб олишингиз мумкин. Бу кўлни географик жиҳатдан тадқиқ этганда унинг табиий хусусиятлари ҳамда экологик ҳолатини, хўжаликда фойдаланиш имкониятларини ўрганиш мумкин. Тадқиқот аспекти ва обьектнинг сиз изланмоқчи бўлган хусусиятлари, бир-бири билан боғланган бўлиши керак. Бу икки нуқтани аниқлаб олгандан сўнг, тадқиқот предмети белгиланади. Масалан, тадқиқот предмети *N* кўлининг табиий-географик шароитлари бўлиши мумкин.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш. Тадқиқот мақсади битта, унда мақсадга эришиш учун тадқиқотчининг кутаётган

Бугун дарсда сиз:

— тадқиқот мавзуларини танлашни ўрганасиз

Таянч сўзлар

тадқиқот мавзулари
мақсадлар
натижалар

Глоссарий

- Тадқиқот предмети** — бу ишда тадқиқ қилинадиган обьект, ҳодиса ёки жараённинг томонлари ҳамда хусусиятлари.
- Тадқиқот мақсади** — изланувчининг лойиҳа бўйича кутган якуний иш натижаси.
- Тадқиқот вазифалари** — иш мақсадига эришиш учун бажарилиши зарур бўлган изланиш хатти-ҳараратлари.

1-расм. Тадқиқот мавзусини танлаш алгоритми

якуний натижаси ҳамда хатти-харакатлари кўрсатилади. Масалан, уни шундай таърифлаш мумкин: “Илмий адабиётни ўрганиш ва тадқиқот олиб борилган жойда жамланган материаллар таҳлили асосида N кўлининг табиий-географик хусусиятларига характеристика бериш”. Тадқиқот вазифалари якуний натижа (мақсад)га эришишга қаратилган узлуксиз хатти-харакатларни ёзиб боришни тақозо қиласди. Тадқиқотнинг бир неча вазифалари аниқланади, улар таркибига кўра, мақсад билан ҳамоҳангдир.

Тадқиқотнинг мавзусини аниқлаш. Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари изланиш мавзусига мувофиқ бўлиши зарур. Юқорида келтирилган мисоллар асосида лойиҳа мавзусини қўйидагича белгилаш мумкин: “*N* кўлининг табиий-географик характеристикаси”. Танланган мавзу бўйича тадқиқот олиб бориш биринчи навбатда иш режасини тузишни талаб қиласди. Иш режасини тузган пайтда тадқиқот усулларининг асосий босқичлари аниқланади, адабиёт танланади ва мавзу бўйича маълумотлар тўпланади, шунингдек, келаси босқичда маълумотлар қайта қаралади, таҳлил қилинади, изланиш якунлари чиқарилади. Мактаб тадқиқот лойиҳасининг безатилиши ва тақдимоти учун маълум талаблар мавжуд.

1-расмидан фойдаланган ҳолда тадқиқот мавзусини танлаш шартлари ҳақида сўзланг.

1. Узингизни қизиқтирган географик объект, ҳодиса ёки жараённи танланг, ўқитувчингиз билан мавзуни, мақсад ва вазифани, тадқиқот предметини танлашга урининг.
  2. Танланган мавзу бўйчия режа тузинг ва уни ўқитувчи билан муҳокама қилинг .

Сиз қандай ўйлайсиз, нима учун тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари ўзаро боғланган бўлиши керак?

2-§. Географияда таққослаш усуллари

Географияда таққослаш усулларининг ривожланиши ва хусусиятлари. Таққослаш — қадим вақтлардан географиянинг турли соҳаларида қўлланилаётган тадқиқотнинг энг кўп тарқалган усулидир. Таққослаш усулларини қўллаган ҳолда объектларнинг ўхашалигини ва тафовутларини, фазовий фарқларини ўрганиш ва аниқлаш мумкин.

Таққослаш усулларини антик олимлар ишларида учратиш мумкин. Бироқ таққослаш усуллари замонавий тушунчада илк бор илмга XIX асрда немис олими А. Гумбольд томонидан киритилди. Таққослаш методини қўллаб, у табиий географиянинг илмий асосига пойдевор қўйди. Таққослаш усулини, шунингдек, А.Гумбольднинг замондоши К.Риттер қўллаган. У машҳур: “Умумий қиёсий географиси”, “Қиёсий ерга эгалик тўғрисида ғоялар” каби асарларнинг муаллифи саналади.

Дастлаб объектлар ва ҳодисалар ташқи қиёфасига кўра таққосланарди. Сўнгра уларнинг миқдорлари ва морфологик хусусиятлари қиёсланадиган бўлди. XX аср бошидан геохимик, геофизик, аэрокоинот усуллар асосида олинган материалларни қиёслаш бошланди. Ҳозирги вақтда катта миқдордаги сон ва сифат қўрсаткичларини қамрашга имкон берадиган математик усуллар ва ГИС-технологиялар қўлланилмоқда.

Географияда таққослаш усуллари. Ҳозирги вақтда таққослаш усуллари географиянинг деярли барча соҳаларида қўлланилади. Улар Ер геосистемасининг мураккаб таркиби ва хусусиятларини, уларнинг боғлиқлигини тушунишга ёрдам беради, зеро, фақат таққослаш орқали объектнинг ўхашалигини, хусусиятларини ва асосий фарқини аниқлаш мумкин.

Таққослашнинг усулларидан бири *аналогия усулидир*. Масалан, Платон Ени тирик организмга қиёслаган. Ҳозирги вақтда олимлар Осиё иқтисодини инсон танасига қиёслашмоқда: Япония иқтисоди — бу бош, Хитой ва Ҳиндистон — унинг оёқлари, янги иқтисодий мамлакатлар — қўллари, нефть экспорт қилувчи мамлакатлар — унинг юраги ва ҳ.к.з.

Бугун дарсда сиз:

- географиянинг таққослаш усуллари билан танишасиз.

Таянч сўзлар

таққослаш
аналогия усули

Глоссарий

- **Синхрон таққослаш** — бу бир асосли объектларнинг бир вақт оралидаги хусусиятлари ва қўрсаткичларини қиёслаш.
- **Диахрон таққослаш** — бу бир ёки бир неча объектларни турли оралиқлардаги хусусиятларива қўрсаткичларини қиёслаш.
- **Аналогия усули** — илгари яхши ўрганилган обьект мисолида бошқа шу каби обьект тўғрисидаги хуносаларни тарқатиш.

Қиёсий-географик усул: ҳудудлар ва мамлакатлар хусусиятларини уларни гурухлаш ҳамда тоифалаш, прогнозлаш мақсадида уларнинг кўрсаткичларини таққослаш ёрдамида амалий географик тадқиқотларда қўлланмоқда.

Таққослаш усулларидан фойдаланиш негизида исталган равища тоифалаш ва гурухлашларни ўтказиш мумкин. Алоҳида ҳудудлардаги географик объектлар ва ҳодисаларни таққослагандан алоҳида қоидалар ҳисобга олинади (2-расм).

Географияда таққослашлар

Бир хил объектларни таққослаш

Бир объектнинг кўрсаткич ва хусусиятларининг диахрон қиёси

Тадқиқ қилинаётган объектнинг энг аҳамиятли хусусиятлари ва кўрсаткичлари бўйича қиёси

Объектларнинг синхрон қиёси

2-расм. Географияда қиёслаш қоидалари

Бир типдаги объектлар сифатида Жанубий Америка ва Африка субэкваториал зоналарини таққослаш натижасида уларнинг ўхшашлик ва шўнга хос хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Диахрон таққослаш ёрдамида объект, жараён ёки ҳодисанинг хусусиятлари ва кўрсаткичларидаги ўзгаришларни аниқлаш, масалан, сўнгги 100 йилдаги бир шаҳарнинг йиллик ўртача ҳарорат кўрсаткичларини таққослаб, иқлим ўзгаришлари ҳақида холоса қилиш мумкин.

Тадқиқ қилинаётган объектнинг характерли хусусиятлари ва кўрсаткичларининг қиёси у ҳақида аниқ маълумотлар беради. Масалан, икки кўл сувлари кимёвий таркибининг қиёсланиши ва бошқа.

Синхрон таққослашдан фойдаланиб, маълум бир ҳодисанинг fazoviy хусусиятлари ҳақида маълумот олиш мумкин. Масалан, Қозогистон вилоятларида 2018-йилдаги туғилиш коэффициентларини таққослаш.

Қиёсий-географик усул объектлар, ҳодисалар ва жараёнларнинг умумий ва характерли хусусиятларини аниқлаш имконини беради. Масалан, саҳрога айланиш жараёни дунёning кўпгина ҳудудларига хос хусусият. Бироқ унинг кўламлари ва хусусиятларини аниқлашда саҳрога айланишнинг умумий қирралари ва унинг ҳудудий хусусиятларини аниқлашга ёрдам берадиган қиёслашларни қўллаш лозим.

1. Дарслик матнидан ва 5-илова маълумотларидан фойдаланиб, Европа мамлакатларини аҳоли сонига қараб, уч гурухга бўлишга уриниб кўринг.
2. Осиё иқтисоди ўхшашлик моделида Қозогистоннинг ўрни қандай?

 Мавзу харитасини қўллаб, Корея ва Камчатка Ярим ороллари ҳаво ҳароратининг кўрсаткичларини таққосланг.

 Илгариги ва ҳозирги вақтдаги қиёсий-географик усулни қўллашнинг хусусиятларини қандай баҳолаш мумкин?

1-амалий иш

Тадқиқот мавзусига доир қиёслашлар усулларини қўллаш

Ишнинг мақсади: танланган мавзу бўйича тадқиқот ўтказиша қиёслашлар усувларини қўллашни ўрганиш.

Топшириқлар

- Сиз тадқиқ қилаётган географик объектни худди шундай объектнинг географик жойи билан таққосланг. Унинг географик ўрнининг ижобий ва салбий томонларини аниqlашга уриниб кўринг.
- Тадқиқот обьектининг турли вақт оралиғидаги маълум бир кўрсаткичларни таққосланг (ҳажм, баландлик, чуқурлик, ва ҳ.к.з.). Бунинг асосида ушбу обьектнинг у ёки бу вақтда қандай ўзгаришларга дучор бўлгани ҳақида холоса чиқариш мумкин.
- Тадқиқ қилинаётган обьект маълум бир кўрсаткичи ёки белгисини шу каби обьект билан қиёсланг. Агар бу мумкин бўлса, таққослаш асосида график тузиб кўринг.
- Ўтказилган таққослаш натижалари ва тадқиқот давомида обьект ҳақида олинган янги билимлар тўғрисида эссе ёзинг.

Услубий тавсиялар

Топшириқларни бажараётганингизда сиз тадқиқ қилаётган обьект шу каби обьект билан қиёсланади; яъни агар сизнинг обьектнинг обьекти — тоғ бўлса, у бошқа тоғ билан қиёсланади.

Қиёслашни бажариш учун хариталар, маҳсус нашрлар ёки Интернет маълумотларидан фойдаланиш мумкин. Иқлим ва Гидрографик маълумотлар бўйича графиклар ёки диаграммалар тузиш мумкин.

3-§. Географияда сонли усуллар

Бугун дарсда сиз:

- сонли усулларва уларнинг аҳамияти түғрисида биласиз;
- маълумотларни қайта ишлаш учун сонли усулларни қўллашни ўрганасиз

Таянч сўзлар

тренд
сонли усуллар
даврий қатор
баланслиметод

Глоссарий

- **Сонли усуллар** — маълумотлартаҳлилида қўлланиладиган математик ва статистик усулларийиндиси.
- **Вақтинча қатор** — тадқиқ ўтказилаётган обьект ёки жараён бўйича турли вақт оралиғида тўпланган сонли маълумотлар.
- **Балансусули** — киришлар ва сарфлар кўринишидаги характерга эга системалар ривожини прогнозлаш ҳамда таҳлилқилиш учун қўлланиладиган ҳисоб методининг гуруҳи.

Жараёнлар ва ҳодисалар ривожланишидаги қонуниятларни тадқиқ қилишда тренд, яъни ривожланиш тамойилини аниқлаш муҳимдир. Вақтинча қаторни моделлаштиришдаги муҳим вазифа тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг ривожланиш тамойиллари ва йўналишларини белгилашдир.

Географияда сонли усулларнинг аҳамияти. XX асрнинг иккинчи ярмида тадқиқотнинг математика усуллари география фанларига интенсив равишда жорий қилина бошлади. Бу жараённи олимлар сонли инқиlob деб номладилар. Географиянинг “математикалашуви” компьютер техникаси ва технологияларнинг интенсив ривожланишига ҳам боғлиқ эди. Бунинг барчаси жуда катта миқдордаги сонли маълумотларни қайта ишлашга имкон берди. Замонавий географияни математикалаштирувнинг бир неча сабаби бор (3-расм).

Математик статистика, математик моделлаштириш, статистик ва математик таҳлил географиянинг бошқа усуллари билан бирга қўлланилади.

Улар тадқиқот мобайнида олинган дастлабки маълумотларни системалаштириш ва қайта ишлаш, умумлаштириш имконини беради.

Статистик маълумотларни қайта ишлашнинг сонли усуллари ҳудудларни таққослаш, уларнинг таркиби ва ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилиш имконини беради.

Географияда сонли усуллар. Математик статистика усуллари географик системалардаги ўзгаришларнинг таҳлилида қўлланилади. Тадқиқ қилинаётган обьект ёки ҳодисанинг аҳволи ва ундаги ўзгаришларни ёзиш учун, одатда, кўрсаткичларнинг вақтинча қатори тузилади (1-жадвал).

1-жадвал

Қозогистон аҳолисининг даврий қатори

2011	2012	2013	2014	2015	2018
16 440 124	16 673 077	16 909 776	17 160 774	17 417 673	18 311 700

Сонли маълумотлар ёрдамида тадқиқ қилинаётган география обьектини янада аникроқ ёзиш мумкин

Математика географияга география муҳити ҳодисаларини ёзиш учун янада қисқа ва тушунарли “тил” таклиф қилади

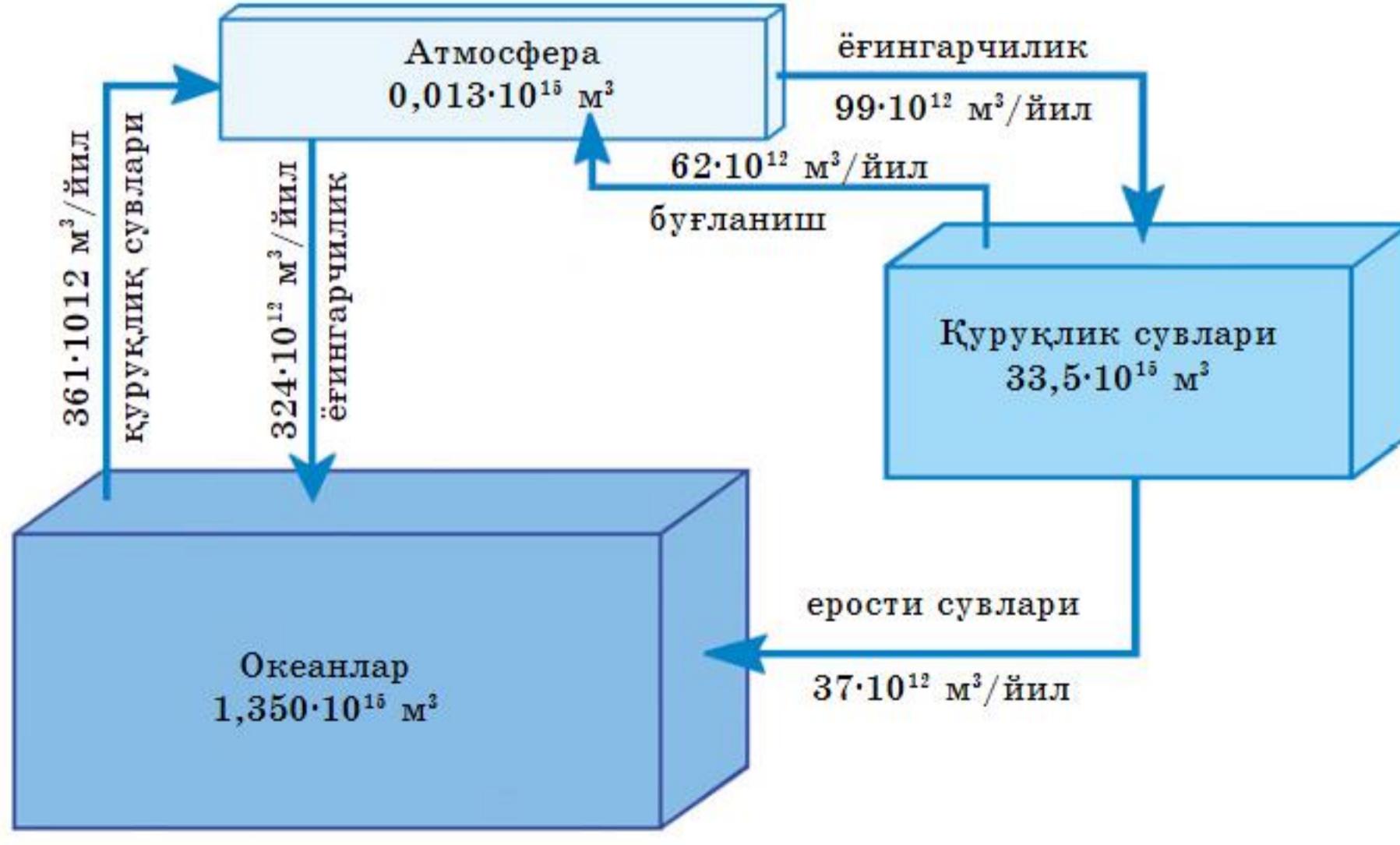
География обьектларининг келиб чиқиши ва таркиби, хусусиятлари түғрисида янги маълумотларни олиш ва хулоса чиқариш мумкин

Математика янги тушунчаларнинг пайдо бўлишига олиб келади, уларни географик интерпретация қилганда янги қонуниятларни очиш имкони мавжуд

3-расм. Географиянинг “математикалаштирув” сабаблари

1-жадвалда берилган мамлакатимиз аҳолиси түғрисидаги маълумотларни графикка айлантириш мумкин. Замонавий компьютер технологиялари ривожланиш тамойилларини аниқлашга имкон беради. Баланс усули кириш ва сарфнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисоблаш орқали динамик системаларни таҳлил қилиш ҳамда прогнозлашга имкон яратади. Бундай системаларни ёзиш учун сонли кўрсаткичлар ҳисобланади ва таҳлил қилинади: кириш — сарф, ишлаб чиқариш — истеъмол қилиш (4-расм).

Географияда кенг қўлланиладиган замонавий математик усулардан бири *географик системаларни математик моделлаштириш* ҳисобланади.

4-расм. Дунё сув балансининг сонли модели

Географик объектлар ва уларнинг муносабатларини математик модельлаштириш аник міңдорий муносабатларни акс эттиради. Аник маълумотлар асосида ишлаб чиқилган математик модель кам-күстсизdir. Бу моделлар тасвирлаш усулига кўра сонли деб номланади. Географияда математик-сонли модель топография ҳамда картографияда қўлланилади.

Иқтисодий географияда диаграммалар ижтимоий ва иқтисодий жараёнлардаги фазовий ва вақтинчалик ўзгаришлар ҳақида, табиий географияда эса алоҳида жараёнлар ва ҳодисаларнинг ўтиши ҳақида маълумот беради. График моделлар аниклик, кўргазмалик ва мавҳумликни мужассам этади.

Объектларни міңдорий маълумотларга кўра гуруҳлаш учун дарап усули қўлланилади. Бу метод турли дунё мамлакатларининг кўрсаткичлар йиғиндиси бўйича рейтингини тузишда қўлланилади. Консолидация қилинганда рейтинг бўйича, одатда, юқори, ўрта ва қўйи кўрсаткичлар аниқланади. Масалан, дунё мамлакатларининг туғилиш бўйича рейтингини аниқлаб кўрайлик. Биринчи навбатда, статистик маълумотлар рўйхати олинади. Бу рўйхатдан туғилиш коэффицентининг юқори (46%) ва қўйи (8%) кўрсаткичларини топамиз. Энди формула бўйича гуруҳлар фарқи кўрсатилиб, интервал аниқланади:

$$x = \frac{\max - \min}{3},$$

бунда $\max$ — кўрсаткичнинг юқори бирлиги,

$\min$ — кўрсаткичнинг қўйи бирлиги, x — интервал.

Бу формула асосида аниқланган интервал тахминан 12,6 бўлади. Энди кўрсаткични қўшиш йўли билан гуруҳлар интервалини аниқлаймиз.

- 1) 8 — 20,6 (туғилишнинг қўйи даражаси);
- 2) 20,7 — 33,3 (туғилишнинг ўрта даражаси);
- 3) 33,4 — 46 (туғилишнинг юқори даражаси).

Шундай қилиб, дунёнинг 195 мамлакатидаги туғилиш коэффициенти кўрсаткичларини 3 гуруҳга ажратдик. Статистик маълумотлардан фойдаланиб, у ёки бу мамлакатнинг қайси гуруҳга киришини аниқлаш қийин эмас.

1. З-илова маълумотларидан фойдаланиб, ЯИМ кўрсаткичлари бўйича Осиё мамлакатлари орасида бўйсиратиш ўтказинг.
2. География атласи маълумотларидан фойдаланиб, аҳоли жон бошига ЯИМ бўйича 10та етакчи мамлакатларни кўрсатувчи диаграммани тузинг.

1. “Географияда сонли маълумотлар нима учун керак?” мавзусида эссе ёзинг.
2. “Туризм” атлас харитасидан фойдаланиб, йилига 20дан 40 млн.гача сайёҳларни қабуллайдиган мамлакатларнинг рўйхатини тузинг.

2-амалий иш

Тадқиқот мавзусига күра миқдорий усулларни қўллаш

Ишнинг мақсади: танланган тадқиқот доирасида тўпланган маълумотларни қайта ишлаш учун миқдорий усулларни қўллашни ўрганиш.

Топшириқлар

1. Тадқиқот обьекти кўрсаткичларидан бирининг ўзгаришлари ни кўрсатувчи вақтинча қатор тузинг. Масалан, агар тадқиқот обьекти аҳоли манзилининг ижтимоий ривожланиши бўлса, у ҳолда аҳолининг кейинги 20 йил оралиғидаги даромадлари миқдори бўйича жадвал тузиш мумкин.
2. Олинган маълумотлар асосида график (диаграмма) тузинг. Бу мақсад учун компьютер технологияларидан фойдаланинг.
3. Тадқиқот обьекти ҳақида сиз олган миқдорий усуллар қўлланиши натижалари ва янги билимлар бўйича эссе тайёрланг.

Услубий тавсиялар

Машғулотни компьютер синфида ўтказиш тавсия этилади, чунки дарс сонли ахборотларни қайта ишлаш билан боғлик.

Вилоятларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши бўйича маълумотларни ҚР Миллий иктиносод вазирлиги статистика қўмитасининг расмий сайтидан олиш мумкин.

Туманлар бўйича маълумотлар вилоят статистика департаментлари сайтларида келтирилган. Графиклар, диаграммаларни тузиш учун Word ва Excelнинг “диаграмма” қўшимчасидан фойдаланилади. Якунларни чиқариш эссе ва тақдимот тарзида расмийлаштирилади.

4-§. Туманлаштириш усуллари

Бугун дарсда сиз:

- туманлаштиришнинг усулларын хусусиятлари түгрисида биласиз;
- вазифаларни бажариш асосида туманлаштириш усулларини құллашни үрганасиз.

Таянч сүзлар

географик туманлаштириш
худудий система

Туманлаштириш географияда әнг муҳим усул ҳисобланади. Туманлаштиришнинг илмий асослари XVIII аср охири ва XIX аср бошларыда шаклланды. Географик туманлаштириш ёрдамида географик шароитлари үхаш туманлар системалаштирилади ва үзига хос қирраларга әга ҳудудий система-лар ажратилади. Туманлаштириш асосида географик кенгликтің тақсимлаш юзага оширилади.

Туманлаштиришнинг асосий мақсади — үзига хос қирраларга әга ҳудудий система-ларни аниклаш, уларнинг фазодаги чегара-ларини белгилаш ва ёзишdir. Туманлаштириш маълум ҳодиса, унинг белгилари ва миқдорий күринишининг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига асосланади. Масалан, табиий-географик жиҳатдан туманлаштиришда ер, рельеф ва х.к.з.лар, иқтисодий географияда эса — маъмурий чегаралар, табиий ресурслар, ахоли таркиби, соғавий ихтинослашгани инобатта олинади.

Туманлаштиришда географик фазо тадқиқот обьектига мувофиқ арелларга ажратилади. Ареллар икки асосий гурухларга бўлинади (5-расм).

ТУРДОШ АРЕАЛ

- туманлаштирилаётган обьектлар ёки ҳодисалар мавжуд ареал бўйича бир хил хусусиятларга, бир хил тарқалиш зичлигига әга бўлади.
- ареал ўзагида алоқалар яқин ва доимий характерга әга.

АСОСИЙ АРЕАЛ

- туманлаштирилаётган обьект ёки ҳодисалар ареалнинг марказида (ўзагида) жуда яққол намоён бўлади, чеккага томон уларнинг зичлиги камаяди.
- чегаралар қўшни ўзак таъсиридаги ареллар орасидаги ўтиш зоналари орқали ўтказилади.

5-расм. Туманлаштиришдаги ареалларнинг турлари
ва хусусиятлари

Бир хил ареллар аникланганда үхаш обьектлар бир гурухга икки усул — бирлаштириш ва ажратиш билан биректирилади. Ҳудудларни бир ёки бир неча үхаш хусусиятлар билан бирлаштириш сунъий туманларни ажратишга имкон беради (6-расм).

Туманлаштириш мақсадига кўра, синтетик туманни ажратиш кўрсаткичларни танлашдан бошланади. Туманлаштиришнинг бу тури қўйидан туманлаштириш дейилади. У нисбатан катта бўлмаган туман-

6-расм. Туманларни ажратиш кетма-кетлиги (В.Н.Холина бўйича)

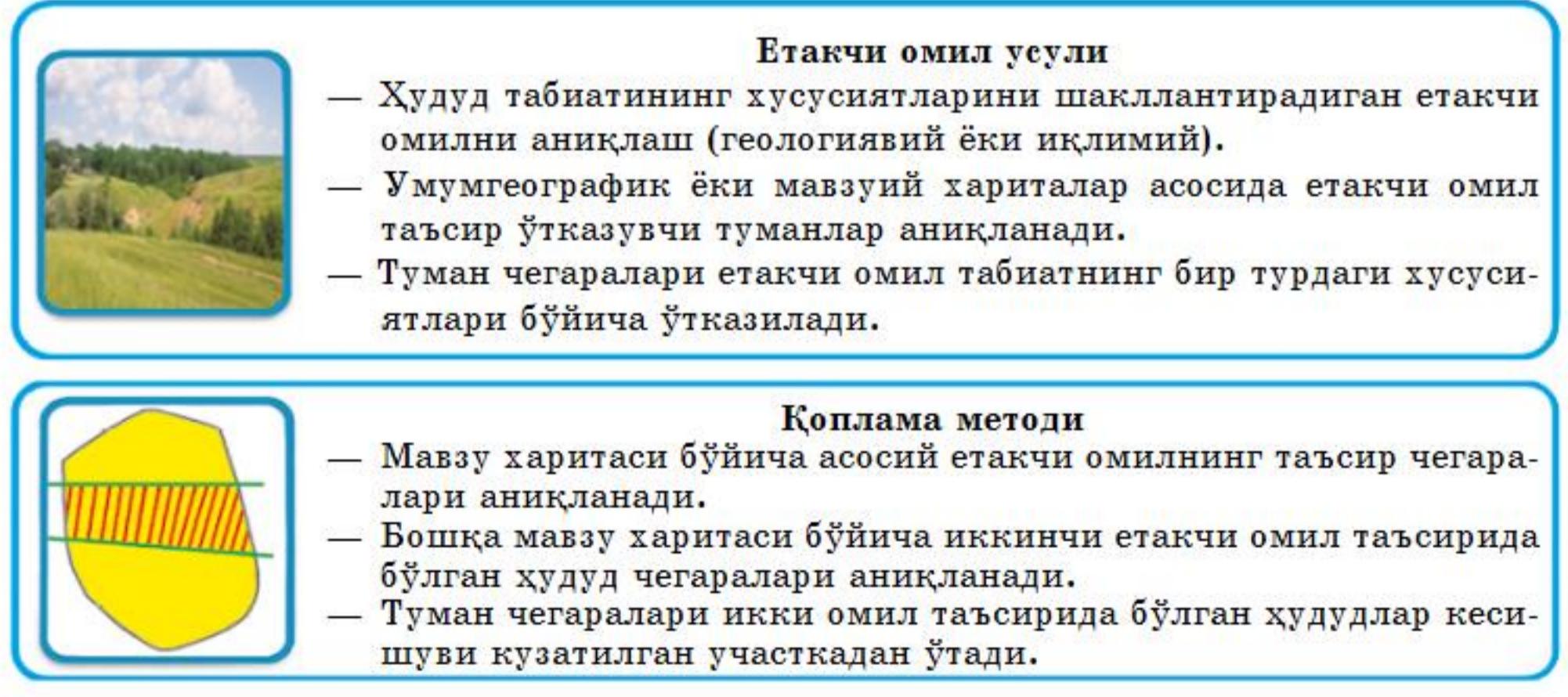
лар майдонларини нисбатан йирикроқ, мураккаб ҳудудий система-ларга бирлаштириш учун қўлланилади.

Таҳлилий туманларни ажратиш катта ҳудудларда олиб борилади. Шунинг учун бу усул юқоридан туманлаштириш деб аталади. Катта майдонларни кичик туманларга ажратиш учун мавзуй хариталар таҳлил қилинади. Масалан, ундан ер курраси масштабида ҳудудларни ажратиш учун ёки йирик ҳудудларни ажратишда фойдаланилади.

Ер куррасида иқлим минтақаларини ажратиш учун қайси усул бўйича туманлаштириш бажарилган қайси усули натижасиде Ер шарида иқлим минтақалар ажритилган?

Табиий географияда табиий системаларни туманлаштиришда етакчи омил методи ва қоплама усулидан фойдаланилади (7-расм).

7-расм. Табиий географик туманлаштириш усуllари

Глоссарий

- **Географик туманлаштириш** — ҳудудларнинг маълум бир шароитларнинг турдошлиги принципи бўйича ажратилиши.
- **Географик туманлаштириш усуллари** — географик кенгликни системалаштириш усулларининг йиғиндиси.
- **Ҳудудий система** — атрофмуҳит ва жамият ўзаро боғланган элементларининг ҳудудий мувофиқлиги.
- **Географик кенглик** — аниқ бир ҳудудда жойлашган ва вақт мобайнида ривожланадиган географик объектларнинг ўзаро муносабати йиғиндиси (Э.Алаев)
- **Ареал** (лат. *area* — вилоят, туман, кенглик) — ер устки қисмида қандайдир бир ҳодисанинг, объектлар ёки ўхшаш шароитларнинг, организмлар маълум жамиятнинг тарқалиш вилояти.

Ҳудуд табиатининг асосий хусусиятлари биргина етакчи омил таъсирида “аниқланганда” етакчи омил метод-усули қўлланилади. Масалан, Қозоғистоннинг табиий-география минтақалари дифференциация қилинганда геологик ва иқлим омиллари етакчи ҳисобланади. Геологик омил асосида мамлакат ҳудуди 8та табиий-географик минтақаларга бўлинади: Қозоқ майда чўққили (Сариарқа), Фарбий-Сибирь текислиги (Фарбий-Сибирь плитаси) ва ҳ.к.з. Турон плитаси иқлим омил асосида Турон паст текислиги ва Жанубий Қозоғистон саҳроларига ажратилган.

“Қоплама” усулининг қўлланиши ҳудудга икки етакчи омил таъсир қилганда, айниқса, самаралидир. Табиий-географик туманлаштириш билан сиз 4-чоракда “Мажмуавий географик туманлаштириш” мавзусини ўрганишда муфассал танишасиз.

Туманлаштириш методи ёрдамида турли даражадаги ҳудудий бирликлар (таксонлар) ажратилади: район, провинция, вилоят, минтақа ва ҳ.к.з. Иқтисодий ва ижтимоий географияда туманлаштиришнинг икки асосий усул: сифат таҳлили ва миқдорий ёндашув қўлланилади. Сифат таҳлили аниқ минтақавий-мажмуавий, шунингдек, туманларни ривожлантиришнинг специфик шароитлари муаммоларини аниқлаш учун ўтказилади. Миқдорий ёндашув ёрдамида минтақавий таҳлилнинг статистика ва ҳисоб кўрсаткичлари асосида бир қатор аҳамиятли хусусиятлари бўйича туманларни гуруҳлаштириш ўтказилади.

“Дунё аҳолиси зичлиги” харитаси бўйича турдош ва ўзакдош ареалларни аниқланг, уларни тушунтириб кўринг.

1. Н тумани табиати хусусиятларининг шаклланишида текис рельеф ва денгиз ҳаво массалари етакчи омиллар бўлган. Бу районнинг чегараларини аниқлашга қандай мавзуй хариталарнинг “кесишуви” керак бўлар эди?
2. Миқдорий ёндашув асосида Қозоғистон ҳудудини қандай ижтимоий кўрсаткичлар бўйича туманлаштириш мумкин бўлар эди?

“Географик туманлаштиришнинг аҳамияти” мавзусида қисқа маълумот тайёрланг.

З-амалий иш Тадқиқот мавзусига күра туманлаштириш усулларини қўллаш

Ишнинг мақсади: тадқиқот мавзусига күра туманлаштириш усулидан фойдаланишни ўрганинг.

Топшириқлар

1. Ўзингизнинг тадқиқот мавзунгизни қандай кўрсаткичлар асосида амалга ошириш мумкинлигини аниқланг.
2. Тадқиқот туманининг оддий схемасини тузинг, унга бир кўрсаткич бўйича танланган турдош ёки ўзакдош арелларни киритинг (аҳоли зичлиги, ўсимликлар турининг тарқалиши, рельеф характеристери ва ҳ.к.з.).
3. Турли ранглар ёрдамида фазонинг географик ранг-баранглигини ифодаланг.
4. “Тадқиқот мавзуси бўйича янги билимлар олишим учун географик туманлаштириш усулини қўллаш менга қандай ёрдам берди?” мавзуси бўйича кичик тақдимот тайёрланг.

Услубий тавсиялар

Топшириқларни бажариш учун тадқиқот мавзуси бўйича жамланган материаларни таҳлил қилиш талаб қилинади. Шунингдек, ҳудудни туманлаштириш схемаси тайёрланади. Амалий машғулотнинг бажаралиши якуни бўйича тақдимот тайёрланади.

II

бұлым

КАРТОГРАФИЯ ВА ГЕОИНФОРМАТИКА

5-§. Замонавий картографилари

Бүгундарсдасиз:

- картография тадқиқотларидан қандай ва қаерда фойдаланишини биласиз.
- уларни құлланишни үрагансиз.

Таянч сұзлар

узунлик, майдон ва ҳажмни ўлчашнинг картографик усуллари картографик асбоблар: циркуль, транспортир, курвиметр, планиметр электрон хариталар картографик анимация картография ва Интернет

Кундалик ҳаётда ва хұжалик мақсадларидан харита билан махсус ишларни бажариш учун турли картографик билим ва малакалар зарур бўлади. Картография олдида турган асосий вазифалардан бири — харита ва атласлардан тўғри (малакали) фойдаланишга имкон берадиган картография усулларини такомиллаштиришdir.

Турли қонуниятлар ва тасвиirlанган географик объектларнинг миқдорий ва сифат характеристикаларини, шунингдек, хариталарнинг таҳлилларининг самарали йўллари ҳамда характеристикасини тушунишга ўткир зарурат пишиб етилди.

Харита билан ишлашнинг зарурий усулларидан бири харитометрик усул ҳисобланади. Бу методнинг воситасида туманинг масофасини (узунлигини) ҳамда майдонини ҳисоблаш мумкин.

Бу ўлчовлар махсус картографик асбоб ёрдамида амалга оширилади. Унга циркуль, транспортир, курвиметр ва планиметр киради.

Тўғри линиялар бўйлаб узунликларни ўлчаш учун *линейка* ва циркулдан фойдаланилади, денгиз ва кўлларнинг соҳил линиялари, чегарларини ўлчаш учун эса механик асбоб — курвиметрдан фойдаланилади. *Курвиметр* (лотин тилидаги “эгилган”) — топографик хариталар, режалар, тархларда эгри-буғри линияларнининг узунлигини ўлчаш учун асбоб. Курвиметр ўтилган тишлар сонини ҳисблайдиган дастакли маълум диаметрдаги тишли роликдан иборат. Эгриликнинг узунлигини ўлчаш учун унинг юзасидан курвиметри юргизиш керак.

Асбоб икки циферблатдан иборат (ҳар томонида биттадан), шу билан бирга, баъзи бир курвиметрларда харитадан ғалтак билан ўтиладиган йўл шкалалар бўйича сантиметрларда белгиланади, бошқаларида — бевосита жойдаги масофа харита масштабига боғлик ҳолда километрларда кўрсатилади. *Транспортир* ёрдамида харитада объектнинг азимути аниқланади.

Майдоннинг ўлчови *планиметр* ёрдамида амалга оширилади. У бирлаштирилган икки таянчдан иборат. Таянчлардан бирининг бошчаси ҳаракатсиз, иккинчисига тадқиқ қилинаётган объект устидан ҳаракат қилиши учун мүлжалланган нина ўрнатилган. Асбоб ўзининг ҳаракатини тугатганида унинг юзасида рақамли кўрсаткич пайдо бўлади (8-расм). Ўлчов бирликларига мувофиқ, майдоннинг катталиги гектар ёки кв. км.да ҳисобланади.

Харитада майдонни ҳисоблашнинг кенг қўлланиладиган ва энг оддий усули — палетка методидир. Бунинг учун квадрат шаклидаги палетка ишлатилади. Майдон катталиги қўйидаги формула билан аниқланади: $P = a^2n$, бу ерда a — масштабга мувофиқ, квадрат томонларининг катталиги; n — квадратлар сонига тенгdir.

Масалан, агар карта бўйича, квадрат томонларининг кўрсаткичи 50 см бўлса, унда бир квадратнинг кўрсаткичи 2500 м^2 бўлади, тўлиқ юргизиладиган квадратнинг йиғиндиси эса 15 га тенг бўлади. Шунда формула бўйича $S = a^2n$ нинг катталиги юргизиладиган ернинг умумий юзаси $2500 \text{ м}^2 \cdot 15 = 37500 \text{ м}^2$. га тенг бўлади.

Ҳозирги вақтда замонавий электрон хариталарда маълумотларни олиш учун ўрганилаётган объект ёки арел устига курсорни босишнинг ўзи кифоя, у ёки бу маълумот экранда кўринади (чиқади).

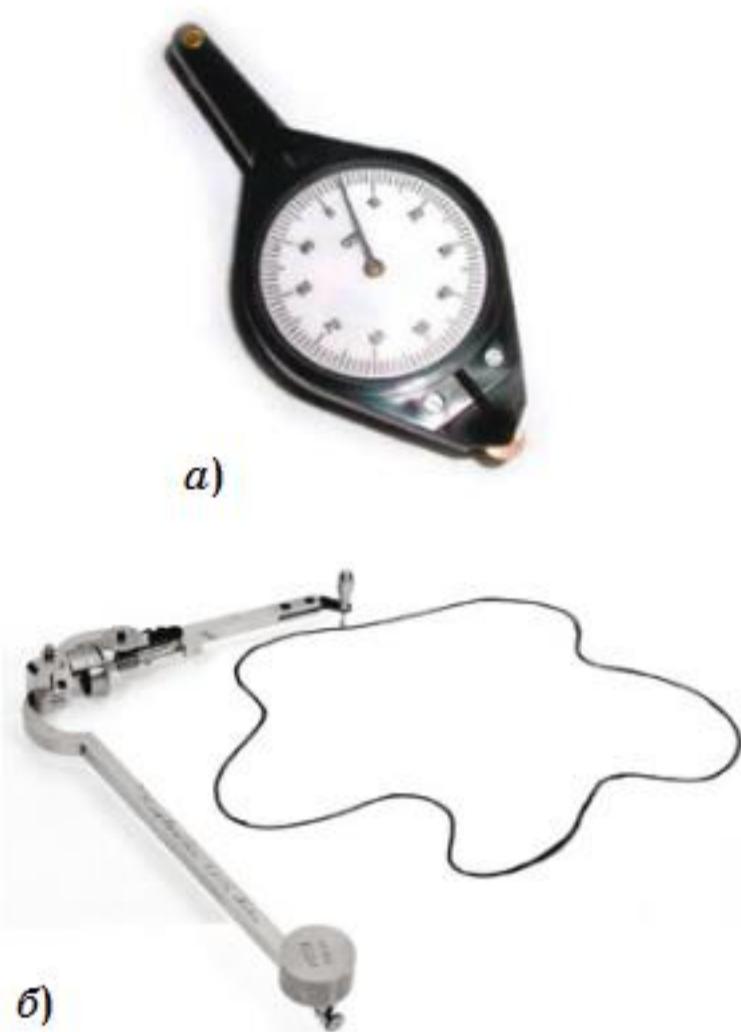
Объект ҳажмларини аниқлаш, ўлчов ишларини ўтказиш учун, шунингдек, палетка усули қўлланилади ҳамда унинг баландлиги ёки чуқурлиги кўрсаткичлари қўлланилади. Ҳажм қўйидаги формула билан аниқланади: $V = a^2n \cdot hm$, бунда hm — ўртача баландлик ёки ўртача чуқурлик кўрсаткичига тенг.

Дарслик матнидан фойдаланиб, харитадан бир дарё узунлигини, бир кўлнинг майдонини, бир денгиз ҳажмининг ўртача кўрсаткичини аниқланг.

Электрон хариталар билан ишлаш. Электрон харита — дастурлар ва турли даражадаги техник воситалар ёрдамида шартли белгилар системасидан самарали фойдаланиш, шунингдек, тўпланган маълумотларни такомиллаштириш асосида тузилган рақамли харитадир.

Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, электрон хариталар бўйича турли характердаги масалаларни ечиш мумкин. Электрон хариталар системасининг мазмунни жой харитаси (намуна), шартли белгилар системаси, аэрокоинот съемкалари, маълумотли (матнли) аудиовидео-ахборотдан иборат.

8-расм. Картографик асбоблар:
а) курвеиметр; б) планиметр

Электрон хариталарнинг қоғозли ташувчилардан бош фарқи шундан иборатки, электрон хариталар жой ҳақида маълум бир вақт орасида жамланган материалларни турли даражаларда қайта ишлаш, унга баъзи янги ахборотлар киритиш, маълумотларни олиш, картографик парчалар бўйича ҳисоб-китоб олиб бориш ва шунинг асосида турли характердаги вазифа ва хатти-ҳаракатларни ечиш имконини беради.

www.meteosputnik.ru/, сайтиданфойдаланиб, Қозоғистон ҳудудининг электрон харитасига шарҳ беринг. Бундай хариталарданолинадиган ахборотни изоҳланг.

Анъанавий хариталар каби, шунингдек, электрон хариталар қўлланиш турлари ва ахборот бериш усули бўйича классификация қилинади (2-жадвал).

2-жадвал

Электрон хариталар классификацияси

Кўлланиш турлари бўйича	Типи ва масштаби бўйича	Ахборот бериш усуллари бўйича	Ахборотни бериш типлари бўйича
1. Тезкор ахборотни белгилаш ва моделлаш учун.	Шаҳарларнинг электрон режаси, масштаб 1:10 000, 1:25 000; Электрон топографик хариталар, масштаб 1:25 000, 1:50 000, 1: 100 000, 1:200 000, 1:500 000, 1:1 000 000; Электрон атмосфера хариталири 1:500 000, 1:1 000 000, 1: 2 000 000, 1: 4 000 000	2- белгили моделлар (x, y) 3- белгили моделлар (x, y, H) 4- белгили моделлар (x, y, H, t)	Векторли, растрли
2. Локал жойнинг аҳволини гурухли ва алоҳида экранларда белгилаш учун.			

Векторли тасвир математик формулалар кўринишидаги, нуқталар, чизиқлар, кўп бурчаклар каби геометрик шакллар ёрдамида тузиладиган тасвиirlардир. Чизиқ — шакл, йўғонлик, бевосита ва нуқта-чизиқ (пунктир) кўринишидаги ранг ва тип каби хусусиятларга эга.

Векторли тасвиirlни осонликча алоҳида элементлар — чизиқлар ва бутун шаклларга ажратиш, шунингдек, ҳар бир шундай элементни алоҳида таҳрир қилиш, масштаблаш усулини қўллаш мумкин.

Растрли тасвир — турли рангдаги растрлар (пикселлар)нинг алоҳида нуқталаридан қурилган тасвиirdир.

Электрон атлас деб маҳсус дастурлар йиғиндисидан таъминланган электрон хариталар пакетига айтилади. Картографик тасвиirlардан ташқари электрон атласлар таркибига матнли изоҳлар, жадвалли маълумотлар (атрибулар), шунингдек, мультимедиали парчалар — анимациялар, видеофильмлар ва овозли иловалар киради. Электрон атласлар электрон ташувчилар ёрдамида тарқатилади.

Картографик анимация. Картографик системада турли үзгаришларни тушунишга шароит яратадиган усуллардан бири картографиялы анимация ҳисобланади. Бу метод ҳаракатланувчи харита-кадрларга асосланади ва турли географик ҳодисалардаги үзгача үзгаришларни күриш имконини беради.

Анимация коинот съемкалари ва электрон хариталар каби кундалик ҳәётда кенг қўлланилади. Об-ҳаво прогнозларининг телевизион хариталари энг оддий мисол бўлиб ҳисобланади. Бундай хариталарда атмосфера фронтлари, юқори ва қуий босим марказларининг ҳаракати, атмосфера ёғингарчиликларининг шартлари аниқ кўрсатилган бўлади.

Хозир замонавий технологиялар, усуллар ва усуллар орқали турли ҳодисаларнинг үзгаришларини характерловчи жуда кўп дастурлар ишланган. Шунингдек, ҳозирги вақтда модулларнинг жамланмасидан ташкил топган картографик анимациянинг турли варианти ва комбинацияларини таъминловчи маҳсус компьютер дастурларининг пакетлари ишлаб чиқилган. Улар ёрдамида экранда хариталарнинг ҳаракати, мультиликацион қаторда харита-кадрлар алмашинуви ёки 3Д ўлчовда тасвирлар алмашинуви амалга оширилади; хариталар юзасида алоҳида элементларнинг ҳаракати содир бўлади. Анимацион кўрсатувларни сокин (1 секундда 24 кадр), жадал ва секин режимларда амалга ошириш мумкин.

Картография ва Интернет. Замонавий ГИС ва Интернет, телекўрсатувлар ва телекоммуникация базаларида янги типдаги географик ахборот системалари — ГЛОБ-ГИС (глобал ГИС) шаклланмоқда. Юқорида номланган системалар ва Интернет асосида Глобал географик ахборотларнинг яхлит телекоммуникация системаси шаклланмоқда. Дунё бўйича уларни қўлланаётганлар сони бир неча миллионга етган. ГИС-GPS-Интернет/Интернет системалар, ўзаро хатти-ҳаракатда энг янги технологияларга асосланган қудратли ахборот мажмуаларини шакллантиради, айни пайтда уларнинг турли каналларини ва фаолият майдонини кенгайтиради.

Кўп қиррали, чегарасиз имкониятларга эга маҳсус ГИС-тузилмалар, яхлит глобал ГИС таркибиға кириб, истеъмиолчилар олдида ўз вазифаларини нуқсонсиз адо этмоқда.

Юқорида таъқидланган илгор технологиялар натижаларидан самарали фойдаланиш ва тамойиллар география ва картографияни XXI асрда яхлит системага бирлаштиришга имкон яратади. Шубилан бирга ҳар қандай катталиктаги фазовий ахборотларни янги технологияларни қўллаш орқали тезкор ва аниқ қайта ишишга барча шароитлар яратилади.

1. Картометрик усуллар ёрдамида қандай маълумотларни олиш мумкин?
2. Ўлчов ишларини юритишда қандай картографик асбоблар қўлланилади?

3. Геоинформацион картография дегани нима?
  4. Электрон ва анъанавий хариталар орасида қандай фарқлар бўлиши мумкин?
-
1. Харитадан яна қандай картометрик кўрсаткичларни аниқлаш мумкин?
  2. Мақсади ва қўлланишига кўра электрон хариталар қандай турларга бўлинади?
  3. Картографик анимация бизга қандай ахборот беради?

6-§. Геоинформатика асослари

Бугун дарсдасиз:

— мавзу бўйича Microsoft Excelдастурида географик маълумотлар базасини тузишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

Геоинформатика, унинг мақсадлари географик ахборот системалари Интернет/Интранет

Геоинформатика — амалий математика, информатика ва картография асосидаги компьютер техникасининг, география назарияси ва услубининг ўзаро боғланиши натижасида шаклланувчи фаннинг янги соҳасидир.

Геоинформатиканинг асосий мақсади — географик ахборотларни замонавий технологиялар ёрдамида қайта ишлаш ва таҳлил қилиш, ташкил қилинган геомаълумотлар асосида юқори малакали мутахассисларни тайёрлашдир.

Ҳозирги вактда ахборотлаштириш ва рақамлаштириш бутун жамиятга ва инсон хўжалик фаолиятининг барча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда, шунингдек, кўпгина фанлар соҳалари ривожланишига таъсир қилиб, доимий интенсив ривожланишда бормоқда.

Қозогистон Республикаси иқтисодининг рақамли шаклга ўтказиш мақсадида “Рақамли Қозогистон” давлат дастури қабулланган. Унинг вазифаларига мувофиқ, 2021 йилда рақамли ахборотлардан фойдаланувчилар сони — 81% га, аҳолининг рақамли саводхонлиги 81,5% этиши керак. Ҳозир республика иқтисодининг рақамли шаклга ўтиши даражаси бўйича 85 мамлакат орасида Қозогистон 50-ўринда.

Қозогистондаги интернет-фойдаланувчиларсонини бошқа мамлакатлардаги интернет-фойдаланувчиларисони билан таққосланг.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, геоинформацион технологиилар (**ГИС**) нинг роли ва аҳамияти ортиб боради. Барча даражада жамиятни ахборотлаштириш давлат бошқарувини ташкил этишини оптимизациялаш учун асос бўлмоқда. Кўп мамлакатларда ГИСни ривожлантириш ва картография ишларини автоматлаштиришни тақомиллаштириш мақсадида давлат даражасида геоинформацион дастурлар ишлаб чиқилмоқда.

Геоинформацион система (ГИС) — фазовий (географик) маълумотларни ва зарур обьектлар тўғрисидаги ахборотларни тўплаш, сақлаш, таҳлил қилиш ҳамда график тарзда ифодалашнинг ташкиллаштирилган системаси ва улар билан боғлиқ дастурлар ва аппаратларнинг мажмуи (9-расм).

Кириш маълумотлари (хариталар, суратлар, рақамли маълумотлар)

9-расм. Географик ахборот системасининг схемаси

Республикамизда бу йўналишда электрон хариталарни (1:10000 ва 1:1000000 масштабларда) ишлаш, геоинформациян системаларни лойиҳалаш ва уларни тарқатиш бўйича тадбирлар олиб борилмоқда.

ГИСнинг турли соҳаларини ривожлантириш мақсадида маҳаллий ва соҳа тузилмаларини бир марказдан бошқариш, аэрокоинот ахборотларини тўплаш ҳамда уларни қайта ўзгартирини бўйича ишлар олиб борилмоқда, ГИС ташкилотларига катта илмий ҳамда илмий-ишлаб чиқариш ахборотлари жамланган илмий институтлар, олий ўқув юртлари ва уларнинг соҳавий тузилмалари киради.

Геоинформатикада фойдаланиладиган атамалар ва тушунчалар ушбу соҳада қўлланиладиган мураккаб илмий тушунчалар йиғиндисидан ташкил топади.

Геоинформатика атамаси учта сўзнинг йиғиндисидан ташкил топади: география, информатика ва автоматика. Инглиз тилидаги *informatics* ва *computer science* атамалари ЭҲМ, дастурни ишлаб чиқариш, амалий математика, операция системаларини қўллаш каби тушунчаларни англатади. Шунингдек, (*geographical*) information system — GIS (*geoinformation system*) тушунчалари кенг қўлланилади.

Демак, геоинформатика бу — керакли ахборотни тўплаш, сақлаш, қайта ишилаш (қайта ўзгартирини) ва тарқатишни амалга оширадиган маҳсус технология (ГИС-технология). Шунингдек, мувозий равишида геосистемаларни инвентаризация, оптимизация, бошқариш ва бирлаштириш бўйича масалалар ҳамда чораларни ечади.

Атроф мұхитни системали мұхофаза қилиш Халқаро институт маҳсулі ҳисобланадиган *ARC/INFO ArcView* каби дастурлар ҳозир бутун дунёга маълумдир.

“Интернетнинг ҳаётимиздаги ўрни” мавзусида эссе ёзинг, синдошлар билан мұхоммада қилинг.

ГИС системасыда ҳар қандай ҳудудни ўрганишга имкон берувчи маълумотлар асосий компонентлар ҳисобланади. ГИС маълумотлари икки типга бўлинади:

1) фазовийси (географикили) — географик объектнинг жойи ва шаклини, шунингдек, уларнинг боғлиқлигини характерлайди.

2) характерлайдигани — (атрибути, ёрлиқли) рақам ва матнлар орқали географик объектларнинг характеристикасини намоён қиласди.

Бу маълумотлар ГИС — *ARC/INFO* — дастурларига бирлаштирилади. ARCда географикили, INFOда характерлайдиган маълумотлар берилган. Шунингдек, бу маълумотлар ўзаро боғлиқликда қаради.

Геоинформацияли системалардамаълумотлармаксусхариталартарзида берилиши шарт эмас. Шартларга кўра ва дастурли таъминот ёрдамида базадаги маълумотларни самарали картографик тасвирларга айлантириш мумкин.

Дастурли имкониятлар географик ахборотларни жорий қилиш, сақлаш, таҳлил қилиш, тасвирлашга ёрдам беради.

Дастурли имкониятлар асосий компетентли компонентлар билан боғланган:

- географик маълумотларни жорий қилиш, сақлаш ва ўзгартириш;
- базавий маълумотларни бошқариш;
- маълумотларни визуализациялаш;
- маълумотларни таҳрир қилиш;
- географик таҳлил;
- сўровномаларни қониқтириш;
- дастурли таъминотдан фойдаланишиенгиллаштириш;
- истеъмолчининг график имкониятларини фаоллаштириш.

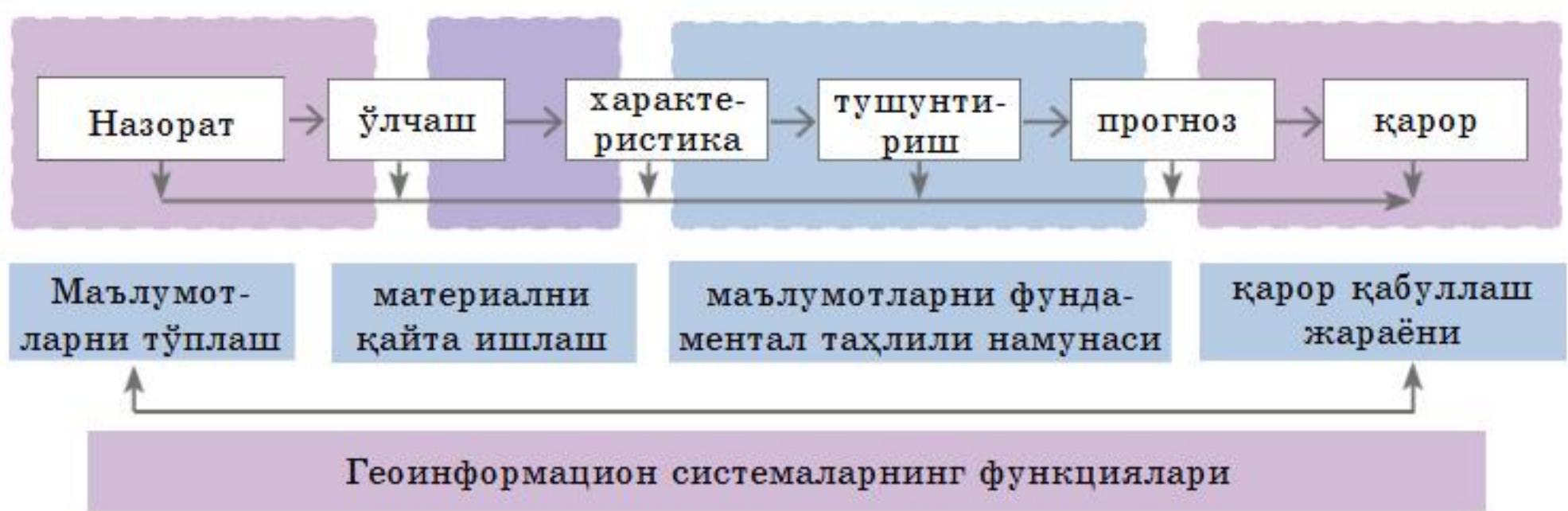
Ҳар қандай компьютер системасининг натижали ишлаши мутахассисларнинг касбий маҳоратига боғлиқдир. Одатда, ГИСда операторлар, дастур ишлаб чиқарувчилари, системали таҳлилчилар, маълумотлар базасини ишлаб чиқувчилар ҳамда режаловчилар, шунингдек, мазкур система ишлашга имкон берувчи билим ва малакаларни эгаллаганолий квалификацияли мутахассисларишлайдилар.

Бу мутахассислар ГИС-дастурга жорий қилинган маълумотларни уқувли қўллай олишлари, шунингдек, уни кенгайтиришлари ҳамда чуқурлаштиришлари керак. Шу билан бирга, улар қўйилган вазифаларни ечиш ҳамда кейинги хатти-харакатларни белгилашучун ишлатилаётган маълумотларни яхши тушунишлари, берилган материаллардан кераклisisини танлаб оишлари керак.

Аппарат жиҳозлари ГИС лойиҳаларни амалга ошириш учун асос бўлиб ҳисобланади. ГИС мақсадларини амалга ошириш учун компьютерлар (платформа), шунингдек, ARC/INFO-дастурлари ва жаҳон Интернет тармоғи керак.

ГИС бир неча асосий функцияларни бажаради: тўплаш, қайта ишлаш (моделлаш), таҳлил ва якун чиқариш. Ушбу жараёнларни амалга ошириш қўйидагича юзага оширилади (10-расм):

Геоинформацион системаларни ривожлантиришнинг бир неча рационал йўллари мавжуд. Биринчи самарали йўли — йирик ишлаб чиқариш жойлари ва бошқарув тузилмаларида локал компьютер системалари (Интернет)ни қуриш. Албатта, бу усулни ривожлантиришда молиявий тузилмалар етакчи бўлади, шунингдек, бу система-

10-расм. Геоинформацион системаларнинг функциялари

дан ташкилотнинг ички эҳтиёжлари учун тез-тез фойдаланишида: бу ходимларнинг рўйхати, буюртмачиларнинг телефонлари бўлиши мумкин.

Иккинчи йўл Интернет системаси билан яқин боғланган. Истеъмолчилар сонининг ортиши бу системанинг интенсив ривожланишига асос экани ҳисобга олинса, ахборотнинг тез тарқалиши маълумдир. Шунинг учун анъанавий ГИС янги босқичга кўтарилиб, келажакда интеграцион ва интерфаол системага айланади.

ГИС мажмуудаги ҳар қандай ҳудудда ахборотни қабуллаш, қайта ишлаш, сақлаш, таҳлил қилиш ва тарқатиш билан шуғулланади: инсон — дастур — машина. ГИС ўз фойдаланувчиларигасифатжиҳатдан янги имкониятлар беради:

- бирон фавқулоддаҳодиса тўғрисида исталган ҳудудга хабарни мобил тарздаетказиш ва аҳолини керакли картографик ҳамда мавзуй ахборот билан таъминлаш;
- Исталган ҳудуддаянги турфахил ахборот маълумотларини тарқатиш;
- Таҳлилий ва картометрик тадқиқот асосида хариталар, режалар ва схемалар ишлаб чиқариш;
- Ҳар қандай ҳудуднинг жараёнлари ва ҳодисаларини моделлаштириш, шунингдек, вақт ўзгартишларини критиш;
- Фазовий ахборот ва динамик режим ўзгаришларини визуализация қилиш имкониятларидан фойдаланиш.

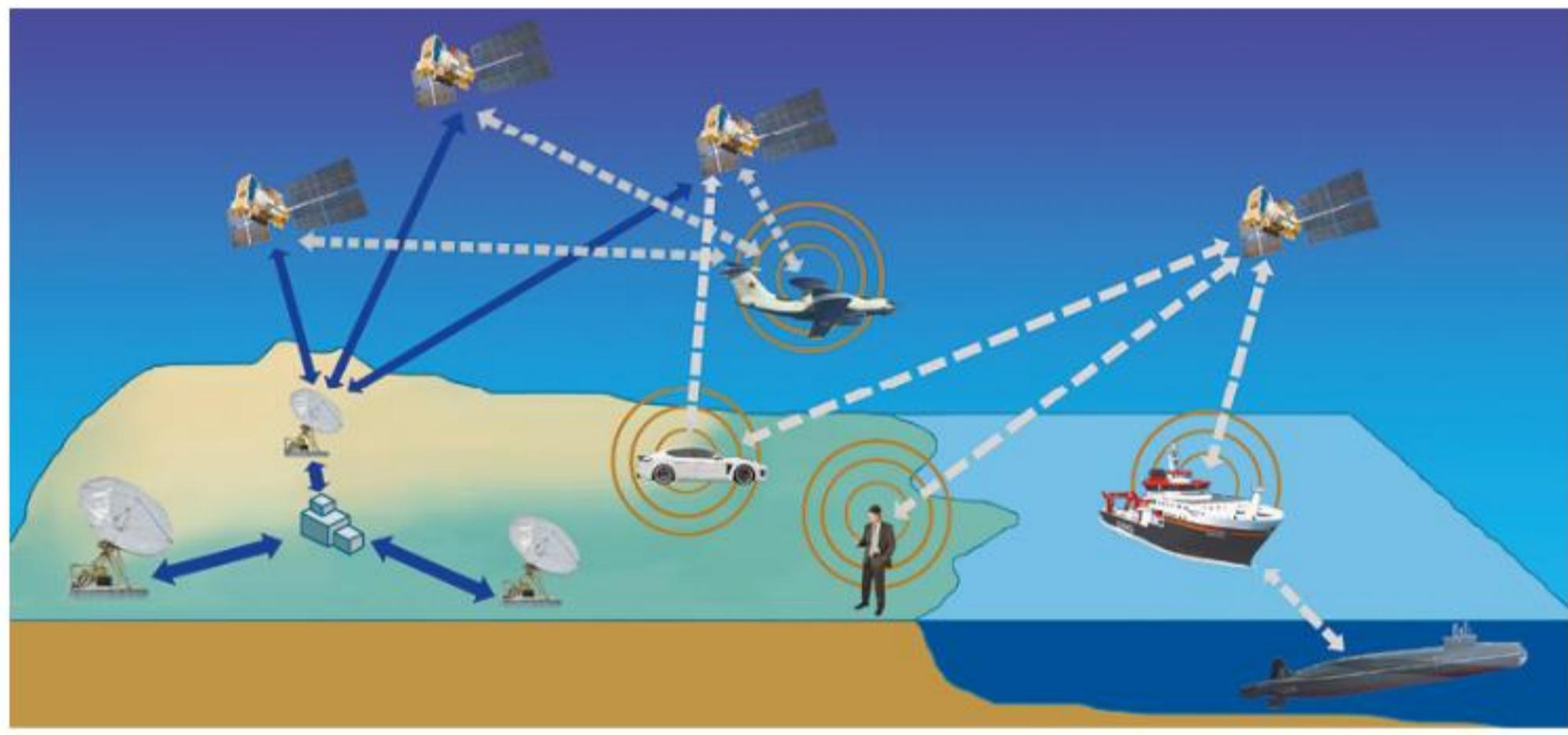
ГИС-ТВ (ГИС-телевидение). Бу система ГИС-технологияда янги босқич ҳисобланади. Замонавий телевидение анъанавий Интернет ва ГИСнинг маҳсус дастуридан ташкил топади. Бундай ишлар электрон картографик тасвирлар, дистанцияли билим, ГИС-системалар дастурлари трансляцияси ва ГИС-технологиялар, компьютер видеороликларидан фойдаланиш орқали амалга оширилади.

ГИС* — (ГИС + ГИС, ёки квадратдаги ГИС). Бу система бир вақтнинг ўзида бир неча ГИС-дастурлардан фойдаланиш имконини беради. ГИС* Интернет ёрдамида амалга оширилади.

ГИС II — (иккинчи даражали ГИС). Иккинчи даражали ГИС энг янги сифат даражасидаги модулли ГИС-системалар мазмунининг кенгайиши билан фарқланади.

ГЛОБ-ГИС (Глобал ГИС). Яхлит телекоммуникацион ва информацион системада Интернет тармоғи ёрдамида юқорида күрсатилған системаларнинг құшилиши билан харakterланади. Глобал ГИС билан дунё бүйича миллионлаб истеъмолчилар фойдаланади.

ГИС — GPS — Интернет/Инtranет системалари имкониятлари интеграцияси 4D алоҳида кучли системани шакллантиради (түрт үлчамли системани) (11-расмга қаранг).

11-расм. Информацион системаларнинг үзаро хатти-харакати

Сизнинг жойингизда ёки районингиз (худудингиз) да құлланилаётган юқорида тилга олинган янги хусусиятли ГИСнинг типларини хартерлаб беринг.

Юқорида тақиғидланған үйналишлар ва имконияттар география ва геоинформатикани XXI асрнинг яхлит мажмуавий илмий системаси сифатида белгилайди. Шу билан бирга, у ҳар қандай картографик ахборотни әлтувчи ҳамда тарқатувчи әнг илгор замонавий технология эканини тасдиқлайди.

Геоинформатика фаннинг қайси соңасыга киради?

1. ГИС-технология деб нимага айтилади?
2. Геоинформатика фаннинг қайси соңалари билан үзаро таъсирда бўлади?
3. “Рақамли Қозоғистон” дастурининг бош мақсади нима?
4. ГИС маълумотларида қандай асосий типлар мавжуд?
5. ГИСнинг қандай асосий функцияларини биласиз?
6. Янги технологияларнинг интенсив ривожланиши натижасида қандай янги хусусиятлар шаклланди?

7-§. Маълумотларнинг географик базаси

Жадвал шаклидаги ҳужжатлар билан ишлаш учун кенг тарқалган восита — *Microsoft Excel* дастуридан. У асосан, рақами маълумотлар билан ишлаш учун мўлжалланган. Excelнинг сўнгги намуналарида бир неча ишларнинг мураккаб хатти-харакатлар ёрдамида ва бирваракай бажарилиши каби имкониятлардан фойдаланилади.

ГИС соҳаларида *Microsoft Excel* дастури катта эҳтиёж билан қўлланилади. Уни иқтисодчи бўлишни орзу қилган икки талаба — Дэн Бринлин ҳамда Боб Френкстонлар ишлаб чиқаришган, Улар ўз олдиларига уй вазифасини тез бажариш ҳамда вақтни тежаб сарфлаш методини топишни мақсад қилиб қўйишишган. Улар тарихда биринчи бор электрон жадвал дастурини ишлаб чиқишиди ва уни *VisiCalc* (Калькулятор-фойдаланувчи) деб номлашди.

1982 йили электрон жадваллар тузувчи *Miltiplan* процессори яратилди. Excelнинг биринчи намунасини ишлаб чиқаришга 1985 йилда киришилди, биринчи *Windows*га эса 1987 йилда старт берилганди. У *Microsoft* корпорациясиграфикали операцияларини бошқарувчи мураккаб тузилмали система ҳисобланади. Дастрлаб у оддий аппарат бўлган, ҳозирги вақтда 87% индивидуал компьютерлар шу система асосида ишламоқда.

Информатикадан билимларга асосланиб, Excel дастури ёрдамида диаграммаларнинг бир неча типини конструкцияланг.

Шундай қилиб, геоинформатика ишлаб чиқариш учун аппаратлар ва махсус дастурлар тайёрлайди, шунингдек, тўпланган маълумотлар базасини бошқариш ҳамда тижорат йўналишларида мақсадли фойдаланишини жорий қилиш бўйича чоралар қўллайди.

Геоинформатиканинг фаолият доираси картография, дистанцияли зондлаш, фотогамметрия, геодезия, топографияни қамрайди.

Геоинформатика турли математик, картографик, масофали тадқиқ қилиш усуллари ва усуллари ёрдамида Ер тўғрисидаги фанлар — геология, тупроқшунослик, ўрмон хўжалиги, география, иқтисод, биология билан ўзаро яқин ҳаракатда бўлади.

Картографиянинг геоинформатика билан ўзаро хатти-харакати куйидаги йўналишларда кўринади:

- 1) мавзули ва умумий географик хариталар ахборотнинг туганмас манбай ҳисобланади;

Бугун дарсда сиз:

— Microsoft ва Excel дастурлари ёрдами билан таҳлилнатижасида олинган статистик маълумотларни қайта ишлайсиз.

Таянч сўзлар

Microsoft ва Excel
дастурлари
Windows операцион
системаси

2) географик координатлар картографик графаларга бўлиб чиқиши ишлаб чиқиши, ГИС базасида ҳамма ахборотларни тўплаш имкониятини беради.

3) хариталар графаларга бўлиб чиқиши ва ГИС аппаратлардан геоинформациян системаларни (статистик, таҳлилий ва бошқа) географик системалаш ҳамда ташкил қилишда самарали фойдаланишга имкон беради;

4) картографик таҳлил ГИС-системада тўпланган ахборотни географик қонуниятларни характеристикалаш, уларнинг ўзаро хатти-харакатда бўлиши ҳамда ривожланиши учун оптимал фойдаланиш имконини беради;

5) Ҳар қандай географик объектни математикавий-картографиявий, картографиявий-географиявий ҳамда компьютерли-картографияли моделлаш учун геосистемаларнинг ўзгариши ва ривожланишини прогнозлаш, таҳлил ўтказиш, қайта ишлаш ва қайта ўзгартириш таъминланади.

6) картографик профиллаш қабулланган ахборотни фойдаланувчига мақсадли етказиб беришни таъминлайди.

Геоинформатикада кенг қўлланиладиган атамаларга: геоинформацион системалар — ГИС, информацион системалар — ИС, автоматлаштирилган ахборот системаси — ААС, ахборот-қидиув системаси — АҚС, маълумотлар базаси — МБ, картографик маълумотлар базаси — КМБ, математик-картографик моделлаштириш — МКМ, эксперт системаси — ЭС, электрон-ҳисоблаш машинаси — ЭҲМ киради.

“Информация” сўзи лотин тилидан ўгирилганда тушунча, хабар, маълумот маъносини беради. Ҳозирги вақтда информатика кундаликда, фан ва техниканинг барча соҳаларида кенг қўлланилмоқда.

1. Бу дастурнинг асоси ким томонидан қўйилган эди?
2. Microsoft Excel дастури қандай функцияни бажаради?

1. Геоинформатикада кенг қўлланиладиган атамаларни номланг.
2. Windows бошқа системалардан фарқи нима?
3. Сиз учун қандай ахборот муҳимроқ?

Картография ва геоинформатиканинг ўзаро хатти-харакатига мисоллар келтиринг.

8-§. Географиявий маълумотларнинг визуализацияси

Географиявий маълумотларнинг визуализацияси — рақамли ахборотлар ва географик ҳодисаларнинг компьютер технологиялари ёрдамида олинган маълумотларининг оптимал таҳлилини берувчи кузатишларнинг зарур ва самарали усуллари ҳамда усуллари йиғиндиси.

Бугунги кунда визуализация табиий, манзаралы жойлар бүйлаб шахсий тарзда бориш имкони бўлмаган шароитларда экспурсия ёки саёҳат уюштириш учун қўлланилади.

География маълумотларини визуализацияш учун қандай ресурслар керак ва улардан қандай фойдаланиш зарур?

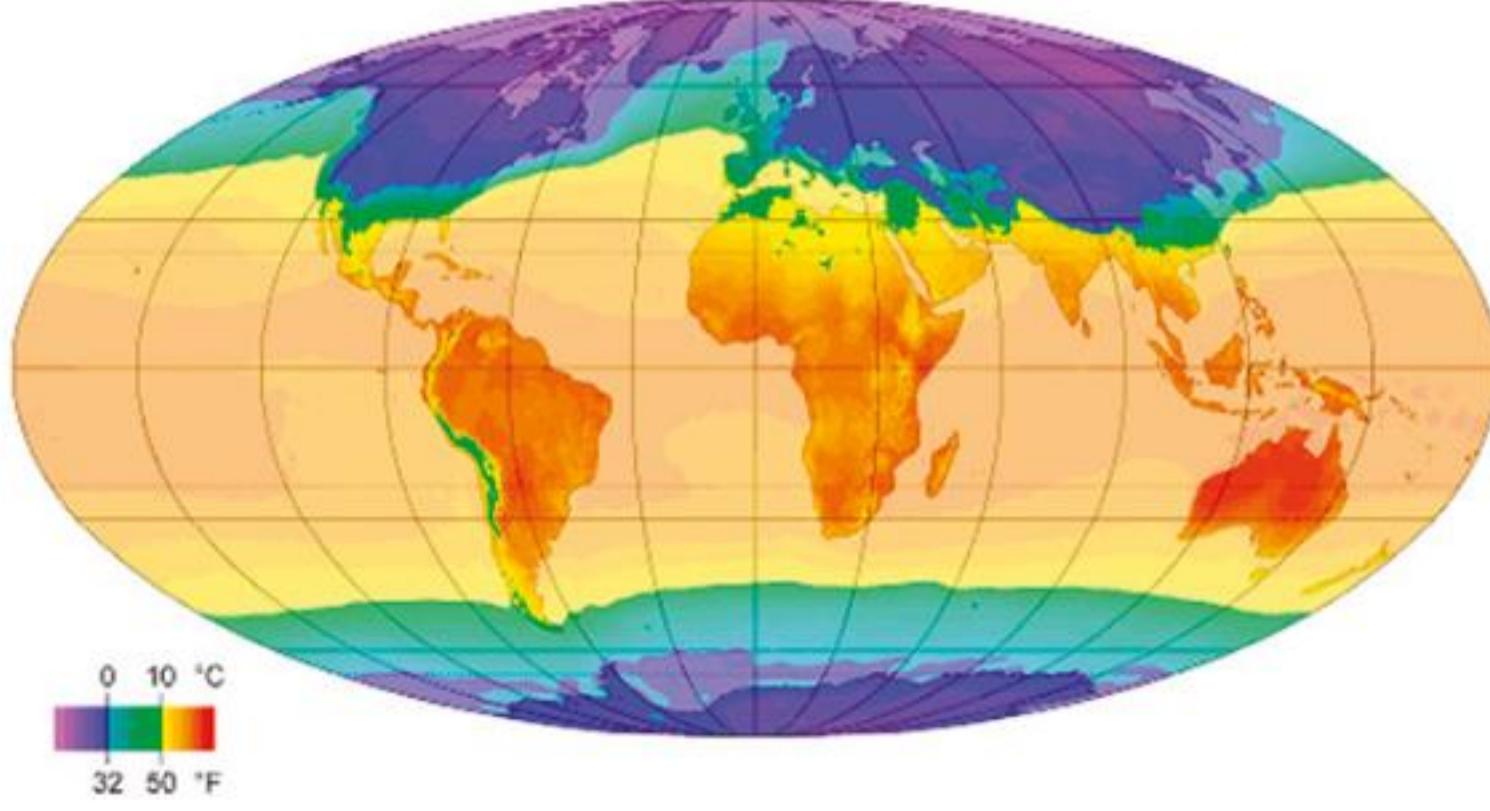
Визуализация учун рельефли хариталар, ракамли анимациялар, ҳажмли тасвиirlар, 2Д ва 3Д ўлчовлардаги диаграммалардан кенг фойдаланилади. Телекўрсатувларда обҳаво прогнозининг метеорологик кўрсаткичлари, осмон жисмларининг ҳаракатлари, океанларнинг сатҳидаги ҳаракатлар кўрсатилганда доимий равишда визуализация технологиясидан фойдаланилади (12-расм).

Январнинг радиацион балансини таҳлил қилинг. Атлантика океанининг чекка шимолида жанубдагига қараганда радиацион балансюқори эканини тушунтиринг. Хуносча чиқаринг.

Харитадаги статистик маълумотлар визуализациясининг аҳамиятли усуллари картограмма ва картодиаграмма усуллари ҳисобланади.

Картодиаграмма усули — қандайдир статистик кўрсаткич маълум бир маъмурий чегарасининг ҳар бирлиги йиғиндиси катталигига диаграммали шакллар ёрдамида тузилган тасвири. Диаграммалар: айлана, квадрат, учбурчак, бешбурчак каби геометрик шакллар кўринишида берилади. Шунингдек, устунли диаграммалар ҳам

12-расм. Январнинг радиацион баланси

Бугундарсда сиз:

— информацион-коммуникацион технологияларнинг графикали муҳарриридан фойдаланиб, мавзули картосхемалар тузишни ўрганасиз;

— статистикавий маълумотлар таҳлили натижаси бўйича картограмма ва картодиаграмма тузишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

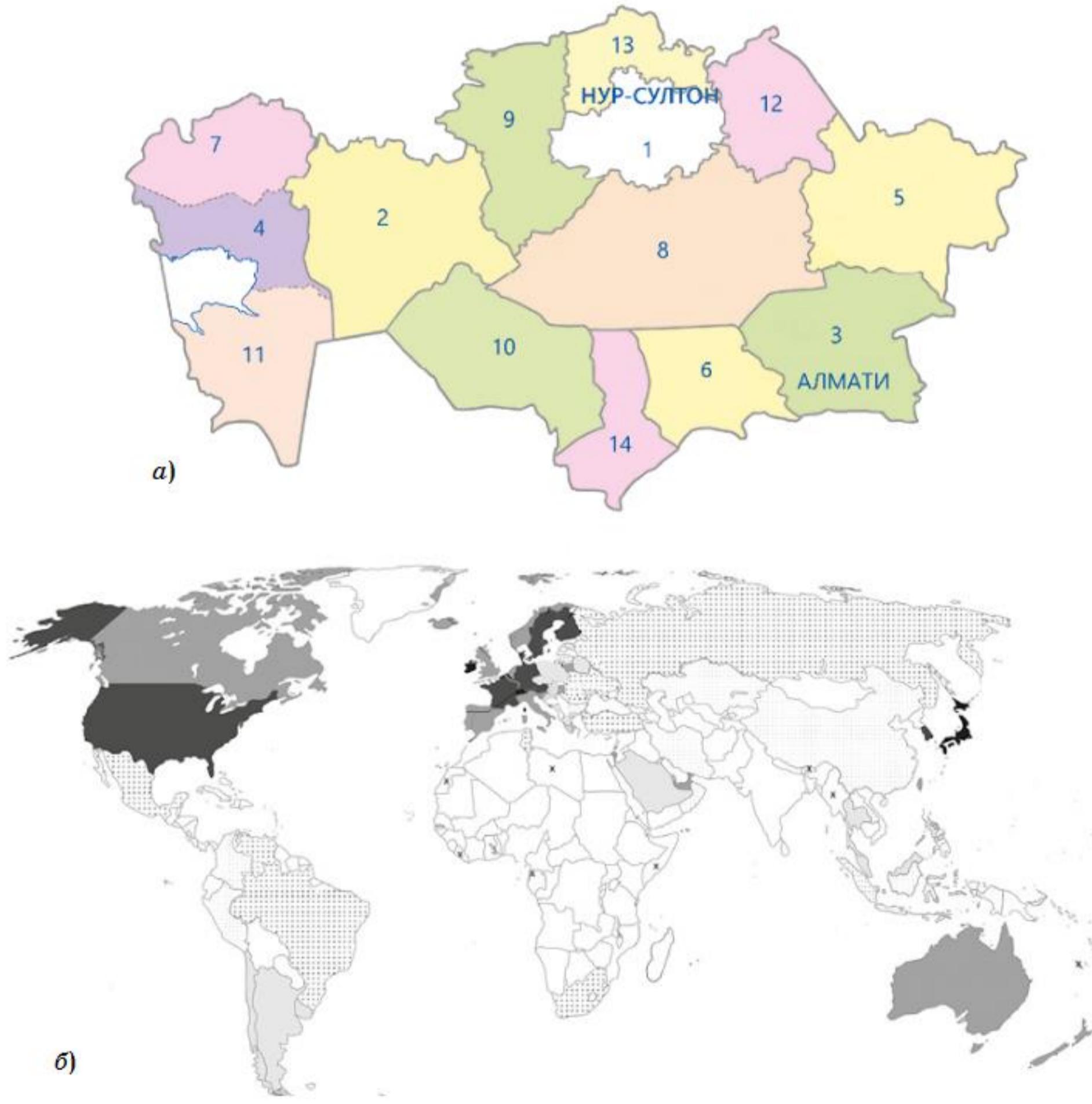
география маълумотларининг визуализацияси

картодиаграмма усули

картограмма усули

кенг қўлланилади. Диаграммада ҳар миллиметрли баландлик маълум бир рақам кўрсаткичига мувофиқ келади. Масалан, иқтисодий харита юзасида 1 мм маълум бир мамлакатдаги бир йилда 1 тонна чўян ишлаб чиқаришига тўғри келиши мумкин. Картограмма усули билан қиёслаганда картодиаграмма тўлароқ ва аниқроқ маълумот бериши мумкин.

Картограмма усули — алоҳида ҳудуд чегарасида қандайдир бир кўрсаткичнинг интенсивлигини чизиқлар, нуқталар ва бир-биридан фарқланувчи маълум ранглар воситаси билан намоён қилувчи картографияли тасвирларни кўрсатиш усулидир. Масалан, Қозогистонда ғалла етиштирувчи туманларга ажратилган майдонларнинг улуши, вилоятда аҳоли зичлиги ва ҳ.к.з. Картограммалар фонли, нуқтали ва рангли турларга бўлинади (13-расм).

13-расм. Картограмма схемаси: а) ранг бўйича; б) фонлики

Картограммада фонли чизиқлар ва рангларнинг қуюқлашуви күрсаткичнинг мазкур тарзда бўлиш бирликлари билан мувофиқлиги моҳиятини аниқлаштиради.

Нуқтали картограммада ҳар қандай ҳодиса ва объект кўрсаткичининг даражаси нуқталар билан кўрсатилади. Ҳар бир нуқта ёки нуқталар йигиндиси объект, ҳодисалар жойлашуви частотасини ва номланган объектлар билан учрашиш имкониятини кўрсатади.

Албатта, битта харитада бир вақтда картограмма ва картодиаграмма усусларини қўллаш мумкин.

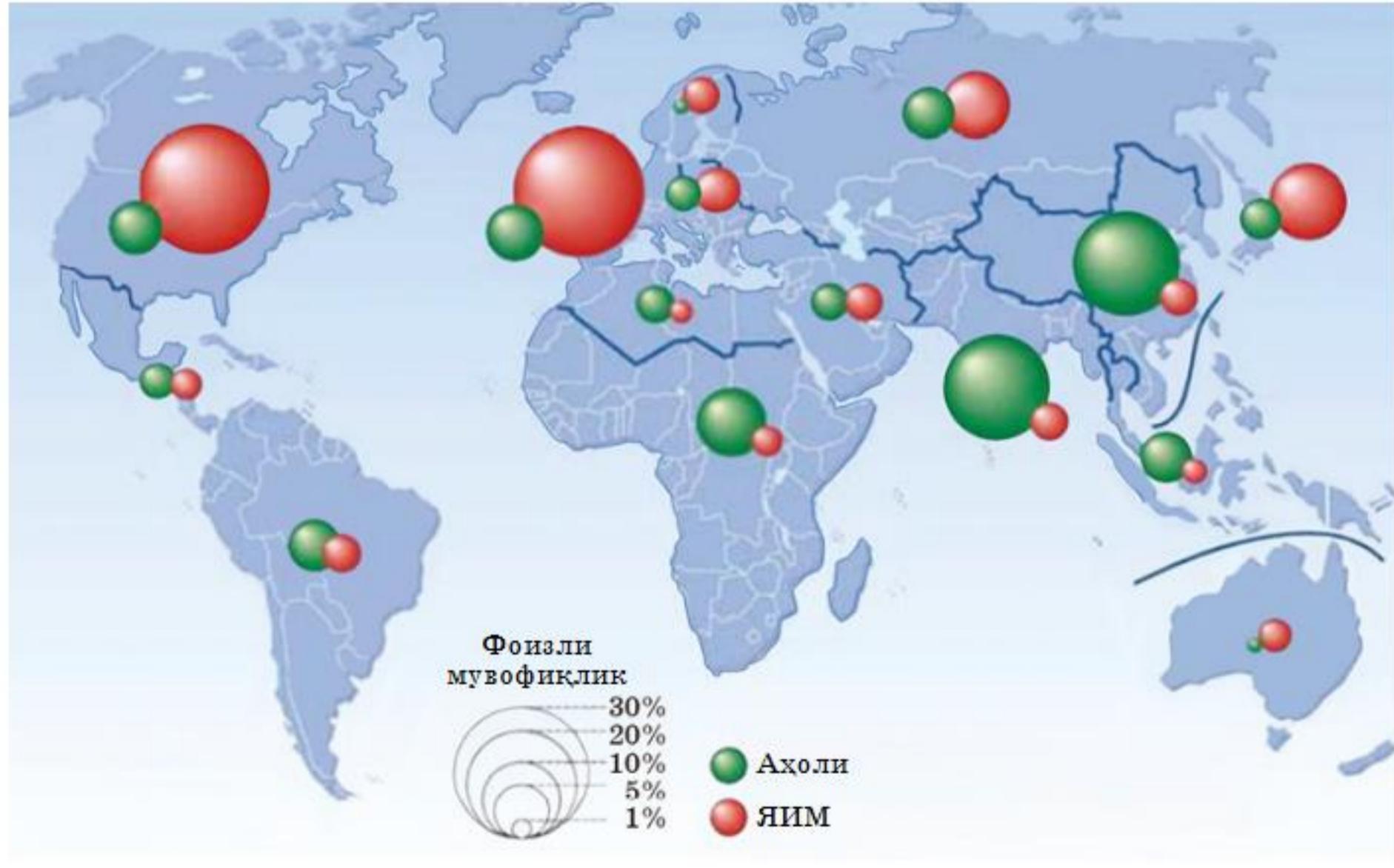
Бундай вазиятларда картограмма умумий фон рангидаги берилади, диаграмма эса вилоятлар чегарасида жойлашади (14-расм).

Масалан, Қозоғистон аҳолисининг компьютер саводхонлиги картограмма усули — чизиқлар билан берилган ва у умумий фонни белгилайди. Катта шаҳарларда Интернетдан фойдаланувчи аҳоли улуси диаграмма тариқасида берилади. Интернетда рўйхатга олинган кишилар сони турли диаметрдаги айлана тарзида берилади (15-расм).

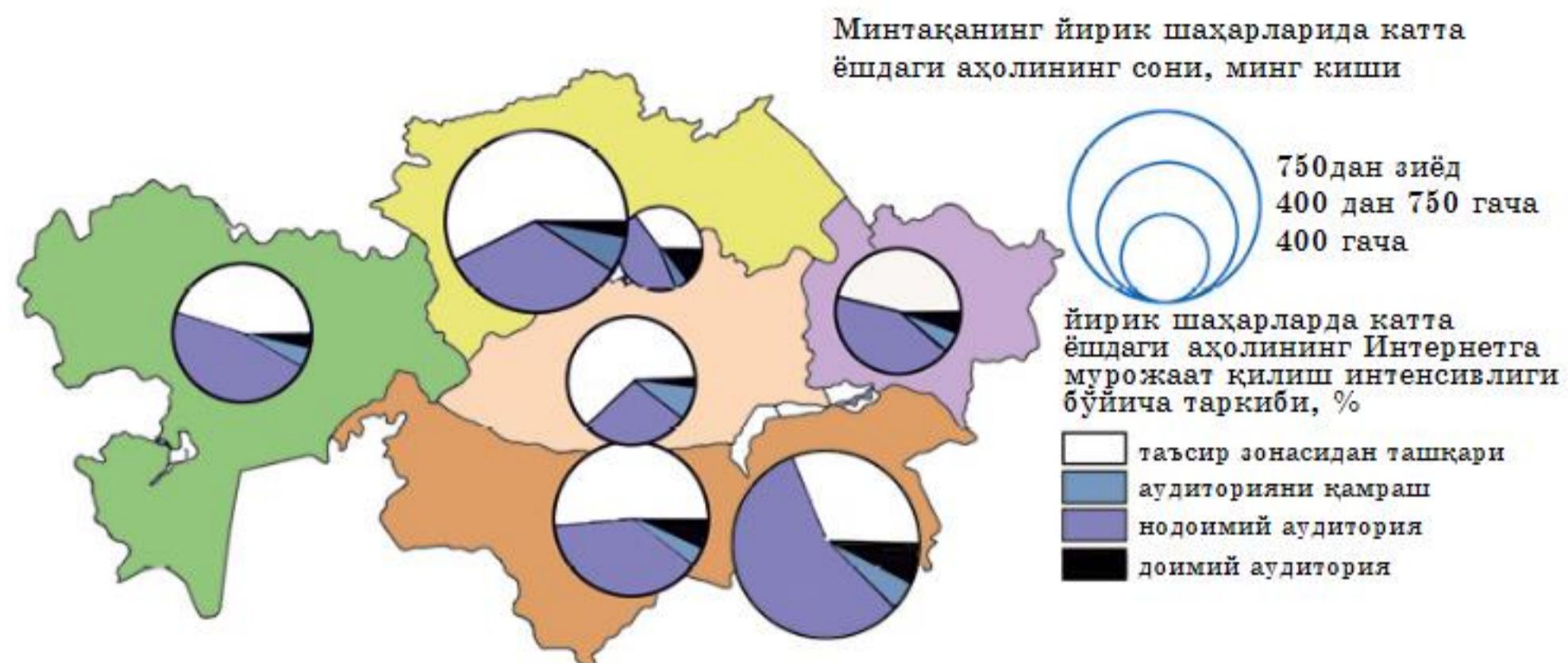

Рақамли маълумотларасида Алмати ва Астана шаҳарларидаги Интернетдан фойдаланувчилар кўрсаткичларини таққосланг. Уларни таҳлил қилинг ва холосалар чиқаринг.

ГИСнинг қўлланиш доироси. Ҳозирги вақтда ГИСнинг қўлланиш доироси кўп қиррали. Бу системанинг функцияларини инсон фаолиятининг барча соҳаларида учратиш мумкин.

14-расм. Дунё аҳолисининг ЯИМга мувофиқлиги картограммаси

15-расм. Қозғистонда компьютер саводхонлиги картограммаси ва Интернетни қўллаш кўрсаткичлари

ГИСнинг функциялари барча ҳудудлар ва объектларда ҳисоблар ҳамда бошқарувларни ўтказиш учун керакdir. Маъмурий бошқариш бўйича унга қўйидагилар киради: ер ресурслари ва турар-жойлар объектлари, транспорт, муҳандислик коммуникациялари, тадбиркорликни ривожлантириш, жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш, фавқулодда вазиятларни бошқариш, демография, экология, соғликни сақлаш ва соҳалар. Транспорт соҳасида ГИС имкониятларидан фойдаланиш мамлакатлар ҳудуди ҳамда алоҳида шаҳарларда транспорт системаси ва юқ ташиш самарадорлигини оширади.

Коммунал ва саноат инфратузилмаси муаммоларини ҳал этиш, фавқулодда вазиятларда чоралар кўришда ГИСнинг аҳамияти катта. Геоахборот системалари жуда катта ҳудудларни қамрашга имкон беради (масалан, шаҳар ёки мамлакатнинг умумий қиёфасини), кичик маконларни ҳам муваффақият билан тўла қамрашга бўлади.

ГИС маҳсулотидан фойдаланиш даражаси масаласида, вақтни ва молияни рационал фойдаланиш масаласида, шунингдек, ахборотни тайёрлаш, ахборотнинг аниқлиги ва ҳақиқийлиги масаласида картографиянинг роли ва аҳамияти бекиёс.

ГИС маҳсулотларини қўллаш турли даражада амалга оширилади. ГИС ҳудудий фойдаланиш масаласида қўйидагича тасниф қилинади: **глобал, миллий, минтақавий, локал** (вилоят, туман, миллий парк), **муниципал** (шаҳар, шаҳар туманлари, шаҳар чеккалари).

Вазифаларига кўра, ГИС **юза, экологик, геологик, денгиз, ўқув-танишув** турларига бўлинади.

Ўқув-танишув ГИС таркиби қўйидагилардан иборат:

1. Топографик. Баландликлар шкаласининг харитаси.

2. *Геоморфологик.* Ҳудуд рельефининг шакли ва элементларини характерловчи геоморфологик харита.

3. *Гидрологик.* Ҳудуднинг сув объектлари ҳақида маълумотлар жамланган харита.

4. *Геоботаник.* Ўсимликлар оламида алоҳида ўсимлик ҳақида маълумот умумлаштирилган харита.

5. *Хўжалик.* Хўжалик объектлари ва хўжалик фаолияти ҳақида маълумотлар мавжуд харита.

6. *Ахборий.* Табиий мажмуаларнинг антропоген салмоғини характерловчи хаританинг бир қисми.

7. *Умумгеографик.* Алоҳида ҳудуднинг ландшафтли мониторингги асосида матнли аппарат мажмуавий хариталарининг йиғиндиси.

ГИС тадбиркорликни ривожлантириш ва жойни мониторинглаш чораларини бошқаришнинг энг самарали ахборот системаси ҳисобланади. Шу билан бирга, ГИС-технология воситасида ҳар қандай жойнинг аниқ харитаси ишлаб чиқилади ва географик ўртанинг ўзаро боғлиқлиги ҳамда ўзгаришлари аниқланади.

1. Визуализация нима?
2. Картограмма усули қандай классификация қилинади?
3. Ҳудуддан фойдаланиш даражаси бўйича ГИСлар қандай бўлинади?
4. Маконни эгаллаш бўйича ГИСнинг қандай типлари мавжуд?

1. Картодиаграмма усулининг қандай афзалликлари бор?
2. Ўқув-танишув ГИСнинг таркибига кирувчи асосий компонентларни айтинг.

Вазифалари ва бажарадиган функцияларига кўра ГИС қандай классификация қилинади?

АТРОФ-МУХИТНИ БОШҚАРИШ ВА ГЕОЭКОЛОГИЯ

9-§. Атроф-муҳитнинг турлари

Бугун дарсдасиз:

- атроф-муҳит зарурлиги ни биласиз;
- Турларни ажратишни (хўжалик юритиш типлари бўйича) ва уларни географик шаклда намоён қилишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

атроф-муҳитни
бошқариш
мониторинг
табиатни муҳофазалаш

Атроф-муҳитни бошқариш — инсоният жамиятнинг яшаши учун дунёдаги барча моддий ва энергетик ресурслар, ахборотлар ва табиий ресурслар ҳамда табиий ҳодисалардан фойдаланиш қобилияти.

Инсон ўзининг иқтисодий фаолияти билан табиатга бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Инсон ва табиатнинг муносабати бу — яхлит муаммо. Табиат аҳолининг ҳаёт фаолиятига, хусусан, унинг соғлиги ва куч йиғишига билвосита, тўғридан-тўғри ёки ижтимоий-иқтисодий вазият орқали таъсир кўрсатади. Табиат орқали инсоният ўз эҳтиёжларининг аксариятини таъминлайди.

Инсон “табиат-жамият” мураккаб системасининг бир қисми бўлиб, табиий ресурслардан моддий, маданий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланади.

Шу муносабат билан табиатни муҳофазалаш ва табиатдан рационал фойдаланишнинг асосий принциплари ўзгартирилиб, кенгайтирилган эди (З-жадвал).

З-жадвал

Атроф-муҳитни муҳофазалаш ва табиатдан рационал фойдаланишнинг асосий принциплари				
Турли табиий ҳодисалар ҳамда экологик шароитларни ҳимоялаш	Табиий ресурсларни муҳофазакилиш	Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш	Инсоннинг яшаш муҳитини муҳофазакилиш	Атроф-муҳитни муҳофазакилиш

Ҳар бир жамиятнинг эҳтиёжларига мувофиқ, табиатни асрарш элементарликдан давлат, давлатлаарао фаолият даражасига кўтарилимоқда, ҳатто глобал йўналиш касб этмоқда. Бугунги кунда атмосфера, фауна ва флора, тупроқшунослик, сув ҳамда ресурсларни сақлашга йўналтирилган катта сондаги давлат ва жамоат тадбирлари мавжуд.

Үзингизнинг минтақанғыздаги атроф-мухитни ҳимоялаш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш принциплари асосида үтказилаётгандавлатва жамоат тадбирларига мисоллар келтириңг. Улардаиштирок әтятсизми?

Табиий ресурслардан интенсив фойдаланиш табиатни муҳофазақилишнинг янги тури — табиий ресурслардан рационал фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Табиатни муҳофазақилиш бўйича қўйиладиган талаблар табиий ресурсларни муҳофазақилиш соҳасидаги инсоният умумий иқтисодий фаолиятининг бир қисми ҳисобланади.

Атроф-мухитни бошқариш — бу турли табиат ресурслари ҳамда табиий шароитларни фойдаланиш ҳисобига жамиятнинг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондиришига йўналтирилган ижтимоий ва ишлаб чиқариш тадбирларининг мураккаб мажмуудир.

Машҳур россиялик эколог Н.Ф Реймарс классификацияси бўйича табиий ресурслардан фойдаланиш усуллари қўйидаги чоралардан иборат:

- табиий ресурсларни ишлаб чиқариш, уларни ажратиш ва қайта ишлаш, уларни муҳофазақилиш бўйича чоралар;
- инсон атроф-мухитида табиий шароитлардан фойдаланиш ва муҳофазалаш;
- табиат системаларини самарали ўзгартириш, тиклаш ва уларнинг мувозанатини муҳофазалаш;
- одамлар сонини мувофиқлаштириш ва табиий ўсиши бўйича чоралар.

Табиий ресурслардан фойдаланиш самарали ва самарасиз бўлиши мумкин. Носамарадор характерни қўллаш табиий ресурслар потенциалини сақлашни таъминламайди. Бу — атроф-мухит сифатининг ёмонлашуви ва деградациясига олиб келади. Бу — яна табиий системаларни ифлосланиши, экологик баланс ва экосистеманинг емирилиши билан бирга бўладиган ҳодисадир.

Үзингиз яшайдиган минтақада табиий ресурсларни номувофиқ қўллашга доир мисоллар келтириңг. Унга йўл қўймаслик учун нимани таклифқилган бўлардингиз?

Табиий ресурслардан самарали фойдаланиш унинг ресурс потенциалига заар ҳамда талофтот келтирмай табиий бойликларни мажмуавий илмий асос даражасида қўллашни англатади. Бу ҳолда табиий-ресурс потенциалини сақлаш имконияти юқори, экосистемалар ўзини ўзи мувофиқлаштиради, уларнинг ўз-ўзини тиклаш қобилияtlарининг аномалияси қисқаради (16-расм).

Америкалиқ олим Южин Одумнинг фикрича, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш икки томонлама масалани қарайди:

Маданий
ландшатлар-
нинг шакл-
ланиши

Хом ашёни
тұла ҳолда
ва чиқин-
диларсиз
қайта иш-
лашга им-
кон беради-
ган илғор
технология-
лардан фой-
даланиш

Чиқин-
диларни
утилизация
қилиш
ва қайта
ишлаш

Сақлаш
зоналарини
күпайти-
риш

Флора ва
фаунани
сақлаш

16-расм. Табиий ресурсларда самарали фойдаланиш

- эстетик ва бүш вақт моддий әхтиёжларига жавоб берадиган атроф-мухит шароитларини таъминлаш;
- фойдаланиш ва тикланиш балансини сақлаган ҳолда фойдали үсимликлар, ҳайвонотлар ва турли материалларни узлуксиз ишлаб чиқариш имкониятларини таъминлаш.

Ривожланишнинг ҳозирги босқичида атроф-мухитни муҳофазақилиш муаммоларида янги — экологик хавфсизлик тушунчаси пайдо бўлди. Экологик хавфсизлик бу — инсоннинг ҳаётий муҳим экологик манбаатларини муҳофазақилиш, яъни ҳаёт учун мувофиқ бўлган табиий мухитда яшаш ҳуқуқини ҳимоялаш.

Одамларнинг экологик хавфсизлиги ҳамда табиатни сақлашни таъминловчи барча чораларнинг илмий асоси ва бош принциплари экосистемалар балансини қўллашга йўналтирилган.

Ўзини чегаралашни ҳисобга оладиган экосистемаларнинг антропоген таъсиrlари:

- нокулай антропоген таъсирга қарши туриш чегараси, масалан, заҳарли пестициднинг қушлар ва жонзотларга таъсири;
- фавқулодда вазиятлар ва ҳодисаларга қарши туриш чегараси, масалан, кучли шамоллар эсадиган жойларда қор кўчкиларининг ўрмон экосистемаларига таъсири;
- ўз-ўзини мослаштириш қобилиятининг чегараси;
- ўз-ўзини тиклаш қобилиятининг чегараси.

Атроф-мухитдан самарасиз фойдаланиш охир-оқибатда экологик танazzулга олиб келади, экологик мақсадларда табиатдан рационал фойдаланиш эса бу танazzулни енгигб ўтишга ёрдам беради.

Кўшимча манбалардан фойдаланиб, табиатдан рационал фойдаланиш принципларини тадқиқ қилган олимлар ҳақида билинг.

Атроф-мухитни муҳофазалаш ва табиатдан рационал фойдаланишнинг асосий принципларини сананг.

Сиз яшаётган жойда экологик хавфсизликка қандай риоя қилинмоқда?

10-§. Табиатдан фойдаланиш турларининг атроф-муҳитта таъсирини баҳолаш

Одамлар сонининг ўсиши билан ер ресурслариға әхтиёж ортади, бу эса, яроқли ерларга талаб ортишини англатади. Ҳозирги вақтда ер куррасининг ҳар бир турғунига 0,2 га шудгор түғри келса, 2050 йилга бу кўрсаткичининг 0,07 га бўлиши кутилмоқда. Қозоғистонда бу кўрсаткич жон бошига 1,3 га.

Ер ресурсларидан фойдаланишнинг асосий муаммоси *ернинг деградацияси* ҳисобланади. Бу — тупроқ унумдорлигининг пасайиши, сув ва шамол эрозияси, тупроқнинг ифлосланиши, сув қоплаши, тупроқларнинг қайта шўрланиши, шунингдек, яйловлар маҳсулдорлигининг пасайиши билан боғлиқдир.

Бугунги кунда инсоният илгари фойдаланилган 2 млрд. га ер фондини йўқотди. Ҳар йили эрозия оқибатида 6—7 млн. га ер яроқиз бўлиб қолмоқда.

Иккинч муаммо — ерларнинг чўлга айланиши. **Чўлга айланиш** бу — ҳудудларни самарасиз фойдаланиш оқибатида барча ўсимлик қатламишининг йўқотиш. Бу муаммо бевосита ва билвосита оқибатларга эга. Антропоген чўлга айланиш ҳажми ҳозир 10 млн. кв. км.ни ташкил этади, бу дунё ер захираларининг 8 фоизидир. Чўлга айланиш хавфи 60 дан зиёд мамлакатларда мавжуд.

Ўрмон ресурслари биологик ресурсларнинг муҳим шаклларидан ҳисобланади. Антропоген фаолият таъсирида ўрмон майдонларининг қисқариши анча илгари бошланган. Ўрта ер денгизи, Ҳиндистон ва Хитойнинг шарқий қисмини қишлоқ хўжалиги учун ўзлаштириш даври ўрмонларни қисқартиришнинг биринчи босқичи бўлган. Иккинчиси Европада, ўрта асрларда бошланган. Ўрмонларни қисқартиришнинг учинчи босқичи Янги Дунё ерларининг европаликлар томонидан ўзлаштирилиши ва ўрмонзорларнинг экинзорлар, яйловлар, шаҳарлар ҳамда хўжалик инфратузилмалари билан банд этилиши бўлди.

Ўрмонлар йўқотилишининг замонавий, тўртинчи босқичи XX аср бошида юз берди. Бу жараён: Филиппин, Малайзия, Индонезия, Бразилия каби тропик мамлакатларда жадал ўсиб, ёғоч тайёрлаш 5—7 марта кўпайтирилди. Натижада бу мамлакатлар 90 фоизгача ўрмонларини йўқотишиди.

Ўрмонлар экосистемасини бузиш қўйидаги глобал ўзгаришларга олиб келади:

Бугун дарсда сиз:

— атроф-муҳитни бошқариш турларининг атроф-муҳиттатаъсирини баҳолашни ўрганасиз

Таянч сўзлар

ерлар деградацияси чўлга айланиш ўрмон ресурслари

- а) ердан фойдаланиш ҳисобига атмосферага иссиқхонали газларнинг кириши;
- б) тупроқнинг деградацияси, сув ва шамол эрозиясининг ривожланиши, ер унумдорлигининг камайиши;
- в) маҳаллий ва континентал намлик алмашинуви интенсивлигининг қисқариши;
- г) биохилма-хилликнинг қисқариши ва экология қатламларининг бузилиши.

Атроф-муҳит учун хўжалик ва бошқа фаолиятнинг эҳтимол қилинган оқибатлари баҳоланадиган табиатдан фойдаланиш турларининг атроф-муҳитга ва инсон саломатлигига таъсири. Таъсирларни баҳолаш учун ноқулай оқибатларни олдини олиш бўйича чоралар ишлаб чиқилади (йўқ қилиш, деградация, табиий экологик системалар ва табиий ресурсларнинг жароҳатланиши ва тугаши).

Атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш узлуксиз амалга оширилади: биринчидан, атроф-муҳит таъсирига олдиндан баҳо берилади, шундан сўнг, тўла ва мажмуавий таҳлил мақсадида бажариладиган таъсир баҳоланади.

“Атроф-муҳитни муҳофазалаш” қарорига кўра, атроф-муҳитга ноқулай таъсир муносабати билан ҳар қандай ташкилот ва корхонанинг кейинги фаолиятини тўхтатишлари мумкин.

1. Ер ресурсларидан фойдаланишнинг асосий муаммоларини белгиланг.
2. Чўлга айланиш хавф солаётган туманларни аниқланг. Бунинг сабабини айтинг.

4-амалий иш

Қозғистон саноати қазиб чиқариш соҳаларининг атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш

Ишнинг мақсади: табиатга таъсир кўрсатувчи антропоген омилларнинг минимализациялаш йўлларини таклиф қилиш.

Топшириқлар

1. Қозғистон иқтисодидаги қазиб чиқариш соҳаларининг аҳамиятини танлаб олиш йўли бўйича аниқлаш (нефть, газ, темир рудаси, рангли металлар ишлаб чиқариш, химиявий хом-ашёлар турлари, қурилиш материаллари ва бошқа ишлаб чиқаришлар).
2. Саноатнинг қазиб чиқарувчи соҳалари ўрни, ишлаб чиқариш аҳволининг таҳлили.
3. Сонли кўрсаткичларни келтириб, соҳанинг атроф-муҳитга таъсирини моделлаштириш йўли билан (схема, жадваллар кўринишида) намойиш қилиш.
4. Саноатнинг атроф-муҳитга таъсирига умумий баҳолашни ўтказиш ва атроф-муҳитга таъсирининг келажакдаги оқибатларини прогнозлаш.
5. Холосалар. Табиатга таъсир кўрсатувчи антропоген омилларни минимализациялаш учун ўз версиянгизни лойиҳа тарзида тақлиф қилинг .

11-§. Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш принциплари

Бугун дарсда сиз:

- табиатдан рационал тарзда фойдаланишинг принципларини аниқлашни ўрганасиз;
- табиатдан фойдаланиш түрларининг самарадорлыгини ошириш бўйича таклифлари шлаб чиқасиз (маҳаллий ва минтақавий компонентлар асосида).

Таянч сўзлар:

табиий ресурслар
самарадорлик
экологик ҳуқуқ
Қизил китоб

Табиий ресурслардан самаравали фойдаланиш принциплари. Инсон ҳар доим табиат билан чамбарчас яшайди, табиий бойликлардан фойдаланади ва унга таъсир қиласди. Тўғри, инсоннинг табиатга таъсири баъзи ҳолларда ярамас оқибатларга олиб келиши мумкин.

Инсоннинг ярамас фаолиятидан атроф-муҳитни муҳофазалаш учун давлат доимо алоҳида ҳуқуқий низомлар эълон қиласди. Атроф-муҳитни инсоннинг ярамас фаолиятидан асрарга қаратилган қоидалар йиғиндиси экологик ҳуқуқ деб аталади.

Тарихий нуқтаи назардан қаралса, экологик ҳуқуқ ҳозирги ва келажак авлодлар манфаати учун атроф-муҳитни муҳофазалашга йўналтирилган. Ҳукумат табиий экологик системаларни асрар, яхшилаш, тиклаш ва рационал фойдаланиш контекстида фуқаролар ҳамда ташкилотлар орасида ишлаб чиқариш муносабатларини доимий мониторинг қилишга зарурат сезади.

Инсон фаолиятининг табиатга салбий таъсири оқибатлари натижасида дунёдаги экологик вазият XX асрнинг ўрталарида тўсатдан пасайгани яхши маълум. Экологик вазият шу даражада ёмонлашдиди, бугунги кунда дунёнинг айrim қисмларида у инсон ҳаёти учун жиддий хавф бўлиб қолмоқда.

Изчил ривожланиш бўйича Йоханнесбургда (Жанубий Африка) 2002 йили ўтган олий даражадаги Бутундунё саммитида биологик хилма-хиллик бугун жадал камаймокда, деб таъкидланди.

Синфдошлар билан ўзингиз яшайдиган минтақада кўринмаётган ёки кам кўраётган жониворлар ва ўсимликлар сонининг камайиб бораётгани ҳақидаги масалани муҳкамма қилинг. Айтингчи, уларнинг йўқолаётганига сабаб нима?

Барча давлатлар экологик вазиятни тиклаш бўйича кўплаб тадбирларни ташвиқот қилиб, уларни системали тарзда амалга оширишмокда. Бироқ атроф-муҳит учун унинг хавфи шу қадар жиддийки, бу нафақат давлатнинг ички ишигина эмас, балки давлатларо ва ҳатто глобал муаммодир.

Америкалик машҳур эколог-олим Б.Комменер экологиянинг асосий қонунларини қўйидагича тушунтиради:

- ҳамма нарса ўзаро боғланган: табиатда яхлитлик принципига асосланган;

- ҳамма нарса қаёққадир юриши керак: бу принцип биосферани сақланиши учун нарсаларнинг айланиши заруратини тушунтиради;
- табиат нима яхшилигини “билади”: бу принцип табиатга яқинликни тақозо қиласы, табиатдаги системаларнинг сақланишини талаб қиласы;
- ҳеч нарса бепул берилмайды: ҳар бир янги ютуқ үтмиш қадриятларининг ўрнига келади, буни ёдда сақланг.

Мана шунинг учун ҳам биз атроф-муҳитни муҳофаза қилишимиз, доимий ҳимоя қилишимиз керак.

Үзингиз яшайдиган мінтақада табиат мұвозанатини бузмаслик учун қандай принципларга бўйсимиш кераклиги ҳақида эссе ёзинг. Шахсий нұқтаи назарингизни аниқ мисоллардаисботлаб, баён қилинг.

Атроф-муҳитни муҳофазалашнинг асосий шартлари. Давлат атроф-муҳитни муҳофазақилиш бўйича барча давлат ташкилотларини иқтисодий, техник, ташкилий ва ҳуқуқий чоралар қўллашга мажбур қиласы. Мазкур барча чоралар қонунлар ва бошқа ҳуқуқий низомларга асосланиши лозим. Ўз навбатида, барча қонунлар ҳуқуқий принципларга асосланган.

Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 31-моддаси бандлари атроф-муҳитни муҳофазақилишнинг асосий принциплари бўлиб ҳисобланади:

- қулай шароитда ва изчил ривожланишда инсон ҳуқуқлари соҳасида устуворликлар принципи. Одамлар табиат билан гармонияда яшаш ҳуқуқига эгадирлар;
- табиий ресурслардан фойдаланишда давлатнинг суверенитетлиги принципи. Давлат атроф-муҳитни муҳофазақилишда самарали деб ҳисобланадиган қонуний актлар қабуллайди;
- атроф-муҳитни муҳофазақилишда ҳамманинг иштироки принципи. Табиатнинг аҳволи ҳар бир инсон хатти-ҳаракатига боғлиқ. Биз ҳаммамиз табиат учун масъулмиз, биз ҳаммамиз келажак авлодга табиат бойликларини сақлаш учун барча ҳаракатларни бажаришимиз лозим;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун масъуллик принципи. Бу ер куррасининг: хоҳ қуруқлик, хоҳ денгиз бўлсин — барча қисмига тааллуклидир. Табиатнинг ўзгача ҳудудлари ўзига хос шароитларда сақланиши керак. Қозоғистонда алоҳида назоратга олинган ва табиий кўринишда сақланаётган бундай қиёфадаги турли резервлар ва захиралар мавжуд;
- атроф-муҳитдан фойдаланишда устуворлик принципи. Бу табиий бойликлардан рационал фойдаланиш зарурати билан белгиланган. Қозоғистонда давлатнинг алоҳида ҳимоясига олинган ўсимликлар ва жониворларнинг номлари кўрсатилган Қизил китоб бор. Масалан,

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

саксовул йўқ бўлиш арафасида турибди, шунинг учун уни кесиш ва фойдаланиш таъкиқланган;

- атроф-муҳитни ифлослаш ва атроф-муҳитга бошқа ноқулай таъсирлар кўрсатишдан воз кечиш принципи; бу йўналишда қабулланган чоралар, давлат томонидан ташкил қилинади ва унинг бажарилиши қатъий назорат этилади;
- атроф-муҳитни муҳофазақилишда яқин халқаро алоқа принципи; бу йўналишда қабулланган чоралар ҳам давлат назорати остида ва давлатнинг халқаро ташкилотлар доирасидаги иши билан яқин боғланган;
- жамоатчиликка экология масалалари ва атроф-муҳитни муҳофазалаш масалалари бўйича ахборот бериш принципи.

Ҳар бир инсон экологик саводсизлик нафақат унинг шахси учун, балки барча унинг атрофидагилар учун заарли эканини билиши лозим. Масалан, ўрмонларда гулхан ёкиш таъкиқланади.

Сиз яшайдиган минтақада атроф-муҳитни муҳофазалашнинг қандай принциплари қўллаб-қувватланади? Табиатни асрашга қандай ҳисса қўшяпсиз?

Қозогистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида қўидагида ёзилган: “Республика фуқароларининг қулай ҳаёт кечиришлари ва сalomатлиги учун атроф-муҳитни муҳофазақилиш давлатнинг вазифаси сифатида белгилаб қўйилган. Айни вақтда республиканинг ҳар бир фуқароси табиатни асраш ва унинг бойликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш учун масъул. Инсоннинг қулай атроф-муҳит учун ҳуқуқи турли қонунларда белгиланган.”.

Хозирги вақтда ҳар бир инсоннинг соғлом атроф-муҳит учун ҳуқуқи қўидагиларни ўз ичига олади:

- халқаро ва миллий стандартларга мос соғлом табиий ўртада реалистик ҳаёт шароитларига эришиш;
- атроф-муҳитни муҳофазақилиш аҳволи ҳақида керакли ахборотни олиш учун экология хавфсизлигига боғлик қарорларни тайёрлаш, муҳокама қилиш ҳамда қабуллашда иштирок этиш;
- атроф-муҳитни ифлослаш оқибатида инсон сalomатлигига етказилган зарарнинг ўрнини тўлдириш ҳуқуқи.

Ўзингизни ўраб турган атроф-муҳит аҳволи билан қаноатланасизми? Жавобни изоҳланг.

БМТ атроф-муҳитга ва келажак авлодга заар етказмаслик учун замонавий одамларнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларига жавоб берадиган изчил ривожланиш концепциясини ишлаб чиқди. У жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири ва алоқасини тушунтирадиган ва жуда кенг тарқалган ва кўп қўлланиладиган ҳужжатлардан биридир.

Табиатданфойдаланишнинг самарадорлигини ошириш учун юқорида қайд этилган қонунлар ва концепциялар негизида маҳаллий компонентларга асосланған үзингизнинг таклифва шароитларингизни ишлаб чиқынг. Уни синфдамуҳокама қилинг.

Декларация доирасида Қозоғистонда атроф-муҳитни муҳофазақилиш түғрисида асосий мақсади келажак авлод учун мамлакатимизнинг табиий ресурсларини сақлаш бўлган бир қанча қонунлар қабулланган. 2012 йилнинг 20–22 июнида, БМТнинг 20 йиллигидан йигирма йил ўтгач, қозоғистонлик делегация иштирок этган “Рио+20” конференцияси ўтди.

Шундай қилиб, атроф-муҳит ва инсон ҳаётини муҳофазақилиш учун қулай шароит яратиш демократик давлатнинг асосий мақсади ҳисобланади. Шу муносабат билан давлат ўзининг қарамоғидаги органларга иқтисодий, техник, ташкилий ва ҳуқуқий чоралар қўллашни юклайди.

Ҳар бир инсон яшашига қулай жойда соглом умр кечиришига ҳуқуқли ва у табиатга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши ва атроф-муҳитни ифлос қилмасликка мажбурдир.

Кўшимча манбалардан фойдаланиб, Қозоғистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофазақилиш түғрисидаги ҳужжатлари билан танишинг.

Атроф-муҳитни муҳофазалаш түғрисидаги халқаро ҳужжатлар қандай қилиб дунёning экология вазиятини ўзгартиради? Масалани синфдошларингиз билан муҳокама қилинг, шахсий фикрингизни ўртоқлашинг.

Геоэкологик тадқиқотларнинг асоси

12-§. Геоэкологиянинг тадқиқот предмети ва долзарблиги

Геоэкология — экологик тоза ўртани таъминлаш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланишни мақсад этган географик системаларнинг геоэкологик хусусиятларини ўрганувчи географиянинг йўналишларидан биридир.

Маълум геосистемада яшовчи одамларнинг экологик ўртасини ёзиш учун геоэкологияга алоҳида илмий йўналиш сифатида XX асрнинг 30-40-йилларида асос солинган. 1939 йили немис олимни К. Тролль биринчи бўлиб, геоэкология атамасини киритди. Умумий геоэкология ландшафтлар, катта туманлар, провинциялар, вилоятлар ва ҳудудлар ва бошқаларнинг экологик хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланди.

Бугун дарсда сиз:

— геоэкологик тадқиқотларнинг моҳияти, мазмунни, йўналишлари ҳақида биласиз.

Таянч сўзлар

геоэкологик прогнозлаш
геоэкологик режалаш

Экологик ва иқтисодий муаммоларни ҳал этиш бүйича табиатни муҳофазалаш чораларини жорий қилиш учун табиатдан фойдаланишга янгича ёндошув зарур. Ҳозирги вақтда география ва экологиянинг кесишувига асосланган геоэкология фани табиий ресурсларни муҳофазақилиш ва улардан рационал фойдаланиш, табиий ресурсларни муҳофазақилиш ва сақлаш, атроф-муҳитни изчил ривожлантиришга йўналтирилган. Глобаллашувнинг интенсив хусусияти бу соҳада тадқиқотлар ўтказиш ва ҳамкорликни талаб қиласди.

Геоэкологик тадқиқотларнинг асослари. Геоэкологиянинг амалий аҳамияти унинг табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро хатти-харакати масалаларини ечишдаги иштироки билан белгиланади. Табиат ва жамият ўзаро хатти-харакатининг глобал муаммолари ҳалқаро ҳамкорликни тақозо этади. Атроф-муҳитнинг географик аҳволини баҳолаш мониторинг маълумотларини таҳлил қилиш йўли билан амалга оширилади. Геоэкологиянинг конструктив роли кўп тадқиқ қилиш тадқиқотларида акс эттирилган (17-расм).

17-расм. Геоэкологик тадқиқотлар

Худудларни хўжалик сифатида фойдаланишини ўрганиш табиий ресурслардан фойдаланишга боғлиқдир. Худудий баҳо эски саноат минтақаларида табиий ресурсларнинг қайта тикланмас аҳволи ва ер сифатининг маълум даражада ёмонлашуви муносабати билан белгиланади. Иқтисодий худудлардан фойдаланишни ўрганиш худуднинг/ минтақанинг табиий ва ресурс потенциалини сифат ҳамда миқдор жиҳатдан баҳолаш ва босқичлар, типлар, ривожланиш йўллари ҳамда асослари, ўзлаштириладиган ҳудуд/минтақанинг ижтимоий-иқтисодий варианларига асосланган.

Рекреацион потенциални баҳолаш соҳасидаги тадқиқотлар сайёҳлик ва рекреацион зоналарнинг жойлашуви ҳамда уларни ривожлантиришга йўналтирилган. Рекреацион гипотезаларнинг мураккаблиги рекреацион объектларнинг табиий, иқтисодий ва ижтимоий элементларининг кўп тузилмалилигини ҳисобга олиш заруратига асосланган. Табиий муҳитдаги антропоген ўзгаришларнинг динамикасини, ҳудуднинг рекреацион “қобилиятини”, объектларнинг мавжуд-

лигини ҳамда бу объектларни ривожлантиришни прогнозлашда дам олишнинг қулайлигини эътиборга олиш муҳимдир.

Геоэкологик прогнозлаш иқтисод алоҳида секторларини ривожлантириш ҳамда жойлаштириш, аҳолининг ўрни ва табиий мажмуанинг ривожланишини прогнозлаш натижаларига асосланган. Бу прогнозлашлар бир неча босқичдан ташкил топади (18-расм):

18-расм. Геоэкологик прогнозлашнинг босқичлари

Геоэкологик режалаш (лойиҳалаш) экологик менежмент ва атроф-муҳитни муҳофазалаш асосларини, шунингдек, вақт ва маконни эътиборга олган ҳолда уларни жорий қилиш даражасини ёритади. Тадқиқотнинг кириш босқичида табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш ўтказилади. Иккинчи босқичда алоҳида минақадаги табиий ресурслардан фойдаланишни баҳолаш ўтказилади. Табиий ресурсларни иқтисодий баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари — баҳоланаётган табиий ресурслардан фойдаланиш асосида ишлаб чиқарилган дастлабки маҳсулотларнинг иқтисодий кўрсаткичлари. Қейинги босқичда турли табиий ресурслардан фойдаланиш динамикаси, табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳозирги ва келажакдаги аҳволи, иқтисоднинг аниқ секторига эҳтиёж (ер, ёнилғи, хом-ашё, сув ва ҳ.к.з.) таҳлил қилинади. Бунинг учун, одатда, ресурслар ва улардан фойдаланиш имкониятларини таққослашга имкон берувчи баланс методи қўлланилади.

Геоэкологик прогнозлаш босқичларини айтинг.

Геоэкологик режалаш босқичларини айтинг.

Кўшимча манбалардан фойдаланиб, геоэкология ривожланиши тарихи билан танишинг.

13-§. Геосферанинг ифлосланиши

Бугун дарсда сиз:

— геосферанинг ифлосланиши даражаси, сабаблари, оқибатларини тадқик қиласиз.

Таянч сүзлар

геосферадаатмосфера-
нинг ифлосланишиин-
декси (АИИ)

Экологик вазиятга икки асосий омиллар таъсир қилади — атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва ўз-ўзини тозалаш. Улар вақт ва маконга боғлиқ ҳолда ўзгарувчан бўлишади. Ифлосланиш саноат ва иқтисодий шароитларга (қишлоқ хўжалигининг соҳавий тузилмаси, ишлаб чиқариш ҳажмлари, транспорт инфратузилмаси, ахоли пунктларининг жойлашуви, қайта ишловчи заводлар ва х.к.з.) боғлиқ.

Ўз-ўзини тозалаш атроф-муҳитдаги физиковий ҳамда географик шароитларга (географик жойлашуви, атмосфера циркуляцияси, иқлим шароити, рельеф, тупроқ, ва ўсимлик қатлами) боғлиқ.

Атроф-муҳитдаги табиий ўртанинг ифлосланиши континентал ва дунё океан сувларини, атмосферанинг қуи қисмини қамрайди. Ифлосланиш бир неча гуруҳга ажратилади (19-расм).

19-расм. Ифлосланиш типларининг классификацияси

Жойлашувига кўра ифлосланиш манбалари доимий (ишлаб чиқариш объектлари), мобил (транспорт воситалари) бўлиши мумкин. Фазовий таъминот бўйича ифлосланиш З гуруҳга бўлинади: нуктали (завод), далали (кўмир шахтаси), линейли (транспорт магистрали).

Вақтга кўра, ифлосланиш бирламчи (атроф-муҳитга дарҳол таъсир қилиш орқали) ёки иккиламчи рецидивлаш (атроф-муҳитдаги ифлослантириш манбалари билан ўзаро таъсирланиш натижасида) билан келиб чиқиши мумкин. Масалан, ҳаддан зиёд озуқа ажратиш натижасида азот ва фосфор миқдорининг кўпайиши билан биологик ифлосланиш муаммоси пайдо бўлди (сув ўтларнинг тўхтаб ўсиши).

Табиий яратилишига күра, ифлосланиш 4 асосий тоифага бўлиниди: **кимёвий** (газ, кимёвий элементлар, тутун ва ҳ.к.з.), **физик** (радиоактив, электромагнит, шовқинли ва иссиқлик), **биологик** (бактериологик, вирусли, ёввойи ва ҳ.к.з.), **эстетик** ёки **визуал** (табиий ландшафтнинг кескин ўзгариши, бетакрор табиий ландшафтнинг бузилиши, қурилиш ва ҳ.к.з.).

Икки қўшни мамлакатлар: Қозогистон ва Хитойнинг экологик маълумотлари.

Қозогистонда қуйидаги экологик муаммолар аникланган:

- бутун мамлакат бўйлаб сочилиб кетган собиқ мудофаа корхоналари ва тажриба полигонлари билан боғлиқ радиоактив ёки кимёвий заҳарли моддаларнинг участкалари одамлар ва ҳайвонот олами саломатлиги учун хавф туғдиради;

- айрим шаҳарларда кучли саноат ифлосланиши;

- Орол денгизининг қуриши ўзидан сўнг кимёвий пестицидлар ва табиий тузларнинг заарли қатламини қолдиради, улар шамол орқали кўтарилиб, заҳарли бўронларга айланади;

- Камсий денгизидаги ифлосланиш;

- сахроланиш;

- қишлоқ хўжалик химикатларидан ҳаддан зиёд фойдаланиш натижасида тупроқларнинг ифлосланиши ҳамда суғоришда сувни исроф қилишдан тупроқнинг шўрланиши.

Хитойда экологиянинг ҳал этилмаган бир неча турлари кўринади:

- мамлакат қаттиқ ёнилғини ёндириш оқибатида углекислий газни ҳавога чиқариш йирик манбаси ҳисобланади;

- ҳавонинг кўмир ташландикларидан ифлосланиши кислотали ёмғирлар ёғишига олиб келади;

- сувнинг, айниқса, шимолда танқислиги, тозаланмаган чиқиндилардан сувнинг ифлосланиши;

- мелиорация, саноат ривожланиши ва аквамаданият натижасида соҳиллар яқинидаги туманларнинг бузилиши;

- ўрмонларнинг кесилиши ва ҳайвонлар яшайдиган жойларнинг бузилиши;

- ер ресурсларини уқувсиз бошқариш тупроқ эрозияси, кўчкилар, сув тошқинлари, қурғоқчилик, чангли бўронлар ва сахролашувга олиб келади.

Дунё океанларининг ресурсларини фойдаланиш жараёнида уни ифлослантириш жараёни кузатилади, масалан, нефтни ортиш ва қабуллашда танкерларнинг талофотга учраши. Ҳар йили океанларга 5—10 миллион тонна нефть оқиб тушади. Бундан ташқари, Дунё океанларининг ифлосланиши заҳарли ва радиоактив моддаларни кўмиш, қуролларнинг турли турларини қўллаш, синовлар ўтказиш натижасида рўй беради. Шунингдек, дарё сувлари орқали оқиб ке-

ладиган ифлослантирувчи моддларнинг катта миқдори ҳам мавжуд. Дунё океанларини муҳофазалаш ва самарали фойдаланиш халқаро даражада ҳамкорликни талаб қиласы.

Табиий шароитлар атроф-муҳитни ифлослантиришни камайтириши ёки орттириши мүмкін. Шаҳарларда ишлаб чыкаш объектларини жойлаштиришда, жумладан, саноат шаҳарчаларини режалашда жойнинг географик омилларини ҳисобга олиш лозим.

1. Ифлосланишни қандай тоифалар бўйича ажратиш мүмкін?
2. Сиз қандай ўйлайсиз, Қозогистон ва Хитойнинг экологик муаммоларини ҳал қилиш учун ишларни қайси йўналишда олиб бориш керак?

Дунё океанларини ифлослантиришга таъсир қилувчи омилларни аниқланг.

14-§. Геоэкологик туманлаштириш

Бугун дарсда сиз:

— табиаттатаъсир қилувчи антропоген омилларни гурухлашни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

максимал чегарадаги концентрация қатъийлик тупроқнинг антропоген деградацияси иссиқхонали эфект

Геоэкологик туманлаштириш. Геоэкологик туманлаштириш — ё антропоген таъсири даражаси бўйича ёки инсоннинг ҳаёт сифати нуқтаи назаридан экологик нофаровон характери бўйича баҳоланган, асосий обьекти яхлит замонавий табиий-антропоген ландшафтлар ёки геосистемалардан иборат мажмуавий туманлаштиришdir.

Мазкур туманлаштириш ҳудуднинг табиий-ландшафтли нотурдошлигига асосланади ва маъмурий чегараларга қарам бўлмаган табиий-хўжалик ареаллар чегарасидаги экологик вазиятни характерлайди.

Геоэкологик туманлаштириш аниқ ҳудуд ёки геосистемада экологик вазиятнинг кескинлигини акс эттиради. Бу тушунча ҳаётий фаолият ва инсонлар саломатлиги нормал шароитларининг ёмонлашувини, табиий ресурслар озайиши ёки йўқотилишини, геосистемаларнинг ресурсларни шакллантирадиган хусусиятларининг пасайишини келтириб чиқарадиган атроф-муҳитдаги ўзгаришларни қамрайди.

Геоэкологик тарангликнинг сабаблари экологик талофотлар ҳамда геосистемаларнинг ички тузилмаларидағи носозликлар туфайли содир бўлган ҳам антропоген, ҳам табиий жараёнлар ҳисобланади.

Қозогистон ҳудудидаги экологик вазиятнинг прогресслашаётган тарзда ёмонлашуви атроф-муҳитнинг сифатини геоэкологик асосда тубдан яхшилаш заруратини белгилайди.

Инсон жамиятининг хўжалик фаолияти натижасида кучли тарзда бузилган Қозогистон минтақларини экологик жиҳатдан барқарорлаштириш ва улар ўрнида юқори маҳсулдор ҳамда экологик жиҳат-

дан қулай табиий-антропоген ландшафтларни тиклаш зарурати мұхим үрин тутади.

Табиий үртани экологик дестабилизациялаш мезонлари катта хилма-хиллик билан ажралади. Одатда одамлар экологик мұхитининг энг қулай шароитларини сақлашга кафолат берувчи турли моддаларнинг ҳаводаги, сувдаги ва тупроқдаги меъерий-белгиланган концентрациясиянинг (МБК) норматив күрсаткичлари құлланилади.

Қозғистон ҳудудида меъерий белгиланган экологик юк (МБЭЮ) күрсаткичларини ҳисоблаш негизида атроф-мухит экологик таранглигининг бешта даражасини белгилаш мүмкін (20-расм, 4-жадвал).

4-жадвал

Қозғистон бүйича атроф-мухит экологик таранглигининг даражалари

Экологик тарангликий даражаси	Табиий үртанинг экологик таранглиги меъёрлари	Геосистемаларнинг бузилганинг лиги, фоиз ҳисобида, %	Минтақалар
1	2	3	4
Фалокатли (1)	күплаб табиий компонентлардаги тиклаб бўлмайдиган, чукур ўзгаришлар	81—100	Қозғистоннинг Орол олди ҳудуди; Рудний Олтойнинг саноат мажмуалари; собиқ Семипалатинск ядро синови полигони ҳудуди; Каспий денгизининг шимолий-шарқий соҳили
Таҳликали (2)	күплаб табиий компонентлардаги тикланадиган, чукур ўзгаришлар	61—80	Балхаш, Тараз, Жезқазган, Темиртау, Шымкент шаҳарларининг саноат мажмуалари; Алмати, Қарағандининг шаҳар агломерациялари; Соколов-Сарбай, Павлодар-Экибастуз, Тенгиз нефт-газ ишлаб чиқариш мажмуасининг саноат туманлари; Бойқўнғир космик полигони ҳудуди; Орол денгизидаги Возрождение ороли, Иртиш, Сирдарё, Нура, Орис дарёлари, Балхаш кўли
Таранг (3)	алоҳида табиий компонентлардаги тикланадиган маълум миқдордаги, негатив ўзгаришлар	41—60	Эмба, Ақтүбе нефть, Қорачиганоқ газ конденсати ўрни, Оқшатов, Отасув-Қоражал, Жанатас-Қоратов, Качар, Саяк, Текели, Жетигара ҳудудий-саноат мажмуалари, Оқтөв, Ақтүбе, Атиров, Семей шаҳарлари саноат мажмуалари;

Давоми

1	2	3	4
			Қапчағай, Шардара сув омборлари, Иле ва Шу дарёлари аквалмажмуалалари
Қониқарлы (4)	Табиий компонентлар таркибида тузатиш осон бўлган сезиларли ўзгаришлар	21—40	Астана, Кўкшетов, Талдиқўрғон, Петропавловск, Уральск шаҳарларининг саноат ареаллари; Есил, Талас, Тўбил, Сарисув, Жайик дарёларининг аквалмажмуалари
Қулай (5)	Негатив экологик ўзгаришларнинг йўқлиги	0—20	Қозогистоннинг аҳолиси оз минтақалари қисмларини эгаллади; ярим сахролар, сахролар, тоғли вилоятлар ва б.

Замонавий экологик вазият кескинлиги бўйича ажратилган ҳар бир минтақада омиллар умумийлиги бўйича провинциялар қўшимча бўлинади. Масалан, сув манбалари ва тупроқларни мелиорациялашни тақозо қиласиган йирик саноат шаҳарлари бор геоэкологик ҳудудлар бир групга биректирилиши мумкин; бошқасига — ерларни рекультивация қилиш, сув ҳавзаларини мелиорациялашни ҳамда ҳаво қатламини соғломлаштиришни талаб қиласиган тоғ саноати корхоналари мавжуд геоэкологик ҳудудлар биректирилади (20-расм).

20-расм. Қозогистоннинг геоэкологик туманлаштириш схемаси

Қозғистоннинг күриб чиқылган экологик таҳликали геосистемалари аниқ табиий-антропоген геосистемаларнинг табиий мұхитини оптимизациялаш соңасыда илмий-амалий масалаларнинг мұхим доирасини белгилашга имкон беради.

Қозғистонлик геоэколог А.В.Чигаркиннинг таклифіга күра, Қозғистон ҳудудини экологик танглик даражасини ҳисобға олған ҳолда экологик жиҳатдан 5 даражага ва 47 провинцияга бўлишади.

Геоэкологик провинцияларда ўзаро боғланған табиий компонентлар системаси каби олдиндан кўриш ва инсон хўжалик фаолиятининг ноқулай оқибатларига йўл қўймаслик ёки уни бартараф қилиш учун қулай имконият яратилади. Бу Қозғистоннинг ноқулай ҳудудларида табиатни муҳофазақилиш ишларини олиб бориш учун имкон беради ҳамда Қозғистон табиатини муҳофазақилиш ва қайта ўзгартириш истиқболига йўл очади.

Геоэкологик туманлаштириш қандай омилларга асосланади?

Геоэкологик туманлаштириш бизга қандай ахборот беради?

Худудингиздаги экологик вазиятдаги ўзгаришларнинг омилларини тадқиқ қилинг ва характерланг.

15-§. Антропоген омиллар

Табиий системаларга таъсир кўрсатишида жамият табиий жараёнларнинг қобилияти, йўналиши ва тезлигига, материя цикллари ҳамда энергия оқимиға таъсир қиласди. Бу бир ёки бир неча параметрларнинг ўзгариши билан кузатилади. Табиий мұхитнинг параметрлари ўзаро боғлангани учун биридаги ўзгариш бошқасига таъсир қиласди.

Табиатга таъсир қилувчи антропоген омилларнинг классификацияси. Турфа хиллик, ўзгарувчанлик, инерция, атроф мұхит ўзгаришлари қобилияти ва чегаралари — табиий мұхитни ифодаловчи индикаторлардир. Табиий мұхитни ўзгартирувчи антропоген омилларнинг оқибатлари қуйидагилардир (21-расм).

Ўрмонларнинг йўқотилиши. Ўрмон ресурслари биологик ресурсларнинг мұхим шаклларидан ҳисобланади.

Бутун дунёда ўрмон ресурсларига йўл берилиши (га/одам) қуйидаги кўрсаткичлар орқали белгиланади: Европа — 0,3, Осиё — 0,2,

Бугун дарсда сиз:

- антропоген омилларни график шаклда классификациялаш ва кўрсатиши ўрганасиз;
- табиаттатаъсир қилувчи антропоген омилларни минимизациялаш йўлларини таклифқилиш.

Таянч сўзлар

максимал даражада
концентрация
барқарорлик
тупроқнинг антропоген
деградацияси
иссиқхонали эффект

21-расем. Антропоген омилларнинг табиатга таъсири

Глоссарий

- **чўлга айланиш** — худудлардан самара расиз фойдаланиш оқибатида ҳамма ўсимлик қатламини йўқотиш.
- **Максимал чегардаги концентрация (МЧК)** — ифлослантирувчи моддаларнинг узок вақт мобайнида инсон организмига таъсири вазиятида хавфли ўзгариш ва хасталик чиқармайдиган миқдори

Африка — 1,3, Шимолий Америка — 2,5, Лотин Америкаси — 2,2, Австралия — 6,4, МДҲ мамлакатлари — 3,0.

ФАО ташкилоти (БМТнинг озиқ-овқат, қишлоқ хўжалик ташкилоти) маълумотларига кўра, ҳар йили 6 миллион гектарга яқин ўрмонар яксон қилинади. Амазония ва Индонезияда тропик ўрмонар яксон қилиниши оқибатлари жуда кескин тарзда билинмоқда.

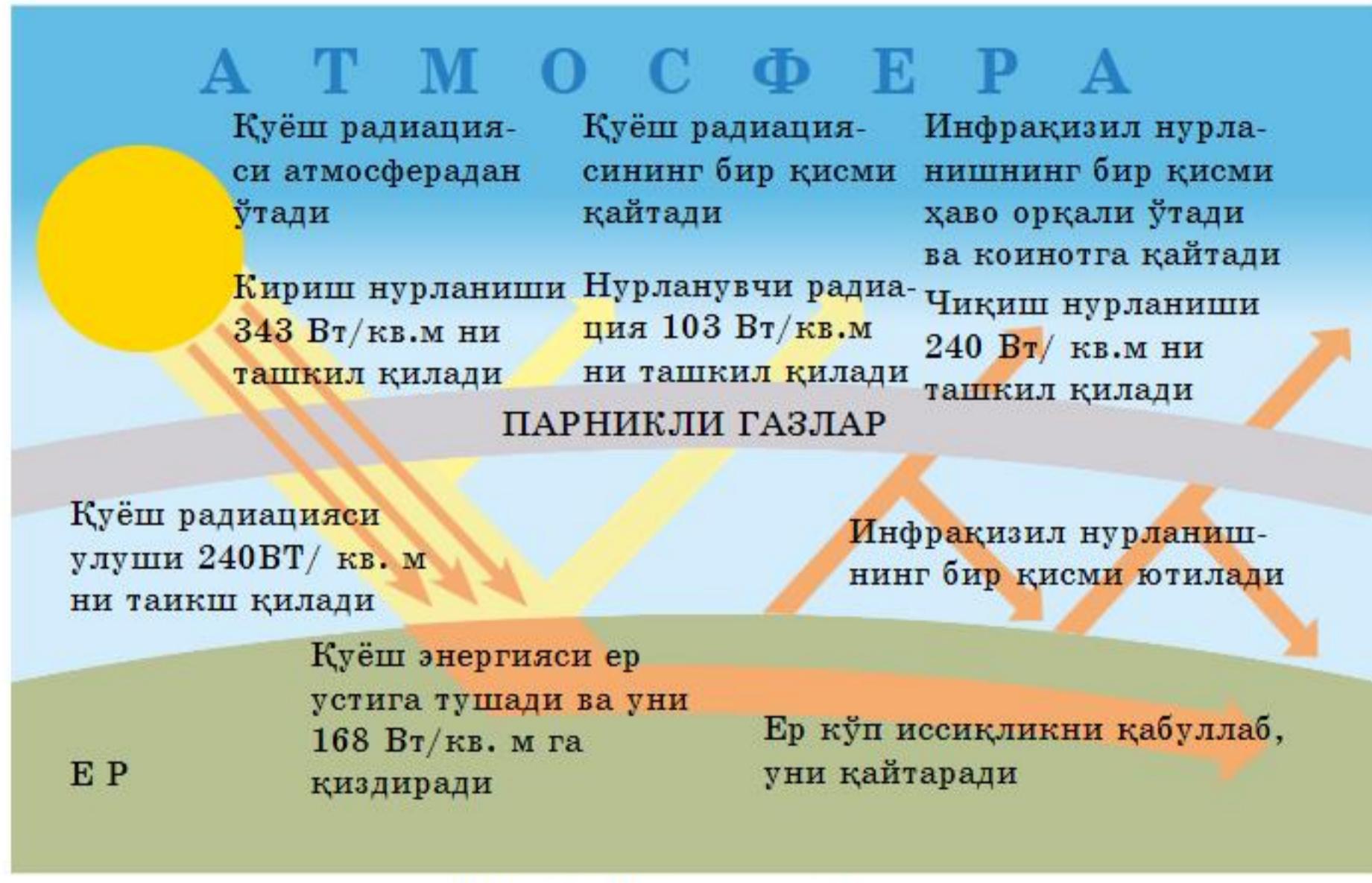
Нам тропик ўрмонар — сайёранинг энг бой экосистемалари: бу жойда фанга маълум бўлган ҳайвонотлар ва ўсимлик типларининг 80% қайд қилинган. Шунинг учун ўрмонарнинг яксон қилиниши биологик хилма-хилликнинг йўқ бўлишига, ғаройиб ўрмон ландшафтларининг йўқ қилинишига олиб келади. Олимлар фикрича, фотосинтез ҳажмининг камайиши парникли эфектнинг ўсишига олиб келади.

Тупроқларнинг антропоген деградацияси ва чўлга айланиш. Инсоният сонининг ортиши билан ер ресурслариiga эҳтиёж ортиб боради, бу эса, фойдали ерларга талабнинг ортишига олиб келади.

Ер ресурсларидан фойдаланишнинг асосий муаммоси — *тупроқнинг антропоген бузилиши (деградацияси)*dir. Бу тупроқ қатлами унумдорлигининг озайиши, сув ва шамол эрозияси, тупроқларнинг ифлосланиши, сув босиши, тупроқлар шўрланишининг такрорланиши ва сел оқимлари, яйловлар маҳсулдорлигининг пасайиши билан боғлиқдир. Бугунги кунда бу омиллар натижасида инсоният илгари фойдаланилган 2 миллиард га ерни йўқотди. Ҳар йили факт эрозия сабабидан 6—7 миллион га ер муомаладан чиқмоқда.

Иккинчи муаммо — *чўлларга айланиш*. Бу муаммо бевосита ва билвосита оқибатларга эга. Антропоген чўлга айланиш ҳажмлари ҳозирги вақтда 10 миллион кв. км. майдонни эгаллайди, бу дунё ер захираларининг таҳминан 8 фоизи демакдир. Чўлга айланиш хавфи 60дан зиёд мамлакатларга хавф солмоқда.

Парникли эффекттінг пайдо бўлиши. Парникли эффект атмосфера қуи қатламларининг қизиши билан боғлиқдир. Бу атмосферанинг қуёш радиациясини ўтказиб, ер устки қисмида илиқ ҳароратни сақлаш қобилиятига боғлиқ. Атмосферадаги карбонат ангидридли газлар (углерод диоксиди, карбонат ангидрид газ, метан, фреон, азот оксидлари ва ҳ.) ернинг устки қисмидан қайтадиган иссиқликни сезиларли даражада ушлаб туришади. Карбонат ангидридли газлар сайёрадаги карбонат ангидриднинг “томини” ҳосил қиласи ва унинг учун ернинг устки қисмидан тараладиган иссиқлик ортга қайтади (22-расм).

22-расм. Парникли эффект

Атмосферада карбонат ангидридли эффект қанча күп бўлса, ҳарорат шунча юқори бўлади. Карбонат ангидрид эффекттінг негатив оқибатлари сифатида олимлар Дунё океанлари миқдорининг кўпайиши, ёғингарчиликнинг кўп бўлиши, шамол оқимларининг ва океан оқимларининг ўзгариши, иқлим ҳароратининг умумий кўтарилишига олиб келадиган музликларнинг оммавий эришини айтишади.

Атроф-муҳитда табиий циркуляциянинг бузилиши. Табиий муҳитда моддий ва энергетик, сув ва биологик айланишларнинг схемалари тинимсиз давом этади. Айланишлар (циркуляциялар) табиатда жуда катта аҳамиятга эгадир, чунки цикллар оқибатда кўплаб жараёнлар ва ҳодисаларнинг такрорланишига олиб келади. Антропоген омиллар бу айланишларга салбий таъсир кўрсатади.

Инсоннинг фаоллиги сув захиралари, ўрмонларнинг кесилиши, катта майдонда шудгорларнинг пайдо бўлиши, ботқоқлар дренажи ва чўлларни суғориш, сунъий сув ҳавзаларини қуришга боғлиқдир.

Маиший мақсадларда фойдаланиладиган сув миқдорининг кескин күпайиши гидрологик, яъни сув билан боғлиқ жараёнларни ўзгартыради. Агар занжир кўринишидаги узлуксиз жараённи кўз олдингизга келтирсангиз, бу занжирнинг бир қисмидаги ўзгариш, унинг қолган қисмидаги ўзгаришларга олиб келади.

Инсоннинг хўжалик фаолияти натижасида дарё сувининг йиллик оқими ўзгарди. Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган сув ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига киради ёки ер ости сувлари кўринишида ер остига киради ва бу циркуляция жараёнини қийинлаштиради. Саноат ва миший чиқиндилари билан ифлосланган сув табиатдаги цикли айланиш натижасида гидросферанинг деярли барча қатламига тарқайди. Сувнинг ифлосланиши ҳозирги вақтда инсоният учун сув танқиск муаммосидан кўра жуда жиддийдир.

Табиатга таъсир қилувчи антропоген омиллар сифатида нималарни таклиф қиласиз?

Иссикхонали эффектнинг иқлимдаги ўзгаришларга таъсири ҳақида кичик эссе ёзинг.

16-§. Глобал экологик муаммолар

Бугун дарсда сиз:

- экологик муаммолар нималигини ва уларнинг нима учун глобал характердалигини аниқлайсиз;
- атрофмуҳитнинг ифлосланишинсон учун қандай зарар келтиришини биласиз.

Экологик вазиятнинг ҳозирги вақтда ёмонлашуви инсониятнинг истеъмолидаги масштаблар ҳамда биосферанинг ресурс-экологик имкониятлари номувофиқлиги билан тушунтирилади. XX аср ўрталарида носфера тўғрисидаги таълимот асосини яратган академик *В.И.Вернадский* одамларнинг хўжалик фаолияти табиатнинг ўзида рўй берадиган геологик жараёнлардан кўра кўпроқ географик муҳитга таъсир қилаётганини ёзган эди. Шундан бери инсоннинг табиатга таъсири бир неча бор ортиб борди ва ҳақиқий *глобал масштабларга* етди.

Глобал экологик муаммолар турли характерларга эга, улардан энг муҳимлари — *табиий муҳитнинг ифлосланиши ва унинг аҳволининг ёмонлашуви*.

Атмосфера ва гидросферанинг саноат ва қишлоқ хўжалик чиқиндилари билан ифлосланиши, Дунё океанларининг эса — нефть билан ифлосланиши, тупроқда оғир металлар ва заҳарли моддаларнинг концентрацияси, миший чиқиндилар ҳажмининг кўпайиши инсон салматлигига аниқ хавф солади.

Саноатнинг энг “ифлос” соҳаларига тоғ-кон ҳамда қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, энергетика (айниқса, ИЭС), қора ва рангли металлургия, нефтни қазиб чиқариш ва қайта ишлаш, кимё, целлюлоза-қофоз ҳамда озиқ-овқат саноати киради. Масалан, 1 тонна чўян

ишилаб чиқаришда атмосферага 4,5 кг қаттық моддалар, 2,7 кг сернистий газ, шунингдек, мишияк, пўлат ва симоб буғлари чиқарилади; 1 тонна алюминий ишилаб чиқариш учун 38—47 кг фтор керак бўлади ва унинг 65 физи кейин атмосферага тарқалади. Кон-бойитиши фабрикалари трубаларидан кўтарилаётган тутун атроф муҳитга тузатиб бўлмас заарар келтиради. Кимё саноати корхоналари ҳавога стирол, фенол, ацетон, олтингугурт диоксида, сернистий ангидрид, ва бошқа заарарли чиқиндиларни ташлайди. Автомобилларнинг тутунли газлари заҳарли қорамтирик фотокимёвий булутлар шаклланишига бевосита таъсир қиласи.

БМТнинг глобал иқтисодий мониторинг системаси маълумотларига кўра, дарёларнинг нитратлар, фосфатлар, пестицидлар ва чиқинди сувлар билан ифлосланиши ортмоқда.

Ядроли энергетикани тинч мақсадларда фойдаланиш ҳам атроф муҳитга хавф солади. Чернобил АЭСдаги фожиали портлаш (Украина, 1986 йил апрель) оқибатлари ҳануз тўла бартараф қилинмаган. Атом энергетикаси бўйича Халқаро агентликнинг фаолияти экологик хавфсизликнинг ва атом энергетикасини ишилаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини ортиришга йўналтирилган.

Инсоннинг майиший ва ишилаб чиқариш соҳасидаги фаолияти натижасида Ер курраси устки қисмининг иссиқлиқ билан нурланишига монелик қилувчи атмосферанинг иссиқлиқ, шунингдек, турли кимёвий бирлашмалар билан ифлосланиши рўй бермоқда. Бу ҳарорат кўтарилишига олиб келиши мумкин ва, ўз навбатида, бу музликларнинг эриши ҳамда Дунё океани сатҳининг кўтарилишига сабаб бўлади.

Ер куррасида иқлимининг исишига *парники* (*иссиқхонали*) эфект сабаб бўлади. Бу эфектнинг кўринишига таъсир қилувчи моддалар: сув, карбонат ангидрид, метан, азот оксидлари, олтингугурт, фреонлардир. Бунга энг кўп гази улуш қўшади, чунки инсоннинг ишилаб чиқариш фаолиятига биноан, бу газнинг концентрацияси димиий ортиб бормоқда. Углерод оксида концентрациясининг ортиши (IV) антропоген фаолият билан (энергиянинг турфа турларини олиш учун катта миқдорда ёнилғининг ёндирилиши), шунингдек, унинг табиий кўринишлари — ёнғинларда органик моддаларнинг ёниши ва нафас олишда бу газнинг ажратилиши билан боғлиқдир.

Иссиқхона эфектининг Ер курраси иқлимининг глобал ўзгаришларга олиб келиши мумкинлиги рад қилинмаган.

ХХ асрнинг 80-йилларидан сайёрада иқлимининг глобал исиши ҳақида кўп гапириладиган бўлди. Кўплаб олимлар прогнозига кўра, ҳозирги билан таққослаганда ҳарорат 2020 йилга $2,5^{\circ}\text{C}$ га, 2050 йилга —

Таянч сўзлар

иссиқхонали эфект
озон қатлами
муҳитнинг
ифлосланиши

4°C га ортади, ўз навбатида, бу музликлар майдонининг камайишига, ёғингарчиликлар миқдори ортишига, шамол ҳамда океанлар оқимининг ўзгаришига олиб келади. Натижада Дунё океанларининг даражаси күтарилиши мүмкін, айрим соҳиллар ва оролларсув остида қолиши мүмкін. Бошқа мутахассисларнинг тахмини эса, аксинча, ижобийдир: юқори кенгликлар ҳисобига қишлоқ хўжалик учун яроқли майдонлар ортади, йил давомида Шимолий денгиз йўлини фойдаланиш мүмкін бўлади, соҳилдаги сувлар ҳисобига эса катта кемаларни қабуллаши мүмкін. Шу билан бирга, иқлимнинг глобал исиши эса сайёрадиги ҳаётга қандай таъсир кўрсатиши ҳануз аниқ эмас.

Озон қатлами ning яроқсизланиши муаммоси. Озон қатлами сайёрани коинотнинг заарли ультрабинафша нурлардан муҳофазалашини биласиз. 1984 йили британиялик олимлар Халли-Бей¹ станциясида 10 йил мобайнида атмосферадаги озон қатлами 40 фоизга камайганини аниқлашди. 1978 йили бошланган кўп йиллик тадқиқотлардан сўнг америкалик олимлар Антарктидада озон қатлами кескин камаймоқда холосага келишди (айниқса, баҳорда) ва озон қатлами яроқсизланиши харитасини яратиши. Майдонига кўра, яроқсизланиш вилояти АҚШ ҳудудига teng. Олимлар учун шов-шувли бўлган ушбу ҳодисанинг атмосферада хлорливодородли бирикмалар — фреонларнинг ортиши натижасида рўй бергани исботланди.

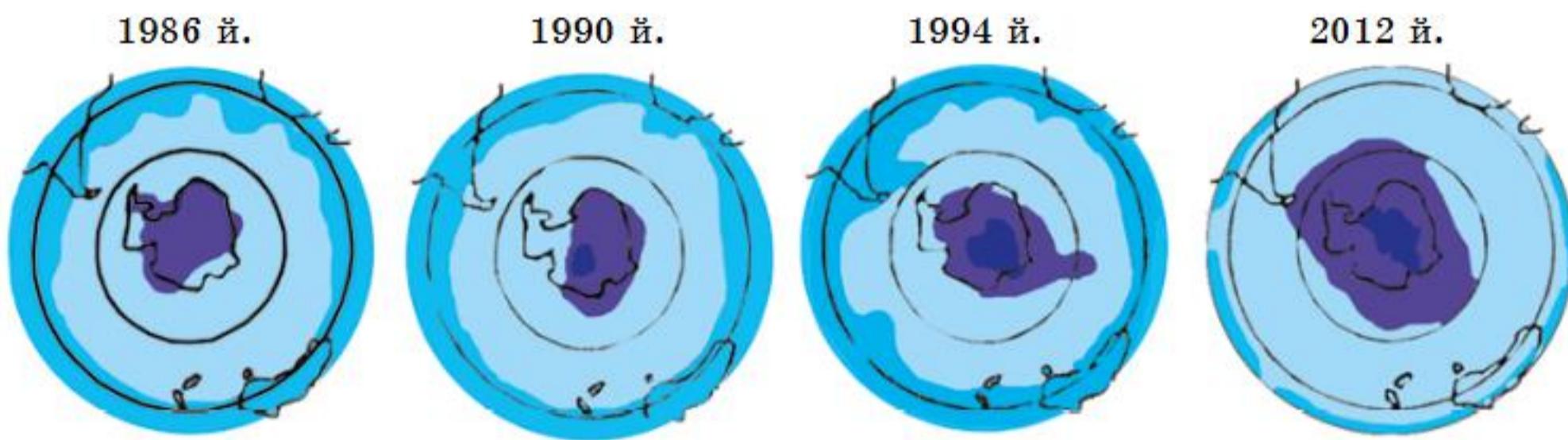
Фреонлар таъсири натижасида озон қатлами ning яроқсизланиши қуйидагича рўй беради. Қишида Антарктида тепасидаги атмосфера қатламида қитъа ҳаво қатламини ҳаракатга келтирувчи қутб бўрони пайдо бўлади ва уни баландликка кўтаради. Бу ҳаво оқими билан тепага кўтарилиган фреон коинот шуълалари таъсирида парчаланади ва унинг таркибидан озон молекулалари билан реакцияга киришадиган хлор ажралиб чиқади. Қуий ҳарорат натижасида (-90°C) пайдо бўлган бирикма (хлор ва озон) музлайди, баҳорда эса қуёш шуълалари таъсирида исиши оқибатида яна парчаланади ҳамда озон ва хлор ўрнига кислород ва хлор ажралиб чиқади. Озод бўлган хлор яна озон молекулалари билан бирикиб, уни кислородга ўзгартиради. Хлор билан озон молекуларини парчалаш жараёни ниҳоясиз давом этади (хлорнинг бир атоми озоннинг 100 минг молекуласини парчалайди). Шундай қилиб, Антарктида тепасидаги атмосферадаги озоннинг миқдори баҳорнинг бир неча ҳафтасида 97 фоизга камаяди. Ёзда қутб бўронининг ҳаракати сеқинлашади ва озон билан камбағал ҳолатга келган ҳаво ер куррасининг бошқа минтақаларига кўчади. Атмосферага бошқа минтақалардан Антарктида тепасига етиб келган етарли миқдордаги озонли ҳаво массалари ҳисобига озонли қатлам келгуси баҳоргача тикланишга улгуради. Натижада фреонлар таъсири оқибатида сайёранинг озонли қатлами ning камбағаллашуви ҳар йили такрорланади. Бу хавфлиҳодиса Арктика тепасида ҳам кузатиладива у тинч белбоғнинг баъзи қисмидаги қайд этилган. Олимлар уларнинг овоздан жадал реактив самолётлар ва космик ракеталарнинг тез-тез учиши билан боғлиқ эканини рад қилишмайди.

Атмосферада ультрабинафша нурланишнинг кучайиши кўплаб хасталикларга сабаб бўлди. Ультрабинафша шуълалар шунингдек, ДНК

¹ Халли-Бей — британиянинг илмий қутб станцияси. Антарктидада жойлашган бўлиб, Ердаги иқлим тадқиқоти билан шуғулланади.

молекулаларини емиради, у эса кутилмаган оқибатларга олиб келади. Озон қатламининг яроқсизланиши Ер куррасидаги ҳаётга ва инсоният тамаддунигининг ҳаёт кечиришига хавф солади. Шу сабабга күра, ушбу фожиали ҳодиса инсониятнинг глобал муаммоси бўлди.

Озон қатламининг емирилишини максимал камайтириш мақсадида қўйидаги ҳужжатлар: озон қатламини бузувчи бирималарни чиқаришни чегараловчи 1985 йилги Вена конвенцияси ва 1989 йилги Монреаль протоколи имзоланган (23-расм).

23-расм. Озон қатламининг яроқсизланиши

Ўрмон ҳудудларининг қисқариши. Кейинги 200 йилда ўрмон майдонлари икки баравар камайди. Ҳар йили ер юзидан 10 миллион га тропик ўрмонлар йўқ бўлиб кетади, улардан атиги 10 фоизигина қайта тикланади. Ўрмон массивларининг йўқолиши сабаблари фожиавий ёнғинлар, кислотали ёмғирлар ва назоратсиз кесишлардир. Ривожланувчи мамлакатларда ўрмон массивлари яйлов майдонлари ва шудгор ерларни кўпайтириш, дарахтларнинг қимматбаҳо навларини ривожланган давлатларга сотиш учун кесиб ташланади. Бундан ташқари, тайёрланган ёғочларнинг катта қисмидан ёқилғи сифатида фойдаланилади. Ўрмонлар ёмон экологик вазиятдан жабр кўради. Бунинг ҳаммаси ўрмонларнинг майдонлари ва турлари таркибининг кескин камайишига олиб келади.

Атмосферани кислород билан бойитувчи ўрмонларнинг йўқ бўлиши тупроқ унумдор қатламининг тез ювилиши ва сув режимининг ноқулай ўзгаришига олиб келади. Маълумки, ер куррасининг кўплаб туманларида рўй берадиган ўрмонсизланиш жараёнининг сабаби инсоннинг фаолияти ҳисобланади. Яроқсизланиш ва маҳсулдорликнинг камайиши оқибатида бир пайтлар унумдор тупроқларда яроқсиз ерлар пайдо бўлди.

Бироқ сахроланиш масштабларининг ўсишига бир вақтда табиий ва антропоген омиллар таъсир қиласи.

Яроқсиз ерлар пайдо бўлишининг табиий омилларига тупроқнинг юқори қатлами унумдорлигини камайтирувчи шамол эрозияси, қуянлар ва фожиали қуруқ шамоллар киради. Дунёдаги яроқсиз ерлар-

нинг майдони ҳар йили ортиб бормоқда (атласдан “Бутун дунё сахроланиши” харитасини қаранг).

Сүнгги маълумотларга кўра, XX асрнинг иккинчи ярмида инсоннинг хўжалик фаолияти натижасида бундай майдонларнинг миқдори 9 млн. кв. км ни ташкил қилди, 30 млн. кв.км ҳудуд эса яроқсиз ҳолатга тушишга маҳкум. Сахроланиш жараёни дунёнинг 100 дан зиёд мамлакатини, айниқса, ривожланувчи давлатларни қамраган. Аҳоли сони тез ўсаётган мамлакатларда ҳар йили 6–7 миллионга унумдор ерлар яроқсиз ҳолга келади, бу маҳаллий аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашни қийинлаштиради. Масалан, Тар саҳроси Ҳиндистоннинг аҳолиси зич туманларидан ҳисобланади (ўртacha зичлик 1 кв. км га 100 кишидан зиёд). Ҳиндистонда таҳминан 80 фоиз ерлар даврий қурғоқчиликка маҳкумдир.

Африкадаги Сахеля зонасида чўлга айланишнинг турли кўришилари кузатилади. XX асрнинг 60-йилларидан бошланган узок қурғоқчилик 1973 йилда тугади. Бунинг оқибатида чорва моллари оммавий қирилди, Африканинг кўплаб мамлакатларида очарчилик бошланди. Қурғоқчилик йилларида миңтақанинг Нигер ва Сенегал каби йирик дарёлари қуриб қолди, қудуқларнинг суви тугади. 80-йилларда қурғоқчилик ва чўлга айланиш деярли бутун Африкани эгаллади. Натижада 1985 йили 1 млн.дан зиёд аҳоли қирилди, 10 млн. аҳоли экологик қочоқларга айланди. Қитъанинг айрим ҳудудларида чўлга айланиш тезлиги йилига 10 км га етади.

Бундай фожиавий қурғоқчилик жаҳон жамоатчилиги эътиборини тортади. БМТ, халқаро илмий ва гуманитар ташкилотлар томонидан фожиани олдини олиш бўйича чоралар кўрилмоқда, маҳаллий аҳолига турли ёрдамлар кўрсатилмоқда.

Экологик муаммо нима? Нима учун улар глобал характерга эга?

1. Атроф мұхитнинг ифлосланиши қандай экологик фожиаларга олиб келади?
Жавобларни аниқ мисоллар билан тўлдиринг.
2. Озон қатламиининг яроқсизланиши инсон саломатлигига қандай заар келтириши мумкин?
3. Иқтисоди қуи даражадаги мамлакатларда қандай экологик муаммолар мавжуд?
4. Юқори ривожланган мамлакатларда экологик муамоларнинг асосий хусусиятларини айтинг. Қандай ўйлайсиз, нима учун улар бу муаммоларни ўз вақтида ҳал қила олишмайди?

Қозогистонда ҳал қилинмаган қандай экологик муаммолар мавжуд? Аниқ мисоллар келтиринг.

Кўшимча ахборотдан фойдаланиб, қуидаги мавзуларда рефератлар тайёрланг:

1. Африка мамлакатларида чўлга айланиш муаммолари.
2. Йирик шаҳарларда атмосферанинг ифлосланиши ва унинг оқибатлари.
3. Қозогистоннинг асосий экологик муаммолари.

17-§. Экология муаммоларини ҳал этишда инновацион технологиялар

XX асрнинг 70-йилларида юқори ривожланган мамлакатларда ресурсларни тежаш технологияларига ўтиш хом-ашё нархининг ўсиши ва экологик талабларнинг кучайишига олиб келди. Ҳозирги вақтда мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ўсишининг турли даражаси ва одамларнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ (анъаналар, дин ва яшаш тарзи) ҳолда уларнинг турфа хиллигини тұлалигича ресурс тежайдиган технологияларга киритиш мүмкін әмас. Шундай қилиб, ривожланувчи давлатлар ривожланишнинг мустақил мұқобил йўлига эга.

Ривожланаётган мамлакатларда ресурс тежайдиган ва чиқиндисиз технологияларнинг оммавий жорий қилинишини иқтисодий хўжалик ва минтақа тузилмаси соҳасида тубдан ўзгаришларсиз амалга ошириш мүмкін әмас. Бу, ўз навбатида, меҳнат самарадорлигини ошириш ва саноатнинг экологик хавфсизлигини камайтиришга олиб келади.

Иқтисоднинг трансформацияси маҳаллий аҳоли индустрىал тумандары ихтисослашуви йўналишининг ўзгариши, янги ҳудудлар ривожланиши характеристига олиб келди, бунинг натижаси әркин иқтисодий зоналар, технополислар ва бошқа илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаларининг ривожланиши бўлди.

Ривожланган давлатларда саноат ўрнини жойлаштиришда экологик талаблар рўйхати муҳим муаммолардан ҳисобланади.

Иқтисод тузилмасининг тубдан ўзгариши (хом-ашёнинг талаб қилинган секторларининг пайдо бўлиши, ишлаб чиқаришнинг янги моделига ўтиш) хизмат кўрсатиш сектори улушининг кескин ортишига олиб келди.

Экологик сиёsat мамлакат қонунчилигига кўра, табиатни муҳофазакилиш бўйича хатти-харакатлар мажмуасини намоён қиласи. Экологик сиёsat қўйидаги асосий тенденциялар билан ҳозирда ҳар қандай мамлакат ички ва ташқи сиёsatининг масаласи ҳисобланади:

- жамоат ишлаб чиқариши жараёнида ва манфаатлари йўлида табиий ресурслардан рационал фойдаланиш;
- табиатни инсоннинг заарли фаолиятидан муҳофазакилиш;
- яшовчи аҳолининг экологик хавфсизлиги.

Ҳозирги дунёда экологик сиёsat глобал, миллий ва минтақавий табиат характеристига эга. Глобал экологик сиёsat асоси БМТнинг атроф

Бугун дарсда сиз:

— экология муаммоларини ҳал қилишда инновацион технологияларролини аниклайсиз

Таянч сўзлар

Экологик сиёsat
Ресурстежайдиган
технология
Экологик таълим

мухит муаммоларига бағишлиб 1972 йили Стокгольм шаҳрида ўтган Конференцияси Декларациясида қўйилган. Унда инсон фаолиятининг сифатли муҳитини, доимий яшаш учун қулай шароитни яратиш зарурати таъкидланган. Умумий Декларация 26 принципдан иборат.

Хозирги вактда глобал экологик сиёсатни мувофиқлашириш учун бир қанча халқаро ва жамоат ташкилотлари жалб қилинган. Улар орасида БМТнинг атроф муҳит бўйича Даствури (АМБД), табиатни муҳофазақилиш Халқаро иттифоқи, Тумсдаги атроф муҳитни муҳофазақилиш Бутундунё фонди, Гринпис халқаро жамоат экологик жамияти, Жаҳон банкининг атроф муҳитни муҳофазақилиш Агентлиги ва Глобал экология фонди бор.

Давлатларнинг экологик сиёсати шунингдек, ахолининг экологик билимларини яхшилаш ҳамда экологик маданиятини шакллантиришга йўналтирилган. Масалан, Фарбий Европанинг экологик жиҳатдан қулай мамлакатлари (Швеция, Норвегия, Финляндия, Швейцария ва б.) ўзларининг 4—7 фоиз бюджетини экология мақсадларига, атроф муҳитни муҳофазақилишга ажратадилар, Япония 1970-1980 йилларда саноат ифлосланиши оқибатлари билан курашиб учун ўз бюджетининг 11 фоизини ажратиш йўли билан табиатни муҳофазақилиш чораларини қабуллади. Қозоғистонда эса “Экология” фани республиканинг барча олий ўқув юртларида мажбурий қилиб жорий қилинган.

ЭКСПО-2017 кўргазмасида таклиф қилинган қандай экологик тоза энергия тежовчи технологиялар билан танишдингиз?

Мамлакатимизда иқтисодий сиёсатнинг қандай асосий йўналишлари кутилган натижаларни бермади? Бунинг сабаби нимада, деб ўйлайсиз?

18-§. Қозоғистоннинг экологик муаммоси

Бугун дарсда сиз:

- Қозоғистон ҳудудини экологик туманлаштириш ҳақида биласиз

Таянч сўзлар

геоэкологик
туманлаштириш
геоэкологик
провинция

Қозоғистонни геоэкологик туманлаштириш. Қозоғистон табиатининг мураккаб ва бетакрор хилма-хиллиги табиий туманлаштириш билан шуғулланувчи олимларни турли илмий холосалар қилишга мажбур этди. Қозоғистоннинг геоэкологик туманлаштиришга асос қилиб, *Б. А. Федорович, Н. А. Гвоздецкий* ва *А. В. Николаев* томонидан таклиф этилган, *А. В. Чигаркин* томонидан тўлдирилган табиий ҳудудлар схемаси олинган.

Муаллифлар минтақаларнинг чегараларига сезиларли ўзгаришлар киритиши ва мамлакатнинг табиати ҳамда иқтисоди ҳақида маълумотлар беришиди. Атроф муҳитнинг экологик аҳволи ҳамда табиатни муҳофазақилиш бўйича материаллар илк бор тақдим қилинди.

Геологик туманлаштириш схеманинг алоҳида мазмунидан келиб чиқиб, Қозғистоннинг аниқ табиий иқтисодий минтақаларида экологик аҳволнинг кескинлашуви мураккаблашувининг сифатлари кўрсатилди. 1994 йилда дастлаб А.В.Чигаркин томонидан қайд этилган экологик вазият Қозғистоннинг геоэкологик ҳаритаси асосида кўрсатилган.

Худудни геоэкологик баҳолаш. Худуднинг экологик аҳволининг даражалари ва синфларини ажратиш кўрсаткичлари — баҳолаш меъёрлари асосида амалга оширилиши лозим. Экосистема аҳволининг ягона кўрсаткичи ҳозирча мавжуд эмас.

Экосистема ва ер геосфера қатламлари аҳволини классификациялаш ва баҳолаш кўрсаткичларининг бир неча ёндошувларини ажратишади. Экосистеманинг биотикавий қисмини баҳолаш меъёрлари ўзига уч синфдан иборат меёърларни киритади: мавзуй, фазовий ва динамикали (5-жадвал).

5-жадвал

Геоэкологик туманлаштиришни баҳолаш учун меъёрлар	Меъёр таркиби
Мавзули	Сувли, тупроқли, ботаникли, зоологикили ва б.
Фазовий	Нисбатан кичик, кичик, кўламдор
Динамикли	Норма, тинч динамикли, ўрта динамикли, кучли динамикли

Геосферали доиралар ёки экосистемаларнинг ҳозирги аҳволини баҳолаш учун *бевоситали*, *билвоситали* ва *индикаторли* меъёрлар қўлланилади. *Бевоситали* меъёрлар геокимёвий, геодинамикали, тиббий-санитария ва ресурсли меъёрлар гуруҳини қамрайди. Геокимёвий меёърлар гуруҳи геосферанинг кимёвий ифлосланишини баҳолашга имкон беради, тиббий-санитариялиси — бактериологик томонидан. Меёърларнинг геодинамикали гуруҳи геосферанинг табиий ва антропоген геологик жараёнлар билан жабрланиш майдонини баҳолаш билан, ресурслиси эса — инсоният жамиятини қўшган ҳолда тирик организмларнинг нормал ҳаёт суриши учун керакли ресурсларни баҳолаш билан боғлик.

Баҳолашнинг *билвосита* меъёрлари ўзаро яқин алоқадаги аралаш муҳитни баҳолаш орқали геосферанинг замонавий аҳволини баҳолашга имкон беради. Тупроқ қатлами атмосферанинг ифлосланиши ҳисобидан ифлосланади, агар тупроқ қатлами кучли ифлосланган бўлса, атмосферанинг ҳам кучли ифлосланиши рўй беради. Худди шундай боғланиш сув ва сув остидаги қолдиқлар орасида ҳам кузатилади.

Баҳолашнинг индикаторли меё兒лари одатда, у ёки бу геосфера ахволининг умумий суратини, шунингдек, табиий мұхит компонентларини анықлашга имкон беради.

Худуднинг геоэкологик туманлаштириш — фазода объектив равища мавжуд умумий, бирок бошқа ҳудудлардан фарқли экологик мазмундаги меъёрли сифатларга әга ҳудудий компонентларни мақсадли равища анықлаш, уларни картография қилиш ва ёзишdir.

Қозғыстоннинг геоэкологик туманлаштириш схемаси бүйіча экологик оғат туманларини анықланғ, мазкур минтақанынг ёки туманнинг (манзилнинг) экологик вазиятини қисқача характеристерланғ.

1. Манзилнинг геоэкологик вазиятини баҳолаш учун қандай асосий меъёрлар қўлланилади?

2. Экосистемада бузилганлик даражаси қандай кўрсаткичлар билан анықланади?

1. Геосфера доираларининг ахволини баҳолаш учун қандай меъёрлар қўлланади?

2. Кўшимча манбаларни қўлланиб, Қозғыстоннинг экологик муаммолари билан танишинг ва уларни ҳал этиш йўлларини таклиф қилинг.

“Бизнинг келажагимиз” ва “Ишлаб чиқаришнинг атроф мұхитга таъсири” мавзуларида эссе ёзинг.

5-амалий иш **Қозғистоннинг экологик муаммоаси**

Ишнинг мақсади: Физикали география, геоэкология ва статистика материалларидан фойдаланиб, Қозғистоннинг мавжуд экологик муаммоларини белгилаш.

Топшириқлар

Танланган туманинг экологик шароитини қайд этиш учун қуйидаги пунктларни қўллаш:

1. Тадқиқ қилинаётган туман тўғрисида амалий машғулот мавзусига оид маълумотларни тўплаш.
2. Жадвал, диаграмма, ва бошқа маълумотларни таҳлил қилиш. Қерагини танлаб олиш.
3. Атроф мухит аҳволини белгилаш (хуносалаш).

Танланган район учун экологик муаммони ҳал қилиш йўлларини таклиф этиш.

Услубий тавсиялар

Тадқиқот учун танланган мавзуга мувофиқ, аниқ вилоят атроф мухитидаги ўзгаришлар қайд этилган қўшимча материалларни тўплаш ва бу ҳодисалар ва ўзгаришларнинг олдини олиш бўйича ўз моделини таклиф қилиш зарур.

Геоиқтисод асослари

Геоиқтисоднинг тадқиқот предмети ва долзарблиги

19-§. Геоиқтисоднинг мақсад ва вазифалари, асосий тоифалари

Бугун дарсда сиз:

— “геоиқтисод” нинг мақсад ва вазифаларини тушунтиришни ўрганасиз

Геоиқтисоднинг мақсад ва вазифалари.

Геоиқтисоднинг мақсади — яхлит система сифатидаги глобал иқтисодий кенгликтининг ривожланиш жараёнлари, ҳодисалари ва тамойилларини таҳлил ва прогнозлашдир.

Геоиқтисоднинг асосий вазифалари унинг турли режали характери билан белгиланади (24-расм).

Глобал дунёни иқтисодий кўрсаткичлар таҳлили орқали билиш

Глобал иқтисодий кенгликтаги иқтисодий муносабатлар система-сининг таҳлили

Миллий иқтисодлар ва халқаро иқтисодий ташкилотларнинг ўза-ро муносабатларини тадқиқ қилиш

Иқтисодий омилларнинг давлат сиёсатига таъсирини таҳлил қилиш

Давлатларнинг иқтисодий стратегиясини асослаш

24-расм. Геоиқтисод вазифалари

Таянч сўзлар

Геоиқтисод
Геоиқтисодий
стратегия

Қозоғистоннинг иқтисодини ривожлантириш темп-ларини жадаллаштиришва унинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини ўстириш учун қандай гео-иқтисодий тадқиқотлар ўтказиш керак?

Геоиқтисод мамлакатлар ва ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш жараёнларини, халқаро тузилмалар ва иқтисодий муносабатларни,

глобализация шароитида геосиёсий вазиятнинг иқтисодга таъсири ни ўрганади. Геоиқтисоднинг тадқиқот предмети қуйидаги асосий блокларни киритади (25-расм).

Географик шароитлар

Иқтисод ва кенгликтиннинг органик алоқаси, табиий шароитларнинг хўжалик фаолиятининг шакллари ва қонуниятларига таъсири

Иқтисодий қувват

Халқаро кучлар фаолиятининг ҳарбий-сиёсий соҳадан иқтисод томонга силжиши глобал геоиқтисодий тўқнашувларни пайдо қилади

ГЕОИҚТИСОД

Рақобатбардошлик

Глобализация ва иқтисодни тузилмавий қайта қуриш шароитида мамлакат рақобатбардошлигини орттиришнинг сиёсати ва стратегияси

Сиёсат ва иқтисод

Халқаро муносабатларда сиёсат ва иқтисоднинг бирикиши, глобал бошқариш ва стратегиялар

25-расм. Геоиқтисод таҳлил предметининг таркиби (А.Неклес бўйича)

Расмдан кўринишича, тадқиқот предметининг ҳар бир таркиби замонавий дунёнинг иқтисодий ривожланиши учун муҳим. Масалан, геоиқтисоднинг географик шароитиларини тадқиқ қилганда физик ва иқтисодий география билан алоқасига суянади. Иқтисодий қудратни ўрганиш глобал иқтисодий кучлар ўзаро муносабатини таҳлил қилишни тақозо қилади. Давлатнинг рақобатбардошлиги юксалтириш истиқболларини таҳлил қилиш учун глобаллашув, ижтимоий ва иқтисодий география соҳасидаги билимлар керак. Сиёсат ва иқтисоднинг ўзаро таъсирини мажмуавий ўрганиш стратегик режалаш ва глобал бошқариш асосларини яратишга имкон беради. Шундай қилиб, геоиқтисод фаннинг кўплаб соҳалари: иқтисодий география, сиёсатшунослик, жаҳон иқтисоди ва ҳ.к.з.лар билан боғлиқ.

Геоиқтисоднинг асосий тоифалари. Фаннинг ҳар қандай соҳасида бўлгани каби, геоиқтисодда ўз тушунчаларининг (тоифаларининг) системаси шаклланди. Характерига кўра, уларни объектлар, фазолар, кўрсаткичлар ва жараёнлар каби тўрт гуруҳга ажратиш мумкин (26-расм). Геоиқтисод тушунчалари бир-бирига ўзаро яқин боғланган. Мисол учун жаҳон бозорини олайлик.

Жаҳон бозорининг энг муҳим кўрсаткичларига: *бозор ҳажми, бозор вазияти, бозорнинг товар таркиби, бозорнинг географик таркиби* ва бошқалар киради.

Глоссарий

- **Геоиқтисод** — иқтисодий ривожланишнинг глобал қонуниятларини, мамлакатларнинг иқтисодий стратегиясига тактикасини халқаро даражада ўрганувчи фандир.
- **Геоиқтисодий стратегия** — жаҳон бозорида иқтисодий мақсадларга этиш ва геоиқтисодий технологиялар ёрдамида потенциал тўқнашувларнинг олдини олиш санъати.

Объектли	Фазовий	Күрсаткичли	Жараёнли
<ul style="list-style-type: none"> • жаҳон бозори • жаҳон иқтисоди • миллий иқтисод • иқтисодий стратегия • инфратузилма халқаро ташкілотлар 	<ul style="list-style-type: none"> • геоиқтисодий кенглик • миңтақа • ўсиш құтблари • глобал марказлар • яримпериферия • периферия • эркин савдо зонаси • иқтисодий чегаралар 	<ul style="list-style-type: none"> • бозор күрсат кичлари • рақобатбардошлик • ички ялпи маҳсулот • ялпи миллий маҳсулот • ташқи савдо ҳажми • ташқи қарз • инвестиция 	<ul style="list-style-type: none"> • глобаллашув • интеграция • рақобатбардошлик • инфляция • геоиқтисодий тұқнашувлар • Демпинг • ҳалқаро меңнат тақсимоти • иқтисоднинг либерализациясы

26-расм. Геоиқтисод түшунчаларининг системаси

Бозор ҳажми — маълум бир вақт орасида амалда сотилиши мумкин бўлган мавжуд товарнинг максимал ҳажми. Ушбу күрсаткич миқдорий ҳисобда жаҳон экспортининг ҳажмига teng келади. Бозорда эҳтиёж қондирилган ҳажм миқдорий ҳисобда импорт ҳажмига баробар.

Бозор конъюнктураси — эҳтиёж ва таклифнинг муносабати. Бозорнинг ўсиб борувчи конъюнктураси — эҳтиёжнинг таклифлардан ўсиб кетиши. Таклифдан эҳтиёж паст бўлса, пастловчи конъюнктура келиб чиқади, эҳтиёж ва таклиф мувофиқ бўлса, тенглик конъюнктурасидир.

Бозорнинг товар таркиби сотилаётган товарлар тури билан белгиланади. Шунга мувофиқ, нефтнинг, олтин, автомобиллар, буғдойнинг бозорларини фарқлашади. Бозорнинг географик таркиби эса жаҳон бўйича сотувчилар ва харидорларни бўлиш системасини намоён қиласи.

Қандай ўйлайсиз, геоиқтисод қайси фанлар кесишувида пайдо бўлди?

1. 27-расмда келтирилган геоиқтисод тадқиқоти вазифалари ўзаро қандай боғланган?
2. Нима учун геоиқтисод “рақобатбардошлик” муаммоларини ўрганади?
3. “Иқтисодий омиллар давлатлар сиёсати учун замин яратадилар” иборасининг маъносини қандай тушунасиз? Жавобингизни аниқ мисоллар билан тўлдинг.

Сиёсат ва иқтисоднинг ўзаро алоқасига аниқ мисоллар келтиринг, иқтисоднинг сиёсатга таъсирини таҳлил қилинг.

1. Танланган мамлакат мисолида “Географик шароитларнинг мамлакат хўжалигининг шаклланишига таъсири” мавзусида эссе тайёрланг.

2. Диаграмма ва жадваллар, шунингдек, <http://taldau.stat.gov.kz/> ахборот-тахлил системаси маълумотлар базасидан фойдаланиб, “2014-2016 йилларда Қозоғистоннинг чет эл валютасида товар алмашинуви” жадвали ва диаграмма маълумотномасини тузинг. Ахборот-тахлил системаси билан ишлаш методикаси 1-қўшимчада келтирилган.

20-§. Мамлакатлар ва миңтақалар иқтисодий ривожланишида географик кенгликтининг роли

Географик кенглик ва вакт орасида ўзаро яқин алоқа мавжуд. Географик кенглиқда ҳар бир обьект ўз жойига эга. У вакт ўтиши билан ўзгаради, бошқа обьектларга таъсир кўрсатади ва шу билан атроф муҳитнинг шаклланишида иштирок этади.

Географик кенглик барча табиий ва жамоат жараёнлари рўй берадиган нафақат “фон” ҳисобланади, балки ундаги ҳамма обьектлар ва жараёнлар характерига таъсир қилувчи асосий омил ҳамдир. У доимий ўзгаришларга дучор бўлувчи барча обьектлар, ҳодисалар ва жараёнларнинг умумлашмасидир.

Географик кенглик мамлакатлар ва миңтақаларнинг иқтисодий ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Биринчи навбатда, бу мамлакатлар ва миңтақаларнинг жаҳон иқтисодий кенглигидаги шароити билан аниқланади. Ҳозирги дунёning иқтисодий кенглик моделини машҳур америкалик иқтисодчи ва геосиёsatчи Иммануил Валлерстайн ишлаб чиқди (27-расм).

27-расм. Валлерстайн бўйича иқтисодий кенглик модели

У жаҳон иқтисодий системаларини геосиёsat нуқтаи назаридан таҳлил қилди. Замонавий дунёning динамиклигини ҳисобга олиб, олим жаҳон иқтисодий кенглигини 3 қисмга ажратади:

Буғун дарсда сиз:

— мамлакатларва миңтақаларнинг экологик ривожланишида географик кенгликтининг ролини аниқлашни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

эмиссия
глобал марказлар
периферия

Глоссарий

- **эмиссия** (французча *émission*) — айланишга янги пуллар чиқариш орқали пул массасининг кўпайиши.

1. Глобал марказлар (ривожланишнинг жаҳон ядролари).

2. Яримпериферия.

3. Периферия.

Замонавий дунёнинг глобал марказлари АҚШ, Европа Иттифоқи ва Япония ҳисобланади. Улар жаҳоннинг иқтисодий ривожланиш шиддатини белгиловчи интеллектуал ва илмий-техника марказлари сифатида хизмат қиласи.

Айнан улар жаҳон иқтисодини илғор технологиялар ва янги билимлар билан таъминлашади ва шу орқали тенг бўлмаган айирбошлиш натижасида перифериядан интеллектуал рентани олиш имконига эгадирлар.

Барча эмиссияли даромад иқтисоднинг дунё марказларга оқиб келади, перифериядаги мамлакатлар валютаси “марказий валюта”га боғланади. Шундай қилиб, глобал марказ нафақатиқтисодий, балки маданий-мафкуравий устунликка эга бўлади. Шу тариқа глобал марказлар дунёнинг қолган қисмига ўзининг ривожланиш моделини, содир бўлаётганжараёнларга ўзининг кўз қарашларини юклайди. Шунга мувофиқ, глобал марказ бутун жаҳонда ўзи учун керакли ва фойдали бўлган маданий матрицани шакллантиришни бошлайди. АҚШнинг федералзахира системаси долларни америка хазинаси орқали, шунингдек, у доллар билан муқоясаланган баҳоли қоғозлар чиқаради. Япониянинг иенаси эса Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари учун бош эмиссия валютаси ҳисобланади. Ҳозирги вақтда евро ҳам жаҳон эмиссия валютаси ҳисобланади.

Глобал марказлар валюталарни жаҳон бозоридаги эҳтиёжга қараб чиқаришади. Масалан, америка долларининг 60 фоизи чет эл давлатлари учун чиқарилади. Шунинг натижасида, доллар жаҳон валютаси мақомини сақламоқда ва бутун дунё АҚШ Федерал захира системасига эмиссия бадалини тўлашга мажбур. АҚШ валютани қарзга устама билан беради. Америка валютасини қўлланганлик учун кўплаб давлатлар АҚШга йилига 4–5 фоиз миқдорида, периферия мамлакатлари — 15 фоизгача устама тўлашмоқда. Периферия бундай тўловларни бажаришга қодир эмас (уларда даромад миқдори атиги 3 фоизни ташкил қиласи), шунинг учун янгидан кредитлар олишга мажбур бўлишади ва шу тариқа долларга эҳтиёж ўсишини рағбатлантиришади. Шундай қилиб, янги эмиссиялар учун имкониятлар очилади.

Валлерстайн модели бўйича, ярим периферия, ёки ўтиш зоналарига Болқон ярим ороли мамлакатлари, Португалия, Ирландия, Жанубий-Шарқий Осиё, МДХ ва бошқа мамлакатлар киради. Глобал марказлар билан таққослаганда, бу мамлакатлар технологик жиҳатдан эскирган маҳсулот ишлаб чиқаришади ва улар марказлардан юқори технологияларни сотиб олишга мажбур. Шунга қарамасдан, ярим периферия мамлакатлари периферия мамлакатлари билан савдо қилишда ўзларининг устунликларини намойиш қиласидилар. *Периферия*

га глобал марказларга иқтисодий, сиёсий қарамликини сақлаётган Осиё, Лотин Америкаси ва Африка, Океаниянинг кам ривожланган мамлакатлари киради.

Қозоғистоннинг иқтисодий ривожланишида географик кенгликтиннинг роли. Қозоғистон Ер куррасининг энг йирик қуруқлиги маркази — Евроосиёда, Европа, Россия ва Хитой ўртасида жойлашган. Қатта ҳудуд, табиий шароитларнинг ранг-баранглиги, мұхим табиий ресурсларнинг мавжудлиги, дунёning салоҳиятли геосиёсий марказлари билан қўшни эканлиги иқтисодининг таркибига таъсир кўрсатди.

Қозоғистоннинг иқтисодий ва географик хусусиятлари иқтисодини дунёда юк ташувчилардан бири қилиб, унинг транспорт системасига юқори даражада қарамлигини тақозо қиласди. Шунинг учун мамлакатда транспорт системасини модернизациялаш бўйича йирик лойиҳалар жорий қилинмоқда.

Валлерстайн модели асосида дунё мамлакатлари орасида қандай гуруҳларни ажратиш мумкин?

1. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига унинг глобал марказларга яқинлиги қандай таъсир қиласди?
2. Қандай мамлакатларни ярим периферияларга киритиш мумкин ва уларнинг имтиёзлари борми?

1. Кенглиги маъносида Қозоғистоннинг халқаро алоқа йўлларини ривожлантиришнинг имкониятлари қандай? Баҳо беринг.
2. Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий ривожланишида географик кенгликтиннинг ролини баҳоланг.

Дарслик матнининг таҳлили ва қўшимча ахборот манбалардан фойдаланиш асосида ўзингиз танлаган мамлакат иқтисодига географик кенгликтиннинг таъсири ҳақида маълумот тайёрланг.

Хўжалик ташкил қилишнинг омиллари ва шартлари

21-§. Хўжалик ташкил қилишнинг ҳудудий омиллари

Хўжалик соҳаларининг жойлашувига тури факторлар таъсир кўрсатади. Шартли равишда уларни *анъанавий* ва *замонавий* деб ажратишади (28-расм).

Транспорт фактори илгари ишлаб чиқаришни жойлаштиришга ҳал қилувчи таъсир кўрсатган. ИТИ шароитида транспорт инқиlobи алоқа йўлларини ва транспорт воситаларини модернизациялашга олиб келди. Шунга қарамай, транспорт фактори йирик

Бугун дарсда сиз:

— хўжаликни ташкил қилишда ҳудудий факторлар ва шартлар ҳақида биласиз.

Таянч сўзлар

приморье низоми
қўшни шароити
анъанавий омиллар
замонавий шароитлар

билан аниқланади. “Марказий” деган түшунча туманнынг мамлакат марказида жойлашганини англатмайды, Шу каби периферия түшунчasi ҳам аниқланади. Масалан, АҚШ учун мамлакат шимолий-шарқ марказ ҳисобланди, Хитой учун эса — шарқ, Австралия учун — жанубий-шарқ.

Күшни сифатида жойлашувнинг қулай таъсирини Канаданинг жанубий-шарқий туманларида күзатиш мүмкин. Бу жойда күплаб ишлаб чиқаришлар ўзаро боғланган ва АҚШнинг корхоналари билан яхлит технологик занжирни ташкил этади. Бундай ҳодиса Мексика-нинг шимолий туманларига ҳам хосдир, унда ишлаб чиқариш АҚШ учун маҳсулот яратишига (енгил саноат, электроник ва ҳ.к.з.) мүлжалланган.

Денгиз соҳилига жойлашув қадимдан дунё минтақалари орасида боғловчи бўғин бўлишни юклайди. Арктика денгизларини мустасно қилганда денгиз соҳилига жойлашув ҳамма вақт ҳам мамлакат ИГЖ-сининг қулай кўрсаткичлари ҳисобланди. ИТИ шароитида бу омилнинг роли янада ортди. XX аср ўрталаридан күплаб мамлакатларда “денгизга қараб силжиш”, яъни хўжалик соҳаларининг денгиз соҳилидаги туманларга аста-секин кўчиши пайқалди. Аҳолиси тахминан 1,5 млн. бўлган дунё йирик шаҳарларининг 2/3 қисми денгиз соҳилига яқин туманларда жойлашган.

Шарқий Қозогистондаги саноат ривожланишига қандай ҳудудий омиллар таъсир қилмоқда?

Ҳудудий концентрация фактори. Бу фактор билан ишлаб чиқариш концентрацияси (йирик корхонлар сонининг ўсиши) ва хўжалик ҳамда аҳолининг ҳудудий концентрацияси боғлиқдир. Пойтахт шаҳарлар ва кўмир ҳавзалари атрофидаги эски саноат марказлари алоҳида ажralиб туради. Уларга, биринчи навбатда, атроф муҳитга тушаётган юкнинг салмоғи билан ишлаб чиқариш концентрациясининг салбий оқибатлари хосдир. ИТИ шароитида бу фактор аста-секин ўзининг бирламчи аҳамиятини йўқотади. Ҳозирги вақтда (паришонхоти) кичик ва ўрта корхоналарни жойлаштириш устувордир.

1. Қандай ўйлайсиз, нима учун ҳозирги вақтгача меҳнат ресурслари фактори ўзининг аҳамиятини сақлаб қолди?
2. Табиий ресурслар фактори қайси соҳаларда ўзининг аҳамиятини сақлаб қолди?
3. Қозогистоннинг иқтисодий-географик ўрнини қандай баҳолаган бўлардингиз? Унинг қайси устуворликларини ажратиб кўрсатасиз?
4. Испаниянинг денгиз соҳилига яқин ўрни унинг ривожланишига қандай таъсир қилмоқда?

1. Иқтисодий хариталардан фойдаланиб, Австралия ва Қозогистон хўжаликларининг кенглиқдаги жойлашувини қиёсланг. Уларнинг шаклланишида ҳудудий факторнинг ролини характерлаб беринг.

2. Дания ва Чехиянинг иқтисодий-географик жойлашувини қиёсланг, ҳар мамлакат ривожланишига таъсир қилувчи қулай ва ноқулай факторларни аниқланг.

Жанубий-Шарқий Осиёдаги мамлакатлар иқтисодий-географик ақвонини баҳоланг.

Турли манбалардан фойдаланиб, танлаган мамлакатингизнинг бир саноат районидан маълумотлар тўплашни ўтказинг. Қуйидаги режа бўйича тақдимот тайёрланг:

1. Иқтисодий-географик шароитнинг хусусиятлари.
2. Табиий-ресурсли имкониятлар.
3. Хўжаликнинг ихтисослашуви.
4. Хўжалик жойлашувининг хусусиятлари.

22-§. Дунё хўжалиги соҳаларини жойлаштиришнинг замонавий омиллари

Жойлаштиришнинг замонавий омиллариға фанга оид ва экологик омиллар киради. ИТИ даврида фанга оидлик омили ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Энг янги фанга оидлик соҳалари ёки катта шаҳарлар — фан марказларига, ёки ихтисослашган “фан шаҳарлари”га тортади. Бу ерда барча технологик занжир: фундаментал тадқиқотлардан тортиб то фанга оид тайёр маҳсулотни сотишгacha амалга ошади.

ИТИнинг замонавий босқичи бошқаришда янги талаблар билан характерланади. Амалиётнинг бу эҳтиёжига кибернетика мувофиқ келади. Кибернетика атамаси илмий оламга фаранг физиги А.М.Ампер томонидан 1830 йилда киритилган эди. У кибернетикани фуқароларни турли-туман қулайликлар билан таъминлайдиган давлатни бошқариш ҳақидаги фан сифатида белгилади.

Бугун дарсда сиз:

— дунё хўжалиги соҳалари жойлашувининг замонавий омилларини таҳлилқилишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

кибернетика
фангаоид омил
экологик омил

Мазкур атама моҳиятининг замонавий тушунчаси 1948 йилда америкалик олим, кибернетиканинг асосчиси деб танилган Норберт Винер томонидан белгиланган эди. Кибернетика бошқариш системалари ва ақлий меҳнатни автоматлаштириш учун системалар тузишнинг умумий принципларини ишлаб чиқади. Бу фаннинг пайдо бўлиши ишлаб чиқариш ва фаннинг интеграцияси, технологик жараёнларнинг муракаблашуви, ахборотларнинг улкан оқими билан боғлиқ. Кибернетика масалаларини ечиш учун асосий техник воситалар — ЭҲМлардир.

Кибернетика иқтисодни регулировка қилиш ва бошқариш жараёнлари кечадиган мураккаб система сифатида қарайди. У иқтисодни бошқаришни такомиллаштириш вазифаларини ҳал қиласди. Кибер-

Глоссарий

- Кибернетика** — бошқариш жараёнларининг умумий қонуиятлари ва ахборотни турли системалардаузатиш ҳақидаги фан.
- Экологик сиёсат** — давлатнинг табиатни муҳофазалаштүғрисидаги қонунлари ва унинг асосидаги мақсадлы хатти-харакатлари йиғиндиси.

нетика бошқариш самарадорлигига иқтисодий жараёнларни моделлашқилиш ва иқтисодий математик усуллардан фойдаланиш йўллари орқали эришади. Кибернетика хўжаликни бошқариш амалиётини турли вазиятларда қарорларга далиллар системасини ишлаб чиқиш орқали ечимлар назарияси билан бойитди. Унинг функциялари қуйидагилар: режалаш ва прогнозлаш, қарорлар қабуллаш, ишни ташкил этиш, мувофиқлаштириш ва регулировка ва ҳ.к.з. Бу функциялар алоҳида корхоналарни, шунингдек, иқтисоднинг бутун соҳаларини бошқариш учун тегишлидир.

Кибернетика шунингдек, бошқаришнинг ташкилий тузилмаларини ишлаб чиқишида кенг кўлланилади. Кибернетиканинг асосий қонунлари ишлаб чиқаришни бошқариш доираси циклида механизациялаш ва автоматлаштириш, шунингдек, автоматлаштирилган иш ўринлари ҳамда бошқаришнинг ахборотлаштирилган системаларини яратиш учун замин пайдо қиласди.

ИТИ даврида экологик омил алоҳида аҳамият касб этди. Энг индустрIALIZациялашган ва урбанизациялашган туманларда атроф муҳит аҳволининг умумий ёмонлашуви уларда ишлаб чиқариш ва аҳолининг янада концентрациялашуви чеклашга муҳим сабаб бўлди. Алоҳида ҳолларда “ифлос” ишлаб чиқаришнинг бир қисми бошқа туманларга силжитилади ёки умуман демонтаж қилинади.

Атроф-муҳитни муҳофазақилиш чораларининг кескинлашуви ривожланган давлатларда бу соҳанинг ривожланишини бирмунча секинлаштириди ва металлургия қувватларининг сезиларли қисмини ривожланаётган мамлакатларга кўчишига сабаб бўлди. Бу ўзгаришлар дунё қора металлургиясида сезиларли географик силжишлар билан давом этади. Ривожланган мамлакатлар, айниқса, ғарбий-европа давлатлари, ўз хом-ашёсидан воз кечиб, келтириладиганига кўчишмоқда. Шу муносабат билан қора металлургия корхоналари хомашё ва ёқилги оқимларига яқин, яъни денгиз соҳили туманларига жойлаштирилмоқда.

Сиз танлаган соҳанинг ривожланишига фанга оид омил қандай таъсир ўтказди?

Қозогистоннинг қайси соҳа корхоналарини заарли ишлаб чиқариш қаторига қўшиш мумкин? Уларнинг заарли таъсирини камитириш бўйича қандай чоралар қўлланилмоқда?

Танлаб олинган хоҳлаган мамлакат мисолида қуидаги мавзулардан бирида ахборот тайёрланг:

- 1) Мамлакат қишлоқ хўжалигининг ривожланишига экологик омилнинг таъсирини баҳоланг.
- 2) Машинасозлик соҳаларининг жойлашувига фанга оид омилнинг таъсирини таҳлил қилинг!
- 3) Нефтни қайта ишлаш саноатини жойлаштиришда экологик омил ва фанга оид омилнинг аҳамияти қандай?

Жаҳон хўжалиги таркиби

23-§. Жаҳон мамлакатлари хўжалигининг таркиби

Жаҳон мамлакатлари хўжалик таркиби ни ички ялпи маҳсулот таркибидаги хўжалик соҳаларининг улуши билан аниқлашади. Одатда, ЯИМ таркибидаги қишлоқ хўжалиги, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши ҳисобланади. Улар асосида жаҳон мамлакатлари хўжалик таркиби бўйича тоифалаштириллади (6-жадвал).

Бугун дарсда сиз:

— жаҳон мамлакатларини хўжалик таркиби бўйича тоифалаштиришни ўрганасиз.

6-жадвал

Хўжалик таркиби бўйича мамлакатлар груҳи

	Мамлакатлар груҳи	Характерли ҳусусиятлари
1	Аграр мамлакатлар	Қишлоқ хўжалигининг устунлиги
2	Аграр-хом ашё мамлакатлари	Қишлоқ хўжалиги ва қазиб чиқариш саноати устун
3	Индустрисал мамлакатлар	Қайта ишлаш саноати ва қурилиш устун
4	Постиндустрисал мамлакатлар	Хизмат кўрсатиш соҳаси устун

Аграр мамлакатлар хўжалигининг таркиби. Ривожланаётган мамлакатларнинг муаммоларидан бири уларнинг қишлоқ хўжалиги, хом-ашё экспортiga қарамлигидир. Кам ривожланган мамлакатларда 73 фоиз аҳоли қишлоқ жойларда яшайди, кўплаб ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич 25 фоиздан кам. Бундай шароитларда кам ривожланган мамлакатлар ахолисининг деярли кўпчилиги қишлоқ хўжалиги билан шуғулланишга мажбур. Ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлардаги қишлоқ хўжалигига банд бўлганлар 60 ва 7 фоизни ташкил этади. Ривожланаётган мамлакатлар ИЯМ таркибida қишлоқ хўжалиги маҳсулотла-

Таянч сўзлар

ОЭСР
хай-тек
халқаро рента
молиявий оқимлар

ри улуши 20 фоизни, ривожланган мамлакатларда — 3 фоиз. Шунга қарамасдан, ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хұжалиги ишлаб чиқаришининг маҳсулдорлиги паст. Бу — әски технологиядан фойдаланиш, молиявий етишмовчилик, ишчи кучининг паст сифати билан тушунтирилади.

Аграр-хом-ашёли мамлакатларнинг хұжалиги таркиби. Ривожланаётган мамлакатлар учун ёқилғи ресурслари ва хом-ашё экспорти даромаднинг асосий манбай ҳисобланади. Саҳрои Қабирдан жанубда жойлашган Африканинг күплаб мамлакатлари учун аосий валюта даромадини хомашё экспорти беради(92 фоизгача).

Индустрисал мамлакатлар хұжалиги таркиби. Бу гурухдаги мамлакатларга чет әл инвестициялари ва янги технологиялар, арzon мамлакали иш кучининг мавжудлиги әвазига қайта ишлаш саноатининг жадал ривожланиши характерлидир. Индустрисал мамлакатларнинг аксариятини *янги индустрисал мамлакатлар* сирасига киритади. Янги индустрисал мамлакатлар ривожланишининг икки модели маълум:

- *Осиё модели*, бунда миллий иқтисод, асосан ташқисига мўлжалланган;

- *Лотин Америкаси модели*, бунда миллий иқтисод импортни ўрнини тўлдиришга ихтисослашиши билан характерланади.

Осиё модели характеридаги янги индустрисал мамлакатлар орасида Малайзия ва Таиланд ажралади. Бу икки мамлакатнинг жаҳон ИЯМдами улуши 1,3 фоизни ташкил этади, бироқ миллий иқтисод таркиби ривожланган мамлакатлардан фарқланади. Масалан, ривожланган мамлакатлар билан қиёслаганда Таиланддаги қишлоқ хұжалигининг улуши ҳали ҳам юқори (9 фоиз), хизмат соҳаси улуши атиги 46 фоиздир.

Постиндустриал мамлакатлар хұжалиги таркиби. Ривожланган мамлакатларда олимлар томонидан янги иқтисод деб ном олган иқтисодий феномен шаклланади. Янги иқтисод таркиби: таълим, ахборот-коммуникацион бозорлар, инновациялар “ишлаб чиқарыш”, янги технологиялар соҳалари, интеллектуал хизматлар кўрсатиш (консалтинг, маркетинг, таҳлилчилик ва ҳ.к.з.) киради. Янги шаклдаги иқтисодни баъзан “ахборотли иқтисод” ёки “билимлар иқтисоди” деб аташади, чунки инновацион маҳсулотни ишлаб чиқарышда билим ва ахборот етакчи роль ўйнайди. Бундай мамлакатларда ИЯМ таркибидаги қишлоқ хұжалик улуши — 2–5 фоиздан ошмайди.

Кўплаб ривожланган мамлакатларда йилдан-йилга саноат улуши камайиб бормоқда, хизмат кўрсатиш соҳаси улуши эса — ўсмоқда (ЯИМнинг 70 фоизидан юқори). Постиндустриал мамлакатлар иқтисодининг очиқлигига солиқ-қонунчилиги шартлари ва инвестиция сиёсатигина эмас, балки “кўзга кўринмас экспорт” ҳам таъсир қилмоқда (транспорт ва молиявий хизмат, туризм, алоқа, ахборот хизмати).

Нима учун аграр мамлакаттарнинг аксарият аҳолиси қишлоқ жойларида яшайди?

- Келажакда индустриал мамлакаттарнинг постиндустриал мамлакаттарга айланиши имкониятини аниқ мисолда таҳлил қилинг. Масалан: Малайзия, Аргентина.
- Келажакда аграр-хом-ашё мамлакаттарнинг индустриал мамлакаттарга айланиши имкониятини аниқ мисолда таҳлил қилинг. Масалан: Ангола, Мьянма.
- Хўжалик таркибида қишлоқ хўжалигининг устунлиги мамлакатнинг ривожланишига қандай таъсир қиласди?

Индустриал ва аграр-хом-ашёли мамлакаттарнинг фарқи нимада?

Дарслик матнидан ва жадвал маълумотидан фойдаланиб, мамлакатлар типини аниқланг:

№	ЯИМ таркиби, фоиз			Мамлакат типи
	Қишлоқ хўжалиги	Саноат	Хизмат	
1	60,2	7,4	32,4	
2	21,6	32,8	38,9	
3	0,6	19,2	80,2	
4	2,4	40,2	64,2	

6-амалий иш

Жақон мамлакатларини хұжалик таркиби бүйича тоифалашни үрганамиз

Ишнинг мақсади: миқдорий ва сифат маълумотларни қайта ишлаш асосида жақон мамлакатларини хұжалик таркиби бүйича тоифалашга үрганиш.

Топшириқлар

1. 2-қўшимчадаги миқдорий маълумотлардан фойдаланиб, аграр мамлакатларни аниқланг; улардан бирининг кўрсаткичлари асосида айланали диаграмма тузинг.
2. 2-қўшимчадаги миқдорий маълумотлардан фойдаланиб, индустрисал мамлакатларни аниқланг; улардан бирининг кўрсаткичлари асосида айланали диаграмма тузинг.
3. 2-қўшимчадаги миқдорий маълумотлар ва қўшимча ресурслардан фойдаланиб, аграр-хом-ашёли мамлакатларни аниқланг; улардан бирининг кўрсаткичлари асосида айланали диаграмма тузинг.
4. 2-қўшимчадаги миқдорий маълумотлардан фойдаланиб, хизмат кўрсатиш соҳаси устун мамлакатларни аниқланг; улардан бирининг кўрсаткичлари асосида айланали диаграмма тузинг.
5. Бажарилган диаграммаларни қиёслаш ва таҳлил қилиш асосида ажратиб, аграр, аграр-хом-ашёли, индустрисал ва постиндустриал жақон мамлакатларини ўзингиз бажарган тоифалаштиришингизни тақдим қилинг.

Услубий тавсиялар

Мамлакат типини аниқлагандан ЯИМ таркибидаги қишлоқ хұжалиги, саноат ва хизмат улушкининг муносабатини мўлжалга олиш зарур. Масалан, Анголанинг ЯИМ таркибидаги саноат устувор (61,4 фоиз). Аграр сектор ва саноат йиғиндиси ИЯМнинг 71,6 фоизини ташкил этади. Шу асосда Анголани аграр-хом-ашё мамлакатига киритиш мумкин. Чад эса типик аграр мамлакат сирасига киради.

Жақон хұжалигининг ҳудудий модели

24-§. Жақон хұжалигининг ҳудудий таркиби ва модели

Хұжаликнинг ҳудудий таркиби. “Ҳудудий таркиб” түшунчаси маъносига кўра, “жойлашув”га нисбатан янада кенгректир. Жойлашув деганда у ёки бу хұжалик обьектининг ҳудуд бўйича тақсимланиши тушунилади. Хұжаликнинг ҳудудий таркиби деганда хұжаликнинг ҳудудий ташкил топшишининг аниқ шакллари бўлган ҳудудий бўлинмалар (минтақалар, иқтисодий туманлар ва зоналар, саноат мажмуалари, марказлари ва бирокмалари) бўйича тақсимланиши тушунилади. Замонавий жақон хұжалиги таркибини бир неча иерархия даражасига ва уларга мос ҳудудий бўлинмалар турларига ажратиш мумкин.

Жақон хұжалиги таркибини етти асосий ёки бош минтақаларга ажратишади: Шимолий Америка, Лотин Америкаси, Африка, Австралия ва Океания, МДҲ, Чет эл (МДҲ мамлакатларига нисбатан), Европа ва Осиё. Минтақалар ўз навбатида субҳудудларга бўлинади. Масалан, Европа чегарасида тўрт субҳудуд мавжуд (Шарқий ва Фарбий Европада — Шимолий, Ўрта ва Жанубий Европа).

Йирик мамлакатларда шунингдек, иқтисодий зоналарга ажратишади. Уларни ишлаб чиқариш кучларининг табиий ва иқтисодий шартлари билан характерланадиган бир неча туманлардан (гурухлардан) ташкил топган йирик ҳудудий бирлашмалар сифатида белгилашади. Мамлакат чегарасида иқтисодий туманлар, саноат бирокмалари, саноат марказларига ажратишади.

Хозирги шароитларда жақонда ҳудудий хұжалигини ташкил қилишнинг кенг тарқалган шакллари — ватан ва чет эл инвесторларининг қулай молиявий-иктисодий фаолият режимини юритишига мўлжалланган маҳсус иқтисодий зоналар (МИЗ)дир. МИЗлар хўжа-

1. Ривожланган мамлакатлар (Шимол)
2. Ривожланаётган мамлакатлар (Жануб)

Икки аъзоли модель

1. Ривожланган мамлакатлар
2. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар
3. Ривожланаётган мамлакатлар

Уч аъзоли модель

- Жақон хұжалиги 10 марказга ажратилади

Поли марказли модель

1. Глобал марказлар
2. Ярим периферия
3. Периферия

Янги уч аъзоли модель

30-расм. Жақон хұжалигининг ҳудудий моделлари

Глоссарий

- **Хұжаликнинг ҳудудий таркиби** — унинг ҳудудий бирлашмаларга ажратилиши.
- **Минтақа** — көнг ҳудудда жойлашган, умумий сифатларига күра бирлаштирилған мамлакатлар гурұхидан ташкил топған йирик ҳудудий бирлашма
- **Субминтақа** — минтақаниң бошқа қисмларидан тарихи, табиати ва ишлаб чықарувчи күчлар ривожланишининг иқтисодий шароитлари, ихтисослашуви ҳамда хұжалик жойлашуви хусусиятларининг үзгачалығы билан фарқлануучи минтақаниң йирик қисми.
- **Иқтисодий тұман** — үз ишлаб чықарыш ихтисосига, яқын ички иқтисодий алоқалар ва жамоат ҳудудий мәжнат тақсимотининг бошқа қисмлари билан узлуксиз боғланишга әга бўлган мамлакат хұжалигининг географик жиҳатдан бутун қисми.
- **Саноаттугуни** — кичик ҳудуддакомпакт жойлашган үзаро технологик ва иқтисодий боғлиқ ишлаб чықарышлар гурӯхи.
- **Саноат маркази** — бир-бирига алоқаси бўлмаган, бирок шаҳар чегарасида жойлашган турли корхоналар гурӯхи.

лик фаолияти юритишнинг йұналишига күра, улар: әрқин савдо зонаси, саноат-ишлаб чықарыш зонаси, савдо-ишлаб чықарыш, сервисли, туристик зоналар, технополислар, транзитли, эколого-иктисодий зоналар ва ҳ.к.з. күринишида бўлиши мумкин.

Жаҳон хұжалигининг ҳудудий моделлари. Глобал хұжаликни яхлит көнглик сифатида қараң мумкин әмас. Олимлар томонидан жаҳон хұжалигининг бир неча көнглик моделлари таклиф қилинган (30-расм).

Ҳудудий режада жаҳон хұжалигининг әнг оддий бўлиниши *икки аъзоли моделда* берилган. Айни вақтда дунё ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга бўлинади. Асосан, шимолий ярим шарда жойлашган ривожланган мамлакатларни Шимол деб атасади, ривожланаётган мамлакатларни — Жануб дейишади.

Уч аъзоли моделга мувофиқ, жаҳон мамлакатлари З гурӯхга ажратилади: ривожланган, ривожланаётган ва ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар. Иқтисоднинг ўтиш характеристері режали иқтисоддан бозор иқтисодига ўтаётгани билан тушунтирилади. Қозогистон МДҲ мамлакатлари билан шу гурӯхга киради.

Жаҳоннинг янги уч аъзоли модели дунё хұжалигини марказ, ярим периферия ва периферияга ажратади.

Полимарказли модель асосида жаҳон хұжалиги 10 марказга (Европа, Шимолий Америка, Япония, Хитой, Ҳиндистон, Жанубий-Фарбий Осиёнинг нефтни қазиб чықарувчи мамлакатлари, МДҲ мамлакатлари, Бразилия ва Мексика) ажратилади.

Кейинги дарсларда икки аъзоли модель асосида хұжаликнинг ҳудудий таркибини кўриб чиқамиз.

“Жойлаштириш” ва “хұжаликнинг ҳудудий таркиби” тушунчалари орасида қандай муҳим фарқ бор?

1. Жақон хұжалигининг ҳудудий таркибіда қандай бирлашмаларни ажратиши мүмкін?
2. Нима учун фақат йирик мамлакатлардагина иқтисодий зоналарни ажратылады?
3. Иккі аъзоли жақон хұжалиги ҳудудий модели камчиликларини тақдил қилинг.

Дунёning поли марказли модели нимага асосланған? Унинг уч аъзоли моделлар билан фарқларини бақолашга урининг.

Дарс матнидан фойдаланиб, жақон хұжалиги ҳудудий моделинин график күришида тасвирланг.

25-§. Ривожланган мамлакатларда хұжаликнинг ҳудудий таркиби

Хұжаликнинг ҳудудий таркибини Фарбий Европанинг ривожланган мамлакатлари мисолида күриб чиқамиз. Фарбий Европанинг иқтисодий туманларини, одатда түрт гурухга бўлишади (31-расм).

Урбанизациялашган марказий туманлар иқтисод ривожланишининг юқори даражаси билан характерланади, уларда саноат, фан, маданият, хизмат кўрсатишнинг энг янги соҳалари жамланган. Фарбий Европанинг юқори ривожланган туманларига Катта Лондон ва Катта Парижнинг пойтахт туманлари, ГФРнинг жанубий тумани, Италиянинг Милан — Турин — Генуя “саноат учурчаги”, Нидерланддаги Рандстад агломерацияси мисол бўлади.

Бугун дарсда сиз:

— ривожланган мамлакатлардаги ҳудудий хұжалик таркиби билан танишасиз.

Таянч сўзлар

минтақа
субминтақа
иқтисодий зона

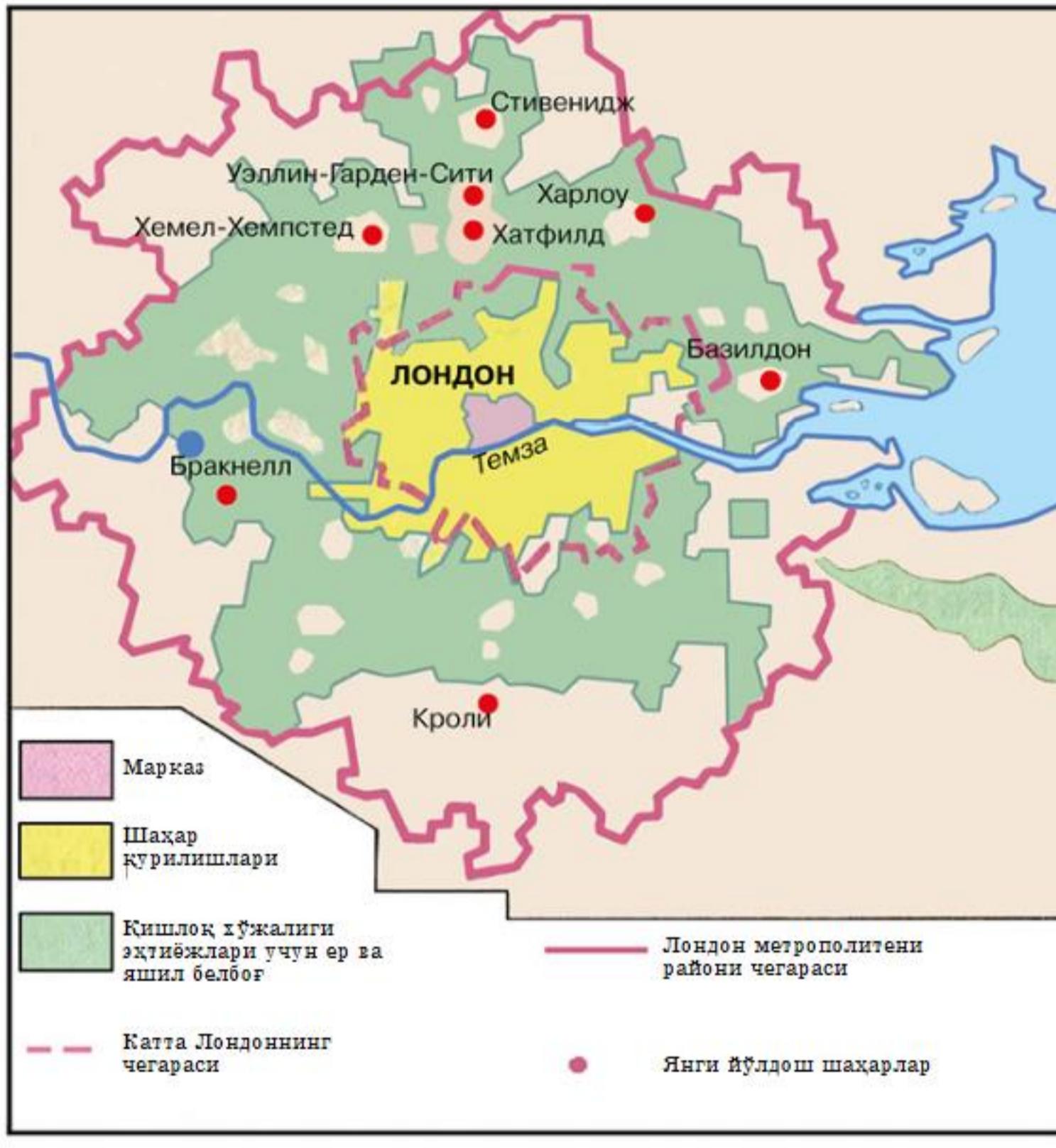

31-расм. Ривожланган мамлакатлардаги ҳудудий таркиб

Ривожланган инфратузилма, юқори малакали меҳнат ресурслари, таъминланган истеъмолчи, ривожланган ташқи алоқа ва транспортнинг етарлилиги бу туманларнинг жадал ривожланишига сабаб бўлди. Бу туманлардаги аҳолининг фаровонлиги даражаси ўрта даражада-

гиларнидан сезиларли равища юқоридир: Париж агломерацияси (Иль де Франс) ахолиси ЕИнинг ўрта даражасига нисбатан 170 фоиз юқори даромад күради, Катта Лондон ахолиси эса 144 фоиз.

Хозирги вактда юқори ривожланган мамлакатларнинг миңтақавий сиёсати юқори урбанизациялашган ҳудудларнинг, асосан, пойтахтнинг гипертрофированлашган үсишини тұхтатишига йўналтирилган. Шаҳар агломерацияларини енгиллатишига ёрдам қыладиган йўлдош шаҳарларни, янги шаҳарларни барпо қилиш бормоқда. Масалан, Лондон атрофида 8та йўлдош шаҳарлар қурилган (32-расм).

32-расм. Лондон районининг замонавий ривожланиши

Энг йирик шаҳарларда янги қурилишларни чегаралаш, улардан корхоналарни чықариш амалга оширилмоқда.

Эски саноат туманлари XVIII—XIX асрлардаги саноат инқилоби даврида пайдо бўлди. Уларда кўмир саноати, қора металлургия, текстиль саноати ва кемасозлик асосий соҳалар бўлиб ҳисобланди. Энг йирик туманлар тошкўмир ҳавзалари базасида ташкил топди. Бундай туманларнинг ёрқин мисоли Нижнерейн-Рур агломерациясидир. Бу жойда тахминан 100га яқин шаҳарлар тўпланган, улардан 20 таси

йирик шаҳар ҳисобланади. Эски саноат туманларига Фарбий Мидленд, Ланкашир, Йоркшир, Жанубий Уэльс (Буюк Британия), Шимолий район, Эльзас, Лотарингия (Франция) мисол бўлиб хизмат қиласди.

ИТИ даврида энергетикада кўмирдан нефтга, қора металлургияда — маҳаллийсидан олиб келинадиган таркиби бой темир рудасига, текстиль саноатида — натуралдан сунъий толага кўчиш юз берди. Бу бир вақтлар ривожланган туманларни иқтисодий таназзулга олиб келди ва шунинг натижасида улар *депрессив туманлар* деб аталди. Уларда аҳолининг қариши ва кўчиши, таркибий таназзул ва ишсизлик бошланди. Таркибий таназзул Фарбий Европанинг кўплаб тошкўмир ва темир рудалари ҳавзаларини, эски текстиль туманларини эгаллади. Депрессив туманлардаги минтақавий сиёсат одатда, уларнинг иқтисодига ИТИ билан яқин боғланган янги ва энг янги технологияларни жорий этишни, корхоналарнинг бошқа йўналишга ўтишини, меҳнат ресурслари малакасини қайта тайёрлашни, ТНК филиалларини ташкил этишни тақозо қиласди.

Қолоқ аграр деб номланган туманлар билан вазият бошқачароқдир. Уларга инвестицияларнинг этишмаслиги, ишсизликнинг юқори даражаси характерлидир, бунинг оқибатида аҳолининг қариши ва кўчиши рўй беради. Қолоқ аграр районнинг ёрқин мисоли ривожланишда саноатли Шимолдан жуда ортда қолаётган Италиянинг Жанубидир. Францияда бундай туманларга Марказий массивни, Аквитанияни, Шимолий-Фарбни, Корсикани, Буюк Британияда — Шимолий Шотландияни киритиш мумкин.

Хозирги вақтда уларга нисбатан маҳсус ишлаб чиқилган минтақавий сиёсат олиб борилмоқда. У солик имтиёзларини, маҳсус фонdlар ташкил қилишни, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларга давлат инвестицияларини кўзлайди. Шунингдек, уларда “ўсиш қутблари” ролини бажарувчи йирик саноат корхоналари ташкил қилинмоқда. Масалан, Италия жанубидаги Таранто шаҳрида йирик металлургия комбинати қурилди. “Ўсиш қутблари” шунингдек, Франция, Испания ва бошқа мамлакатларнинг аграр туманларида ташкил қилинди, ИндустрIALIZация билан бирга қишлоқ хўжалигини, туризм ва рекреацияни ривожлантиришга кўп эътибор қаратилмоқда.

Янги ўзлаштирилган туманлар сифатида экстремал табиий шароитлардаги ресурсли туманлар хизмат қиласди. Фарбий Европанинг жуда қадимда ўзлаштирилган туманлари учун янги ўзлаштирилган туманлар характерли эмас. Одатда уларга Скандинавиянинг шимолий қисмини киритишиади. Янги ўзлаштирилган туманларга Аляскани (АҚШ), Канаданинг шимолини, Гренландияни (Дания), Австралиянинг чўл туманларини киритишиади.

Умуман, туманлар орасидаги фарқлар сезиларлидир. Бунинг барчasi бутун жамиятда ва алоҳида мамлакатларда барқарор бўлмаган ривожланишга олиб келади.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

Худудий бирлашмаларнинг асосий иерархияли даражаларини айтинг.

1. Юқори ривожланган мамлакатлар ҳудудий таркибининг мозаикалигини қандай түшунтириш мүмкін?

2. Санаб күрсатилған иқтисодий туманларнинг аналоглари Қозоғистонда борми? 3. Юқори ривожланган мамлакатларда қимматбақо туманларнинг мавжудлигини қандай түшунтириш мүмкін?

1. Ривожланган давлатларнинг бири мисолида “Аграр туманларнинг ривожлашиши моделі” мавзусида мини-лойиҳа тайёрланг.

2. Фарбий Европанинг энг ривожланган туманларидан бири тұғрисида (танлов асосида) ахборот тайёрланг.

26-§. Ривожланаётган мамлакатларда ҳудудий хўжалик таркиби

Бугун дарсда сиз:

— ривожланаётган мамлакатлар хўжалиги ҳудудий таркибининг асосий хусусиятлари билан танишасиз.

Таянч сўзлар

марказ
периферия
“ички колониялар”
ўсиш қутби

Ривожланаётган мамлакатларда хўжалик ҳудудий таркибининг асосий хусусиятлари колониал қарамлик давридаёқ шаклланди. Шунинг учун ҳудудий таркибининг *колониал типи кўплаб ривожланаётган мамлакатларда* сақланмоқда. Унинг учун қўйидагилар характерлидир:

- алоҳида қисмларининг кучли тарқоқлиги;
- саноат ва қишлоқ хўжалик туманлари, транспорт магистраллари билан қўйи даражада таъминланганлиги;
- ҳудуддан ўрта сифатида фойдаланиш.

Шундай қилиб, кўплаб ривожланаётган мамлакатларнинг ҳудудий таркибиға диспропорциялар характерлидир. Одатда, бу жойда зоналар мавжуд: нисбатан ривожланган, айни пайтда ёлғиз — марказ ва қолоқ бўлган кенг — перифериялар. Кўплаб ривожланаётган мамлакатлар хўжалиги ҳудудий таркибининг ўзгачалигини характерловчи бундай мамлакатларга нисбатан “бир мамлакатдаги икки мамлакат” деган тушунча қўлланилади. Уларда катта шаҳарлар (марказлар)нинг ҳаёт фаолияти бошқа ҳудудлар (перифериялар)га қарма-қарши туради. Марказлар ўзларига янги инвестиция, иш кучларини жалб қилиб, илгариги жамғармалар устунликларидан фойдаланиб, ўзларини жаҳон капиталистик марказларига тобора кўпроқ “боғлашади”.

Айниқса, Африка мамлакатлари ҳозирча иқтисоднинг колониал типини ўзgartиришга муваффақ бўлганлари йўқ, бироқ улардаги иқтисод темплари бирмунча жадаллашди. Африканинг кўплаб мамлакатлари хўжалигининг ҳудудий таркиби диспропорцияли ва бир хил тақсимланмаган. Бу ишлаб чиқариш кучлари ва туманлараро иқти-

содий алоқаларнинг қисман йўқлигига тааллуқли. Мамлакатларнинг ишлаб чиқариш кучлари жамланган минтақалар катта эмас. Улар қишлоқ хўжалик потенциали ва бой минерал ресурсларга эга. Кўплаб мамлакатларда транспорт инфратузилмаси мавжуд эмас.

Асосий марказнинг роли. Ривожланаётган мамлакатларда асосий марказ ролини гоҳида жуда ортиқча, ҳатто гипертрофиялашган ривожланиш ҳамда бошқа шаҳарлар ўсишини босиб турувчи хусусият касб этган унинг пойтахти бажаради. Масалан, Лотин Америкаси мамлакатлари хўжалигининг ҳудудий таркиби характерли хусусиятлари: иқтисодий ҳаётнинг океан соҳилларига умумий тарзда силжиганлиги, пойтахт шаҳарларнинг гипертрофиялашган ролидир. Буэнос-Айрес (Катта Буэнос-Айрес) агломерациясида Аргентинанинг 1/3 аҳолиси ва ишлаб чиқаришининг 1/2 миқдори жамланган. Уруғвайнинг пойтахти Монтевидеога мамлакат саноат ишлаб чиқаришининг 3/4 қисми тўғри келади. Бунинг барчаси хўжалик ҳудудий таркибининг монополицентриклигини кўрсатади.

Денгиз соҳилидаги мамлакатларда пойтахт асосий денгиз порти ҳисобланади. Баъзида мамлакатнинг “иқтисодий пойтахти” ролини пойтахт бўлмаган шаҳар бажариши мумкин. Масалан, Ҳиндистоннинг Мумбай ва Колката, Бразилиянинг Сан-Паулу, Марокконинг Касабланка шаҳарлари. Агар пойтахт ёки “иқтисодий пойтахт” бевосита соҳилда жойлашмаган бўлса, уларга Жаҳон океанига доимий чиқиши таъминловчи денгиз портига эгадирлар. Мехико учун Веракрус, Сантьяго учун — Вальпараисо, Кито учун — Гуякиль шундай хизмат қиласи. Пойтахтларни портлар билан боғловчи магистраллар мамлакат ривожланишининг асосий ўқлари бўлиб хизмат қиласи. Бундай “ўсиш коридорлари” Бразилиянинг жанубий-шарқида аниқ кўринади. Бу жойда мамлакатнинг бош иқтисодий ядросини намоён этувчи машҳур “индустрисал учбурчак” (Рио-де-Жанейро, Сан Паулу ва Белу-Оризонти шаҳарлари орасидаги район) пайдо бўлди, Бундай шаҳарларга туташ ҳудуд одатда, салмоқли саноати, халқаро савдода фаол қатнашуви билан мамлакатнинг жадал ривожланган районини ташкил қиласи.

Худуднинг ёрдамчи марказларнинг роли (“фокуслар”)ни, шунингдек, экспортга ихтисослашган туманлар ҳам бажариши мумкин. Уларда йирик портларни қазиб чиқарувчи саноат ва плантацияли хўжаликларнинг баъзи олис туманлари билан боғловчи магистраллар мавжуддир.

Периферия ролини қишлоқ хўжалигининг анъанавий истеъмол тури устувор бўлган кенг ички ҳудудлари бажаради. Улар ортиқча аҳолини пойтахт, йирик порт шаҳарлари, плантациялар ва конларга “етказувчи” ҳисобланишади. Уларни бекорга “ички колониялар” деб номлашмайди. Айни вактда, ривожланаётган мамлакатларнинг

саноат марказлари ишлаб чиқариш жараёнига перифериялик барча мигрантларни жалб қилишга қодир әмас.

Диспропорция муаммоларини ҳал қилиш. Күплаб ривожланаётган мамлакатлар сүнгги ўн йилликда ҳудудий таркибнинг колониал чекловларни бартараф қилишга йўналтирилган минтақавий сиёсатни фаол юрита бошладилар. Бундай сиёсат ишлаб чиқариш кучларининг денгизга мўлжалланишига барҳам бериш, олис туманларни ўзлаштиришга, иқтисодий функцияларни марказдан қочиришга йўналтирилган. Мексикада бу биринчи галда, шимолий, АҚШ билан чегарадош, шунингдек, жанубий туманларга силжиш. Бразилияда — “саноат учбурчаги”дан ташқарига чиқиш, Аргентинада — кам ўзлаштирилган, табиий ресурсларга бой Патагонияга, жанубга силжиш.

Иқтисоднинг ҳудудий демарказлашувини жадаллаштириш учун турлиchorалар қўлланилади. Шу тариқа, 1960 йили Бразилиянинг пойтахти дengиз соҳилига яқин бўлган Рио-де Жанейро шаҳридан олисдаги Бразилия шаҳрига кўчирилди. Улар орасида “ўсиш қутблари”нинг шаклланиши, саноат паркларининг (масалан, Мексикада, Бразилияда), мини-заводларнинг ташкил қилиниши. Сүнгги вактларда Лотин Америкаси мамлакатлари хўжалигининг ҳудудий таркиби шаклланишига иқтисодий интеграция жараёнлари ҳам сезиларли таъсир кўрсата бошлади.

Сўнгги ўн йилликларда Африканинг қатор мамлакатлари хўжалигининг ҳудудий таркибida ҳарқалай баъзи бир ўзгаришлар рўй берди. Бу жойда юқори товарли ўсимлиқшунослик ва экстенсив яйловли чорвачилик туманлари билан бирга бир неча йирик тоғ-кон саноати туманлари шаклланди.

1. Ривожланаётган мамлакатлар хўжалиги ҳудудий таркибининг асосий хусусиятларини айтинг.
2. Ривожланаётган мамлакатлардаги периферия туманларини нима учун “ички колониялар” деб аташади?

1. Туманлар ривожланиши диспропорцияси билан боғлиқ бўлган ривожланаётган мамлакатларнинг асосий иқтисодий муаммоларини характерлаб беринг.
2. Сан Паулу шаҳрининг Бразилиянинг иқтисодий марказига айланишини қандай тушуниши мумкин?

Бразилия учун “ўсиш қутблари” шаклланишининг аҳамиятини баҳолаб кўринг.

Дарслик матнидан фойдаланиб, Бразилия иқтисодининг ҳудудий таркибини контур харитага схема тарзида туширинг.

Жаңон мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг күрсаткичлари

27-§. Жаңон мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг күрсаткичларини таққослаш

Хозирги вактда алоҳида мамлакат ва минтақалар жаңон иқтисодидаги турли позицияни эгаллашган. Шунинг учун уларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражасини таққослаганда ва характеристика бергандаги миқдорий күрсаткичлар системасидан фойдаланилади. Жаңон хўжалигидаги алоҳида мамлакатлар ижтимоий-иктисодий ривожланиш аҳволи ва хусусиятларининг характеристикиаси учун қуидагилардан фойдаланилади:

- 1) мамлакат иқтисодининг типи;
- 2) умумий ялпи маҳсулот ҳажми ва таркиби;
- 3) аҳоли ҳаётининг даражаси ва сифати;
- 4) мамлакатнинг глоабал рақобатбардошлик индекси ва бошқа йиғилган күрсаткичлар. Мамлакат типини фақат саналган күрсаткичлар бўйича аниқлаш хатодир. Шунинг учун мамлакатлар орасида қиёслашлар ўтказилганда турли рақамли маълумотлар қўлланилади.

Мамлакат иқтисоди масштаблари биринчи навбатда, ялпи маҳсулот ҳажмига қараб аниқланади. Ялпи маҳсулотнинг икки тури мавжуд: ялпи ички маҳсулот (**ЯИМ**) ва ялпи миллий маҳсулот (**ЯММ**). Одатда географлар қиёслашлар ўтказишганда фақат **ЯИМ** ҳажмини эътиборга олишади. Турли мамлакатларда **ЯИМ** күрсаткичлари фарқланмаслиги учун ягона валюта — АҚШ доллари қўлланилади. Янада аниқроқ халқаро аниқлашлар ўтказиш учун **ЯИМ** харидорлик қобилияти паритети (**ХҚП**) бўйича кўрсатилиши мумкин. 2017 йили жаңон мамлакатлари орасида **ЯИМ** ҳажми бўйича етакчи ўриннни Хитой эгаллади (33-расм).

Бугун дарсдасиз:

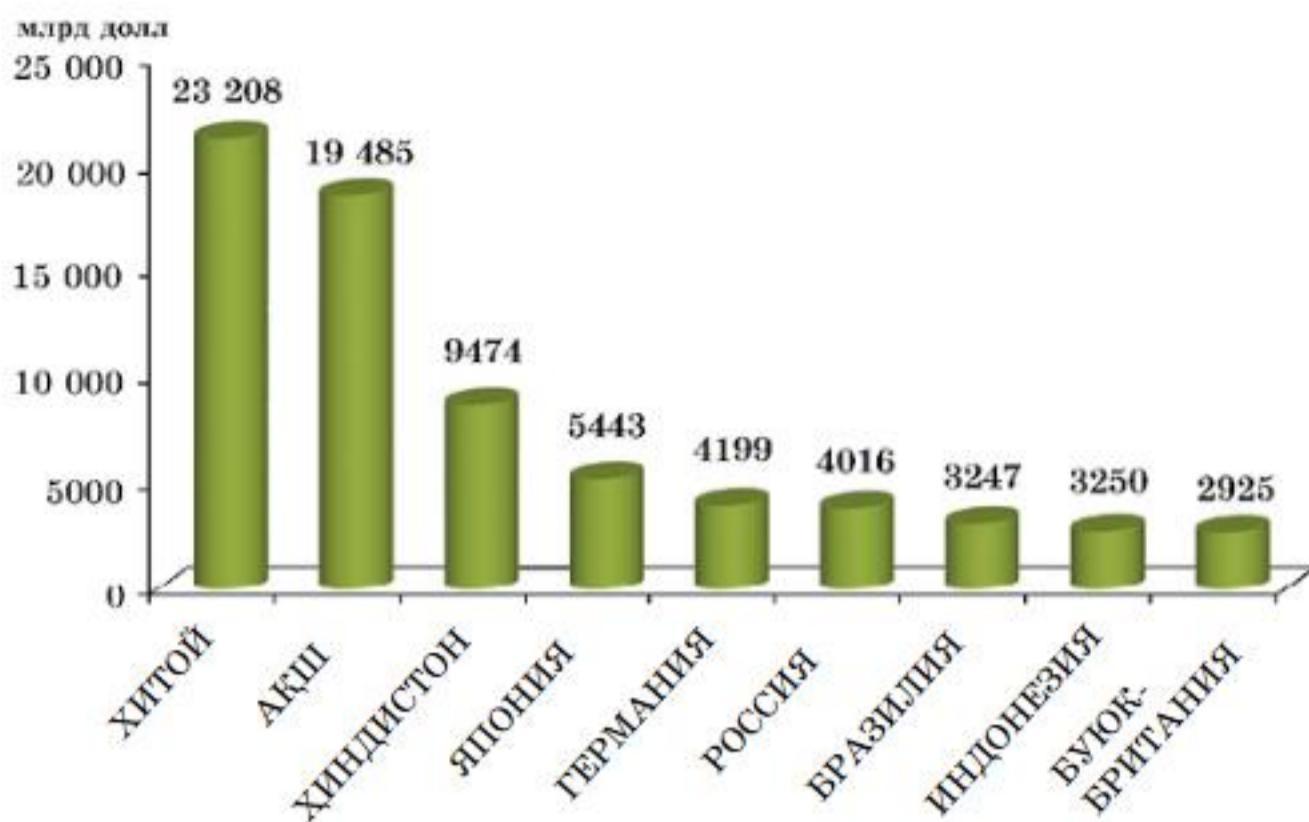
— мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишини қандай күрсаткичлар бўйича таққосланишини билиб оласиз.

Таянч сўзлар

ИЯМ
ЯММ
Харид қобилияти
паритети

Глоссарий

- **Ички Ялпи Маҳсулот (ИЯМ)** — маълум бир минтақада (мамлакатда ва бошқада) бир йилда ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматларнинг умумий нархи.
- **Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)** — чет эл корхоналари маҳсулотлари мустасно тарзда маълум бир минтақада (мамлакатда ва бошқада) бир йилда ишлаб чиқарилган товарлар ва кўрсатилган хизматларнинг умумий нархи
- **Истеъмол қобилияти-нинг паритети** — икки ёки бир қанча пул бирликлари, турли мамлакатларнинг валюталарининг товарлар ва хизматлар жамланмасига қўлланиладиган харид қобилияти бўйича бир-бирига нисбатан қиймати.

33-расм. ЯИМнинг катта ҳажми бўйича энг катта миқдорга эга жаҳон мамлакатлари, 2017 йил (Халқаро валюта фондининг маълумотлари бўйича тайёрланган)

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши даражасини аниқлашда жон бошига чаққандаги ЯИМ кўрсаткичи ҳам қўлланилади.

Халқаро валюта фонди маълумотига кўра, бу кўрсаткич дунё мамлакатлари бўйича катта тафовутга эга.

ХВФ маълумотларига кўра, 2017 йили Қозогистонда харидорлик қобилиятини қўшиб ҳисоблаганда ЯИМ ҳажми 478 млрд. АҚШ долларини ташкил қилди. Жон бошига чаққанда бу кўрсаткич 26252 долларга teng келди.

7-жадвал

**ЯИМ жон бошига чаққандаш кўрсаткичи, 2017 йил.
(ХВФ маълумотига кўра ҳисоблаганда)**

№	ЯИМ юқори даражадаги мамлакатлар	Жон бошига чаққандаги ИЯМ, доллар, АҚШ	№	ЯИМ қўйи даражадаги мамлакатлар	Жон бошига чаққандаги ЯИМ, АҚШ доллари
1	Қатар	124 529	1	Мадагаскар	1 551
2	Люксембург	10 6374	2	Жанубий Судан	1 489
3	Сингапур	93 905	3	Либерия	1 354
4	Бруней	78 196	4	Йемен	1 287
5	Ирландия	75 538	5	Мозамбик	1 244
6	Норвегия	71 831	6	Малави	1 167
7	БАА	67 741	7	Нигер	1 164
8	Қувайт	66 163	8	Конго ДР	790
9	Швейцария	61 422	9	Бурунди	735
10	АҚШ	59 501	10	Марказий Африка Республикаси	677

1. З ва 4 құшимчаларнинг маълумотларидан фойдаланиб, ЯИМ күрсаткичлари энг қуи 10та мамлакатни аникланг. Уларнинг күрсаткичларини ЯИМнинг энг юқори ҳажмига эга бўлган мамлакатлар күрсаткичлари билан таққосланг.
2. Дарсликдаги 13-жадвалдан ва З-құшимчанинг миқдорий маълумотларидан фойдаланиб, Қозоғистоннинг ривожланган ҳамда у қадар ривожланмаган мамлакатлари күрсаткичларини жон бошига чаққанда ЯИМни таққосланг ва аникланг.

ЯИМ умумий ҳажми күрсаткичлари таҳлили асосида иқтисодий ривожланишнинг юқори даражасидаги жаҳоннинг 10та мамлакатини аникланг.

28-§. Иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича жаҳон мамлакатларини таснифлаш. Мамлакатнинг ривожланиши

Жаҳон иқтисодидаги иқтисодий ривожланиш даражаси ва эгаллаган ўрнига қараб, Россия географлари жаҳон мамлакатларини уч катта гурӯҳга ажратишади: ривожланган иқтисодли мамлакатлар, ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар ва ривожланаётган мамлакатлар.

Мамлакатнинг ривожланиши жаҳон иқтисодига жуда катта таъсир күрсатади: улар жаҳон бозоридаги вазиятни, жаҳон иқтисодининг ривожланиш йўналиши ҳамда динамикасини белгилайди. Ривожланган мамлакатларда жаҳон ЯИМнинг 3/4 миқдори ишлаб чиқарилади, улар хом ашёнинг катта ҳажмидан фойдаланишади. Масалан, ривожланган мамлакатлар дунёда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг ярмидан кўпини ишлаб чиқаришади. Уларнинг ЯИМ күрсаткичлари (ХҚКни ҳисоблаганд) жон бошига чаққанда жаҳонда энг юқори ҳисобланади (З-құшимча).

Ривожланган мамлакатларда жон бошига чаққанда ялпи ички маҳсулотнинг ва энергия истеъмоли күрсаткичлари юқоридир. Ривожланган мамлакатларга: умр узоқлигининг күрсаткичлари нисбатан юқори бўлиши, хизмат кўрсатиш соҳасининг устунлиги, иқтисоднинг очиқлиги, ЯИМ таркибида қишлоқ хўжалиги улушининг камлиги характеристидир (34-расм).

Ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатлар иқтисодини ҳаракатга келтирувчи асосий куч — илмий-техника прогрессидир. Кўплаб ривожланган мамлакатларда илмнинг маҳсус шаҳарлари (технополислар) барпо қилинди. Фан ва техника ривожланишини ҳануз давлат кўп қўллаб-қувватламоқда. Ривожланган мамлакатлар ҳиссасига илмий-тадқиқот ва амалий-конструкторлик ишларига ажратилган молиянинг 90 фоизи тўғри келади.

Бугун дарсда сиз:

— ривожланган мамлакатларнинг таснифи билан танишасиз.

Таянч сўзлар

ўтиш иқтисоди
“Катта еттилик”
ЯИМ (янги индустриал мамлакатлар)

34-расм. Ривожланган мамлакатлар тараққиётининг пойдевори

Илмий-техника прогрессининг асосий кўрсаткичларидан бири — фанга оид ишлаб чиқаришни ривожлантиришdir. Замонавий дунёда бундай ишлаб чиқариш корхонлари АҚШ, Япония ва Германияда жамланган. Бу мамлакатлардаги ЯИМ таркибида йилдан-йилга фанга оид маҳсулотларнинг улуши ортмоқда: Германияда — 12 фоиз, Японияда — 11 фоиз, АҚШда — 9 фоиз.

Иқтисодий тараққиётга замонавий таълим системаси ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, Японияда илғор технологиялар билан шуғулланувчи 450 университет бор. Ривожланган мамлакатларнинг иқтисоди юқори касбий малакали мутахассислар ва олимларга доимий эҳтиёж сезади. Шунинг учун бу мамлакатларга “ақлларнинг учиш” оқими узлуксиз равишда рўй бермоқда. Кўплаб ривожланган мамлакатларда биринчи навбатда, фуқароликни юқори малакали касбий мутахассислар ҳамда машҳур олимлар олишади.

Юқори ривожланган мамлакатлар. “Катта еттиликнинг” асосий капиталистик мамлакатлари (АҚШ, Канада, Германия, Буюк Британия, Франция, Италия, Япония)ни, шунингдек, “цивилизация локомотивлари” деб аташади. Клуб 500 (жаҳоннинг энг йирик 500 компанияси) деб аталувчи бирлашмага юқорида тилга олинган мамлакатларнинг 400 трансмиллий корпорациялари киради. Жаҳондаги йиллик умумий савдоларнинг 90 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри келади.

АҚШ жаҳон иқтисодида сўнгги 100 йил мобайнида етакчилик қилиб келди ва фақат яқиндагина етакчилик роли Хитойга ўтди. Ҳозирги вақтда ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми бўйича АҚШ Хитойдан сўнг иккинчи ўриннни эгаллайди. 2016 йил якунига кўра, АҚШнинг ЯИМ ҳажми 18,6 триллион долларни ташкил қилди. ХВФ маълумотига кўра, АҚШ ЯИМ таркиби қуидагича бўлди: хизматлар — 80,2 %, саноат — 18,9 %, қишлоқ хўжалиги — 0,9 %. Дунёдаги энг йирик Нью-Йорк фонд биржасининг йиллик айланмаси 2016

йилда 21 триллион АҚШ долларини ташкил қилди. Мазкур биржада дунёнинг 4100 компанияси акциялари билан савдо қилишади. Бу күрсаткичлар АҚШнинг ҳақиқий постиндустриал мамлакат эканини далиллайди.

Юқори ривожланган мамлакатларда жаҳоннинг жуда йирик молиявий марказлар жойлашган (Нью-Йорк, Токио, Лондон, Торонто, Франкфурт, Милан). Масалан, фонда биржаларнинг биринчи учлиги дунё иқтисодининг “бошқариш марказлари” деб ҳисобланади. Юқори ривожланган мамлакатларда хизмат соҳаси устундир: 2016 йилда АҚШ ва Буюкбританияда ЯИМдаги хизмат улуши 80% дан ошди.

Юқори ривожланган мамлакатлар халқаро туризмнинг марказлари ҳисобланади. Чет әл туристларини қабуллаш бўйича 2015 йил якунiga кўра, Франция дунёда етакчи ўринни эгаллайди (84,5 миллион киши), АҚШ иккинчи ўринда (77,5 миллион киши), Италия эса тўртинчи ўринда (50,7 миллион киши).

Фарбий Европанинг кичик капиталистик мамлакатлари. Етакчи мамлакатлар билан таққослаганда бу мамлакатлар иқтисоди у қадар масштабли эмас. Шундай бўлса-да, дунё иқтисодида улар сезиларли позицияни эгаллашган. Бу — Фарбий Европа кичик капиталистик мамлакатларининг айрим юқори ривожланган ихтисослашув соҳасига эгалигидан деб тушунирилади. Халқаро меҳнат тақсимотида Бельгия ва Нидерландия порт хўжалиги, электротехника ишлаб чиқариш бўйича (Роттердам, Антверпен портлари); Норвегия — халқаро денгиз юк ташиш бўйича; Швейцария — молиявий хизмат ва соатсозлик бўйича; Финляндия — целлюлоза-қоғоз ишлаб чиқариш бўйича; Швеция — машинасозлик ва металлургия бўйича етакчи ўринни эгаллайди.

Бу мамлакатларнинг халқаро ихтисослашув даражасини қуйидаги фактлар далиллайди. Швейцарияда ЯИМ таркибида банк секторининг улуши 9,5% ни ташкил қиласди, Цюрих дунёнинг энг йирик молиявий жаҳон марказларининг бешталиги қаторига киради. Дунёда биринчилардан бўлиб хусусий банклар пайдо бўлган Швейцарияда тахминан 400 маҳаллий ва чет әл банклари рўйхатга олинган. Умуман, мамлакат бўйича 4 мингдан зиёд молиявий муассасалар фаолият кўрсатади ва уларда барча банд аҳолининг 20% ишлайди.

Нидерландия гулчилари томонидан дунё гул бозорининг ярмидан зиёди “ишғол” қилинган. Иссиқхонлар майдони мамлакатда 15 минг га жойни эгаллайди ва бу кўрсаткич бўйича Нидерландия дунёда биринчи ўринда.

Хозирги вақтда дунё сиёсатида кичик капиталистик мамлакатларнинг роли ортмоқда. Бу ушбу мамлакатларда кўплаб халқаро ва минтақавий муассасалар шатаб-квартиralарининг жойлашиши билан далилланади (8-жадвал).

“Кўчманчи капитализм” мамлакатлари. Бу мамлакатлар ривожланган мамлакатларнинг алоҳида грухини ташкил этади. Умуман,

капитализмнинг күчиши деб илгари капиталистик система бўлмаган мамлакатларга капиталистик тузумнинг “тайёр” моделларининг жорий қилинишига айтилади (ишлаб чиқаришни ташкил қилиш технологияси, бозор иқтисоди модели, аҳоли яшаш рарзи ва ҳ.к.з.). Бу мамлакатлар гуруҳига Австралия Иттифоқи, Исроил, Янги Зеландия ва ЖАР киради.

8-жадвал

Халқаро ва минтақавий муассасаларнинг штаб-квартиralари

	Ташкилот ва муассасалар	Штаб-квартира жойлашган шаҳар	Мамлакат
1	Атом энергетикаси бўйича халқаро агентлик	Вена	Австрия
2	Соғликни сақлаш жаҳон ташкилоти (ССЖТ)	Женева	Швейцария
3	Халқаро валюта фонди (ХВФ)	Женева	Швейцария
4	Нефтни экспортловчи мамлакатлар ташкилоти (НЭМТ)	Женева	Швейцария
5	Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО)	Брюссель	Бельгия
6	Европа Иттифоқи	Брюссель	Бельгия
7	Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ)	Женева	Швейцария
8	Қизил хоч халқаро қўмитаси	Женева	Швейцария

Улар иқтисодида етакчи роль жаҳон даражасидаги иқтисод гигантларига тегишлидир. Ушбу барча мамлакатларда, Исроил мустасно, тоғ-кон соҳасининг улуши катта, экспортда эса хом-ашё ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари устунликка эга.

Осиёнинг янги индустрialiал мамлакатлари. Корея Республикаси, Сингапур, шунингдек, Хитойнинг бир қисми деб ҳисобланадиган Сянган, Тайвань Осиё янги индустрialiал мамлакатларининг биринчи деб ном олган тўлқинига киради. Бу мамлакатлар ва уларнинг ҳудудлари дунё иқтисодидаги иқтисодий кўрсаткичлари ва позицияларига кўра “ривожланган мамлакатлар” тушунчасига тўғри келади. Уларда дунё аҳолисининг атиги 1,3% яшайди, бироқ дунё ЯИМнинг 3,3% дан зиёдини ишлаб чиқаришади. Сянган ва Сингапур турғунлари батамом шаҳарларда яшашади, шунинг учун уларда қишлоқ хўжалиги деярли йўқ.

Корея Республикасининг ЯИМ таркибида саноатнинг юкори улуси (38,6%) кузатилади. Бу мамлакат кемасозликда алоҳида ажralади, унинг улушкига дунёдаги кема ишлаб чиқаришнинг тахминан 45% тўғри келади. Сянганни ҳақли равишда “Хитой дарвозалари” деб аташади, минтақанинг ЯИМ таркибида хизматлар устувор (88,6%). Алоҳида ўрин 1891 йилда асоси солинган ва ҳозирги вақтда жаҳондаги йирик биржалар бешлигига кирадиган бу жойдаги Гонконг фонд

биржасига тегишли. Умуман, ЯИМнинг ғарбий намунадаги ривожланган мамлакатлардан асосий фарқи — иқтисоднинг ҳамма соҳаларида давлат секторининг устуворлигидир.

Шундай қилиб, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ер куррасининг атиги 17% аҳолиси яшайди, шунга қарамасдан, бу мамлакатларнинг тургунлари замонавий дунё иқтисодий ва илмий-техника потенциалининг асосий қисмини шакллантиришиади.

1. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, ўзингиз танлаган бир неча ривожланган мамлакатларнинг хўжалик таркибини айланали диаграмма кўринишида тасвирланг.
2. 45-расмни ўрганиш асосида ривожланган мамлакатлар гуллаб-яшнашининг сабабларини таҳлил қилинг.
3. ЯИМ юқори даражадаги ҳамма мамлакатларни юқори ривожланган мамлакатлар қаторига қўшиш мумкинми?

Ривожланган мамлакатларга “ақллар кўчиши”нинг асосий сабаблари нимада? Бу муаммога қандай қарайсиз?

“Ривожланган мамлакатлар рақобатбардошлигининг асосини илмий билимлар ва юқори даражали мутахассислар ташкил қиласди” деб айтилган гап маъносини тушунишишга ҳаракат қилинг.

29-§. Ривожланган мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг моделлари

Ривожланган мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг бир неча моделини ажратиш мумкин:

Либерал (американча);

Ижтимоий-мўлжалланган (швед);

Ижтимоий-бозорлашган (германча);

Корпоратив (японча).

Либерал (американча) модель: давлат мулкининг улушкининг камлиги, ишлаб чиқариш соҳасида, бозорда, инвестиция фаолиятида, меҳнат ресурсларидан фойдаланишда бозор рақобатининг устунлиги, ижтимоий дифференциациянинг мураккаб характерда бўлиши билан характерланади. Ҳукумат томонидан иқтисодни бошқариш макро ва микро даражаларда қонунлар, солиқ ва пул-кредит муносабатлари орқали амалга оширилади. Бу хатти-харакатлар рақобатбардош муҳитни ташкил қилиш ва монополияга қарши туриш, бозор қулаши олдини олиш ҳамда аҳолининг алоҳида ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ҳимоялаш мақсадида амалга оширилади. АҚШ ЯИМ таркибида давлат секторининг улуси 30 фоизни ташкил қиласди. АҚШда ушбу модель XX асрнинг биринчи ўн йиллигига ташкил қилинган ва ҳан-

Бугундарсда сиз:

— жаҳондаги ривожланган мамлакатларни таснифлашниўрганасиз.

Таянч сўзлар

либерал модель
швед модели
германча модель
японча модели

уз сақланиб келмоқда. Буюк Британия, Канада, Италия ва Бельгия иқтисоди шунга үхшаш модель бўйича ривожланмоқда.

Ижтимоий-мўлжалланган (швед) модели давлат даромадларини қайт тақсимлаш, тадбиркорлар ижтимоий масъулиятининг ва давлат ижтимоий кафолатининг ортиши натижасида аҳоли ҳаётининг юқори даражаси таъминланиши билан ажралиб турди. Бу модель илк бор Швецияда пайдо бўлди. Ҳозирги вақтда у Скандинавиянинг бошқа давлатлари, Австралия ва Янги Зеландияга ҳам характерлидир. Бу мамлакатларда жамоат ва хуссий манфаатларни гармонизациялашга қаратилган касаба уюшмалари, шунингдек, жамоат ташкилотлари ҳам фаол фаолият кўрсатади.

Ижтимоий-бозор (германча) моделида бозор рақобати алоҳида ижтимоий инфратузилма билан уйғунлашади. Ижтимоий таркиб бозор иқтисоди шароитида баъзи қийинчиликларни бошдан кечиравчи аҳолининг ижтимоий ночор қатламини (кам таъминланган оилалар, ёшлар, ишсизлар, кичик тадбиркорлар ва ҳ.к.з.) доимий қўллаб туришга йўналтирилган. Фаол иқтисодий фаолиятга мувофиқ, давлат даромад топишни мустақил равишда таъминлай олмайдиган фуқароларнинг фаровонлигига ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олишга қодир. Ушбу модель бозор муносабатлари ва давлат ижтимоий қўллаб-куватлашининг гармоник уйғунлашуви билан характерланади. У Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Германия ва Францияда ташкил қилинган ҳамда бу мамлакатларда ҳануз сақланган.

Корпоратив (японча) модель. Бу моделни амалга оширишда давлат корпоратив капитализмни фаол бошқаради, иқтисод миллий менталитет принциплари асосида бошқарилади. Мамлакатлар иқтисодининг ривожланиши тўрт асосий принципга риоя қилишга асосланган (35-расм).

Ушбу модель асосида ишбилармон доиралар холдингларга бирлашадилар, майда ва ўрта корхоналар ўзаро узоқ вақтга мўлжалланган шартномалар асосида йирик банк ва компаниялар атрофига жамланадилар. Шундай қилиб, улар бозорга йирик молиявий-саноат гурӯҳлари таркибида кирадилар. Давлат мулкининг улуши деярли паст даражада. Шунга қарамасдан, давлат иқтисодий ривожланиш дастурни ишлаш, таркибий, инвестициявий, иқтисодий ва ижтимоий сиёсат юритиш йўли билан мамлакат иқтисодида фаол иштирок қиласи. Шунингдек, давлат мутахассисларни тайёрлаш ва ишчи кучининг мамлакасини оширишни қатъий назорат остида ушлайди.

Японияда менежментнинг самарали, замонавий мактаби шаклланган. Япония менежмент системасининг бошқача ижтимоий муҳит мавжуд бўлган ғарб мамлакатларида жорий қилиш самарадорлиги шарқий-осиё мамлакатларига қараганда сезиларли даражада қуйироқдир. Таълим, мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш системаси ҳам шу каби жамиятнинг ижтимоий-маданий анъаналарига

Давлат томонидан иқтисоднинг қатъий бошқарилиши, зарурат туғилгандың барча ресурслар жамиятнинг устувор масалаларини ҳал қилишга йўналтирилади

Капитал ва инвестицияларни кучли тарзда тўплашни ташкил қилишга йўналтирилган экспорт учун мўлжалланган очик кўринишдаги иқтисод

Биринчи навбатда илмий-техника потенциални кучайтириш учун чет эл капиталини кенг жалб қилиш. Ривожланиш шароитида баъзи мамлакатлар ва минтақалар ўзлари капитални экспорт қила бошладилар

Жаҳон бозорида рақобат курашига чидайдиган, доимий равишда маҳсулот сифатини яхшилайдиган йирик миллий монополияларни ташкил қилиш

35-расм. Корпоратив моделнинг асосий принциплари

га асосланган. Мазкур моделнинг элементлари шунингдек, Шарқий Осиёning янги индустрисал мамлакатларига ҳам хосдир.

1. Ривожланишнинг ижтимоий-мўлжалланган (швед) моделини таҳлил қилинг ва унинг кучли ва кучсиз томонларини айтинг.
  2. Ривожланишнинг ижтимоий-бозор (германча) моделини таҳлил қилинг ва унинг кучли ва кучсиз томонларини айтинг.
  3. Ривожланишнинг корпоратив (японча) моделини таҳлил қилинг ва унинг кучли ва кучсиз томонларини айтинг.
-
-
1. Қозогистон шароитида ижтимоий-иктисодий ривожланишнинг қайси моделини жорий қилиш мумкин эди? Аниқ мисоллар келтиринг.
  2. Қандай ўйлайсиз, қайси модель тарафдорлари кўпроқ ривожланиш истиқболига эга? Жавобларни аниқ мисоллар билан тасдиқланг.

30-§. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар

Умумий характеристика. Режали иқтисодий системанинг бўлмаслигига қарамасдан, ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар ҳануз ҳақиқий бозор иқтисодига хос ҳамма әлементларга эга эмасдирлар (ривожланган банк ва молиявий система, такомиллашган ҳуқуқий база, эркин конвертация қилинадиган барқарор валюта ва ҳ.к.з.).

XX асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йиллари бошида социалистик система парчаланиши билан собиқ социалистик мамлакатлар режали иқтисоддан бозор иқтисодига ўта бошлади. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатларга 28 мамлакат киради (36-расм).

Бугун дарсдасиз:

— ўтиш иқтисодидаги давлатларнинг хусусиятлари билан таншасиз.

ва молиявий система, такомиллашган ҳуқуқий база, эркин конвертация қилинадиган барқарор валюта ва ҳ.к.з.).

Таянч сўзлар

ўтиш иқтисоди
иктисодий ўзгаришлар
очик иқтисод
бюджет дефицити

Марказий ва Шарқий Европанинг собиқ социалистик мамлакатлари

— Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Словакия, Чехия;
— Югославия Социалистик Федератив Республикасининг ворислари — Босния ва Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия, Сербия, Черногория

Кейинроқ МДХни тузган собиқ совет республикалари

— Озарбайжон, Беларусь, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тожикистон, Туркменистан, Ўзбекистон, Украина;
— 2009 йилда МДХ таркибидан чиқкан Грузия.

Собиқ Болтиқбүйи мамлакатлари

— Латвия, Литва, Эстония

36-расм. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар

Глоссарий

- **Ўтиш иқтисоди** — марказий режалашдан бозор иқтисодига ўтиш давридаги оралиқ ахвол.
- **Иқтисодга давлатнинг тұғридан-тұғри аралашувини чеклаш** — режали иқтисод шароитларда бажарылған айрым давлатфункцияларидан воз кечиш.
- **Бюджет дефицити** — маълум бир давр орасида давлатбюджети сарфларининг унинг даромадидан ортиб кетиши.
- **Макроиқтисодий барқарорлық** — иқтисодий ўсиш, тұлабандлық ва нархларнинг барқарор даражасини таъминлаштайналтирилған давлатфаолияти.
- **Постсоветмамлакатлари** — собиқ Совет Иттифоқи таркибига кирған республикалар.
- **Ўрта синф** — моддий ва ижтимоий әхтиёжларни етарлича қондириш учун барқарор даромадларга эга бўлган одамларнинг ижтимоий груҳи.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даржаси ва хўжалик таркибиға кўра, ўтиш иқтисодидаги аксарият мамлакатларни ўрта ривожланган индустрисал ва индустрисал-аграр мамлакатларга киритиш мумкин. Ҳозирги вақтда иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзолари (Венгрия, Чехия, Словакия, Словения, Латвия, Польша, Эстония) бўлган мамлакатларни олимлар ривожланган мамлакатлар қаторига қўшишмоқда.

 2004—2007 йилларда Болгария, Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Словения, Латвия, Литва, Эстония ЕИ таркибига қабулланишган эди. Бу воқеа уларнинг иқтисодий ривожланишига қандай таъсир курсатди?

Ўтиш иқтисодидаги мамлакатларда системали ўзгаришлар. Ўтиш даври — жамият муносабатларининг барча системаси, жамият ҳаётининг ҳамма соҳалари қайта ўзгаришларга маҳкум бўлган узок давом этувчи тарихий жараёндир. Мулк кўринишлари алмашинуви билан бир қаторда иқтисодни бошқариш усуллари, ресурслардан фойдаланиш ва иқтисодий фаолият турлари, қонунчилик базаси ҳам ўзгаради, Ўтиш иқтисодидаги мамлакатларда иқтисодий ўзгаришлар бир-бирига ўхшаш характерда кечади (37-расм).

37-расм. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатлардаги үзгаришлар

Иқтисодга давлатнинг тұғридан-тұғри аралашувининг чекланиши — бозор иқтисодига ўтишнинг әнг асосий шартларидан биридир. Шунга қарамасдан, иқтисоднинг баъзи соҳаларига давлат аралашуви керак. Уларга: алоҳида маҳсулот турларини чиқаришга давлат буюртмаси, инвестиция лойиҳаларини жорий қилишга давлат томонидан назорат, айрим товар ва хизмат турларига давлат томонидан нархнинг белгиланиши, ташқи савдо соҳасида давлат монополияси киради.

Макроиқтисодий барқарорлик ўтиш иқтисодига күчишнинг муҳим шартларидан ҳисобланади.

Бу тушунчага: бюджет дефицитини қисқартириш, ортиқча пул массасининг айланишга киришига йўл қўймаслик ва ҳ.к.з. киради.

Ҳадданзиёд ортиқча пул массасининг айланишга чиқиши мамлакатиқтисодига қандай таъсир кўрсатади? Унинг оқибатлари қандай бўлиши мумкин?

Нархларнинг либерализацияси — нархлар бошқарилишининг давлат томонидан тўла ёки қисман йўқ бўлиши, нархларнинг бозордаги талаб ва эҳтиёж асосида, товар ишлаб чиқарувчиларнинг эркин рақобатига мувофиқ шаклланиши.

Бозор иқтисодига ўтиш шароитида давлат ихтиёрида бўлган ишлаб чиқариш воситалари, кўчмас мулк, табиий ресурслар, ерларни сотиш ёки бепул бериш орқали давлат мулкини хусусийлаштириш ўтказилиди. Хусусийлаштириш натижасида мулкнинг хусусий, акциядорлик ёки жамоавий формалари шаклланади.

Очиқ иқтисоднинг шаклланиши бошқа мамлакатлар билан эркин савдо муносбатларининг ўрнатилиши, мамлакат иқтисодига қўйилган чет эл инвестицияларининг сақланиши, мамлакат фуқароларига ундан ташқарида ишлаб топилган маблағларни миллий иқтисодга қайтариш имкониятларини бериш орқали амалга оширилади.

Нима учун бозор иқтисоди очың бўлиши керак?

Ўтиш иқтисодидаги мамлакатларда санаб ўтилган иқтисодий ўзгаришлар 1989 йилдан амалга оширила бошланди. Ўзгаришларнинг бошланғич босқичи (1989—1993) жуда қийин шароитларда ўтди. Бунинг барчаси иқтисодий бошбошдоқликка, бу мамлакатларда жамиятнинг кенг кўламли таназзулига олиб келди. 1994 йилдан ўзгаришлар фаол характер касб эта бошлади. Ўзгаришлар икки йўналиш бўйича амалга ошди: эволюцияли ва радикал (кризисли соғломлаштириш). Бозор иқтисодига ўтишнинг эволюцияли йўлини танлаган мамлакатларда (Венгрия, Словакия, Чехия) иқтисоднинг жадал ўсиши кузатилди. Ўзгаришларнинг радикал йўлини танлаган постсовет мамлакатларида тубдан ўзгаришлар содир бўлди, айланишга миллий валюталар жорий қилинди.

МДҲдаги ўзгаришлар ўз хусусиятларига эга бўлди (38-расм).

- 1 • ўзгаришларнинг бошланғич босқичида 1985-1991 йилларда устувор бўлган қайта қуришнинг социалистик ғояларига асосланиши;
- 2 • ўзгаришлар ёш мустақил давлат шаклланиши билан бир вақтда амалга оширилди, бу эса мавжуд муаммоларни янада чигаллаштириди
- 3 • янги шаклдаги иқтисодни қуриш давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳамда ижтимоий-иқтисодий асосларини тубдан ўзгартиришга мажбур этди
- ёш мустақил давлатларда ўзларининг геосиёсий, миллий ва иқтисодий манфаатлари пайдо бўлди;
- постсовет мамлакатлари иқтисодини ривожлантиришнинг мустақил йўллари белгиланди

38-расм. МДҲ мамлакатларидаги иқтисодий ўзгаришлар

Умуман олганда, Совет Иттифоқининг парчаланиши мамлакатлар орасида хўжалик алоқаларининг узилишига, сиёсий ва ижтимоий маҳдудликка олиб келди. Режалаш умумий системасининг бартараф қилиниши, умумий валутадан воз кечиш, йирик ишлаб чиқариш мажмуаларининг стихияли хусусийлаштирилиши, ташқи савдо фамилиядаги камчиликлар ишлаб чиқаришнинг бирдан пасайишига олиб келди.

Мустақилликка эришган, янги ташкил топган давлатлар ҳукуматлари ўз давлатлари иқтисодининг устун бўлган манфаатлари шаклланиши даврида собиқ иттифоқ республикаларида тарихий шаклланган меҳнат тақсимотини сақлаш заруратини тушуниши. МДҲ мамлакатлари орасида ўзаро иқтисодий ҳамкорликнинг бошланишига 1992 йилда асос қўйилди. 1993 йил сентябрида Москвада давлатлар ва

хукуматлар раҳбарлари томонидан имзоланган МДХ мамлакатлари иқтисодий иттифоқини ташкил қилиш түғрисида Шартнома тузилди. 2009 йил августида Грузия расмий равишида МДХ таркибидан үз ташаббуси билан чиқди.

МДХ мамлакатларида ўзгаришлар гиперинфляцияга, миллий валюталар курсининг кескин қулашига олиб келди, бюджет дефицити кузатилди.

Иқтисоддаги негатив ўзгаришлар натижасида аҳолининг даромадлари қисқарди, ижтимоий тенгсизлик яққолроқ кўринди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида ёш давлатлар халқаро ташкилотлар ва халқаро валюта фонди томонидан берилган кредитларни давлат бюджетининг “тешикларини” ёпишга сарфлашга мажбур бўлишиди.

Иқтисодчилар томонидан “инқирозни соғломлаштириш” деб номланган бу даврнинг (1991—2000 йй.) муҳим якуни қуйидаги натижалар бўлди (39-расм).

39-расм. МДХ мамлакатларида инқироз даврининг асосий натижалари

Иқтисодий ўзгаришлар даврида МДХ мамлакатларида ишсизлик даражаси ўсида. Жумладан, 1999 йилда Қозогистонда бу кўрсаткич 13,5 фоизга етди. Иқтисодий ўсиш натижасида 2017 йил якунидаги республикадаги ишсизлик даражаси атиги 4,9 фоизни ташкил қилди.

Ўтиш иқтисодидаги мамлакатларда давлатнинг ролини баҳоланг.

1. 39-расмдан фойдаланиб, МДХ мамлакатларидаги иқтисодий қайта ўзгаришлар хусусиятларини таҳлил қилинг.
2. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатларнинг ўхшашлиги ва фарқлари нималардан иборат?

3. МДХ мамлакатларда очиқ иқтисодни шакллантириш қандай қийинчиликтарни келтириб чиқарди?
4. Бозор иқтисодини қуришда давлатнинг иқтисодга аралашувини чеклаш қандай аҳамиятга эга?
5. МДХ мамлакатлари иқтисодини қайта қуриш қандай шароитларда кечди?
6. “Инқирозни соғломлаштириш” тушунчаси маъносини қандай тушунасан?

ҚР Миллий иқтисод вазирлиги статистика қўмитаси маълумотларидан фойдаланиб, ўзингиз танлаган 1991—2017 йиллардаги даврда иқтисодий кўрсаткич динамикасини таҳлил қилинг. Мисол тариқасида сут ёки буғдой тайёрлаш ҳажмини олиш мумкин. Маълумотларни бош саҳифанинг чап томонидан <http://stat.gov.kz> сайтидан, “Асосий ижтимоий-иктисодий кўрсаткичлар динамикаси” бўлимидан олиш мумкин.

31-§. Ривожланаётган мамлакатлар таснифи

Бугундарсда сиз:

— ривожланаётган мамлакатларқайсилар эканлиги ва уларни қандай таснифлашниўрганасиз.

Таянч сўзлар

оффшор
нефтьэкспортерлари
плантациялихўжалик
“квартираберувчилар”

Ривожланаётган мамлакатларни классификациялашда халқаро ташкилотлар иқтисод ривожланишининг асосий кўрсаткичларига суюнишади (40-расм).

Ушбу кўрсаткичлар таҳлили у ёки бу ривожланаётган мамлакатнинг қайси гурӯхга оидлигини аниқроқ белгилашга имкон беради. Масалан, кўплаб нефть экспортловчи мамлакатлар аҳоли жон бошига нисбатан юқори даромад олишади, бироқ тахминан 70% экспортни нефть ташкил қиласади. Шундай қилиб, турли омилларни ҳисобга олиб, қуйидаги ривожланаётган мамлакатларнинг гурӯҳларини ажратишади (41-расм).

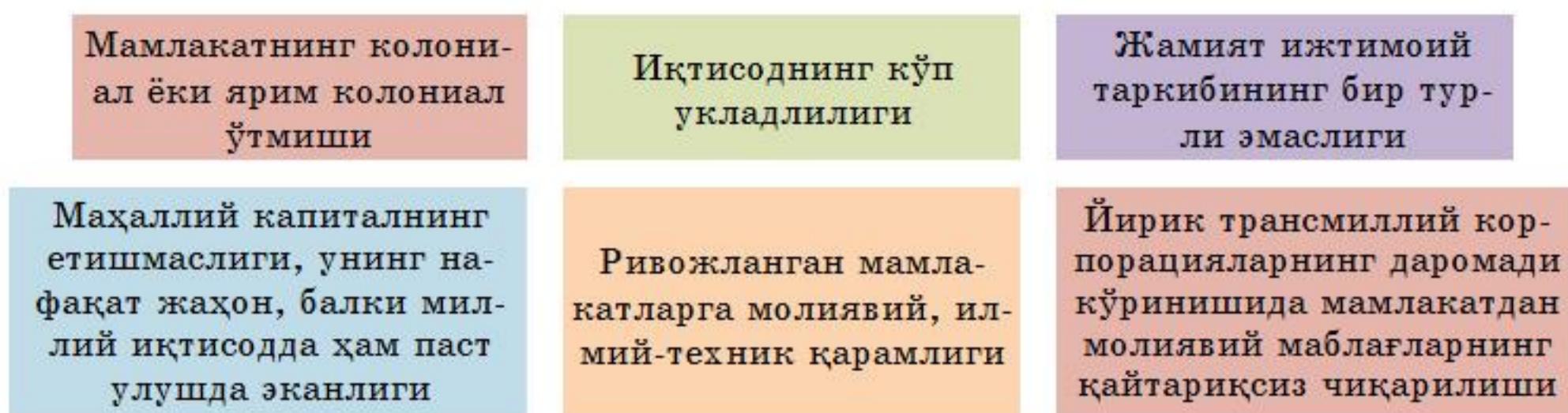
ЯИМнинг жон бошига кўрсаткичи

Экспорт дифференциациясининг даражаси

Глобал молия системасига интеграция даражаси

40-расм. ХВФ материаллари асосида иқтисоднинг ривожланиш кўрсаткичлари

1. Ривожланаётган асосий мамлакатлар қаторига дунё хўжалигига кўп соҳали иқтисод ривожланиш темпларига кўра алоҳида ўринга эга Хитой, Ҳиндистон, Бразилия, Мексика каби гигантлар киради. Улар учун: катта ҳудуд ва табиий-ресурс потенциали, иқтисоднинг сезиларли масштаблари, иқтисоднинг мураккаб таркиби, аҳолининг

41-расм. Ривожланаётган мамлакатлар гурухи

кўп сонлилиги, бой маданий фонд, арzon меҳнат ресурслари билан таъминланганлик характерлидир. Табиий бойликларнинг, Умумбашарий мерос маданий обьектларининг кўплиги боис, бу мамлакатлар жаçон цивилизацияси тараққиётида катта ролга эгадирлар.

Бу гурухнинг мамлакатлари орасида жаçон иқтисодида етакчи позицияни эгаллаган Хитой ва Ҳиндистон алоҳида ажралиб туради. ЯИМ ҳажми бўйича Хитой 1-ўринни, Ҳиндистон — 3-ўринни эгаллади. Ер майдони бўйича ҳам улар етакчи позицияларда (улар қандай ўриндалар?). Шундай қилиб, ЯИМ умумий ҳажми, иқтисод масштаби ва таркиби, ривожланиш темплари бўйича Хитой ва Ҳиндистон жаçон иқтисодининг етакчилари ҳисобланишади. Хитой ва Ҳиндистон ядроли, коинот мамлакатлари, шунинг учун халқаро даражада катта геосиёсий вазнга эга ҳамда жаçон сиёсатига таъсир қилишга қодирлар.

Ушбу фактлар асосида Осиёнинг икки гиганти номини жаçоннинг асосий ривожланувчи мамлакатлари деб аташ мумкин. “Форбс” журнали маълумотларига кўра, 2016 йилда жаçоннинг энг йирик 20та компаниялари қаторига Хитойнинг 5та компанияси кирган.

Бироқ иқтисоддаги масштаблар ва муваффақиятларга қарамасдан, аҳоли жон бошига кўрсаткичлар ҳануз пастдир. Жумладан, 2016 йилда Жаçон банки маълумотларига кўра, ЯИМнинг аҳоли жон бошига кўрсаткичи бўйича Хитой 76-ўринда, Ҳиндистон — 121 ўринда.

2. Янги индустрисал мамлакатлар. Уларга янги индустрисал мамлакатларнинг иккинчи ва учинчи (Малайзия, Таиланд, Аргентина, Чили, Индонезия, Филиппин) тўлқинлари киради. Улар учун: чет эл инвестицияларининг сезиларли ҳажми, янги технологиялар, арzon меҳнат кучи, саноат энг янги соҳаларининг жадал ривожланганлиги характерлидир. Олимлар фикрича, ривожланишнинг юқори темплари барча янги индустрисал мамлакатлар учун характерлидир (42-расм).

Бу мамлакатлар қисқа вақт орасида ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларнинг сифат жиҳатдан ўсишига эришдилар.

3. Нефтни экспорт қиласиган мамлакатлар. Бу мамлакатлар гурухига Форс кўрфази мамлакатлари, Ливия, Венесуэла ва бошқалар

42-расм. Янги индустриал мамлакатларнинг асосий хусусиятлари

лар киради. Улар учун: нефть экспортининг катта ҳажмлари, ахоли жон бошига ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларнинг юқорилиги, капитални экспорт қилишга мўлжалланганлиги, иқтисод соҳаларига, ижтимоий соҳага ва кундалик ҳаётга юқори технологияларни кенг жорий қилиниши характерлидир.

Нефтни экспортловчи мамлакатлар ўз иқтисодларини нефти ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш асосига қурадилар. Бу соҳада давлат компаниияларининг устунлиги кузатилади. Ривожланиш боришида бу мамлакатлар иқтисодининг таркиби мураккаблашди: нефть-кимё, металургиянинг энергия сарф қилувчи соҳалари пайдо бўлди. Халқаро туризм, банк сектори, таълим системаси ва ҳ.к.з. ривожланмоқда. Баъзи мамлакатлар ЯИМ таркибida хизмат кўрсатиш соҳаси улуши ортмоқда: Саудия Арабистони — 54%, Қатар — 45%. Кўплаб мамлакатларда ҳаёт сифатининг юқори даражаси кузатилмоқда.

4. Плантацияли хўжалик мамлакатлари. Бу групга кирувчи мамлакатлар (Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Куба, Никарагуа, Сальвадор, Доминикан Республикаси, Гаити, Гана, Кот-д’Ивуар, Шри-Ланка) тропик ўсимликлар ўстириш ва экспорт қилишга иқтисослашганлиги, ривожланган плантацияли хўжаликлар фаолияти учун қулай агроклимат шароитлари билан характерланади. Бу туманларда чет эл капитали устунлиги, иқтисоднинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун жаҳон нархларига қарамлиги, ахоли ҳаётининг нисбатан паст даражадалиги кузатилади, баъзи мамлакатлар учун сиёсий бекарорлик характерлидир.

5. “Квартира берувчи” мамлакатлар. Бу групга: Мальта, Кипр, Бахрейн, Либерия, Багам ороллари, Барбадос, Панама киради. Мухим халқаро алоқа йўллари кесишган жойда жойлашуви, шунингдек,

уларнинг баъзиларида рекреацион ресурсларнинг мавжудлигига кўра, бу мамлакатлар иқтисодини ривожлантириш имконини олиши.

Нима учун бу мамлакатларни “квартира берувчилар” мамлакатлари деб номлашади? Уларни бошқача номлаш мумкинми?

Бу мамлакатлар учун: стратегик қулай географик жой, алоҳида соҳаларни ривожлантириш учун қулай табиий шароит ва ресурслар, нисбатан барқарор сиёсий вазият, инвестиция учун соҳалар мавжудлиги, иқтисод учун либерал қонунлар, энг муҳими — “юмшоқ” солиқ сиёсати характерлидир.

Мазкур гуруҳ мамлакатлари чет эл компаниялари учун солиқ имтиёzlари беришади, шу орқали ўзларида муҳим молиявий марказлар ва хизмат соҳаларини шакллантиришга ёрдам кўрсатишади. Уларнинг баъзиларида (Багам ороллари, Барбадос, Баҳрейн, Кипр, Малта) маҳаллий рекреацион ресурслардан фойдаланиш ва солиқ имтиёzlари асосида халқаро туризм марказлари яратилди. Оффшор молиявий марказ ривожланиши натижасида Баҳрейн араб дунёсида муҳим роль ўйнай бошлади. Бу жойда 100 дан зиёд банклар фаолият кўрсатади. Унча ривожланмаган Либерия учун эса даромадларнинг асосий манбаи чет эл компанияларининг бу давлат байроғини фойдаланганлиги учун тўлайдиган солиқлари ҳисобланади.

6. Камроқ ривожланган мамлакатлар. Бу гурҳга 2017 йил аҳволига кўра, тахминан 900 миллион аҳоли яшайдиган 47 мамлакат киради (жаҳон аҳолисининг 12%). Бу гуруҳ мамлакатлари учун: иқтисодий ривожланишнинг қўйи даражаси, аҳоли жон бошига даромадларнинг паст кўрсаткичлари, юқори даражадаги туғилиш кўрсаткичи, умр узоқлигининг қисқалиги, аграр соҳанинг устунлиги, сиёсий ва ижтимоий вазиятнинг ноқулайлиги характерлидир.

Бу мамлакатларнинг ярмидан кўпроқ аҳолиси жуда паст даромад билан яшашга маҳкум (жон бошига кунига 2 доллардан камроқ). Дунёдаги 60% қочоқлар камроқ ривожланган мамлакатлардан чиққанлардир. БМТ маълумотларига кўра, бу мамлакатлар улушига дунё ЯИМнинг 2%дан камроғи ва жаҳон товарлар савдосининг тахминан 1% тўғри келар экан. Қатор мамлакатларда демографик, экологик вазиятнинг кескинлашуви кузатилади, тез-тез аҳолини озиқовқат билан таъминлаш муаммолари чиқади.

1. Қандай ўйлайсиз, аталган мамлакатлар гуруҳида ривожланаётган мамлакатларнинг асосий ўзгачаликлари кўринадими?
2. Хитой ва Хиндистоннинг ривожланиш темплари жаҳон иқтисоди аҳволида қандай акс этиши мумкин?

Глоссарий

- **Оффшор(инглизча offshore)** — “соҳилдан нарида” — чет эл компанияларига тадбиркорлик юритиш учун алоҳида шароитлар яратилган мамлакат ёки ҳудуд.

Нефтни экспортловчи мамлакатлар ва плантацияли хұжалик мамлакаттарынинг үхашшылығы ва фарқи нимада?

1. ЯИМнинг (42-расм) асосий хусусиятларини тақдил қилинг, улардан бирини танланг. Құшимча манбалардан фойдаланиш орқали танланган хусусият бүйічі ахборот тайёрланг.
2. Исталған кам ривожланган мамлакатлардан бирини танланг. Құшимча манбалардан фойдаланиб, мамлакатдаги ижтимоий-иктисодий вазиятни тақдил қилинг. Ҳал қилишни тақозо әтувчи асосий муаммоларни күрсатинг. Бу мамлакаттың иктисодий ривожланиш моделини ишлаб чиқиши ҳаракат қилинг.

Иктисодий ривожлаништың жағон тажрибаси

32-33-§. Жағон мамлакатлари иктисодий ривожланишининг стратегиясы

Бугундарда сиз:

— жағон мамлакатлари иктисодий ривожланишининг стратегиясини бағлашаға үрганасиз.

Мамлакаттың иктисодий ривожланиши стратегиясини ишлаб чиқиши зарурати. Иктисодий ривожланиш стратегиясы стратегик мақсадлар, узок даврға мүлжалланган, әндік принципиал күрсатмалар, мамлакат ривожланишига көз қараашларни ишлаб чиқиши белгилайди. Мамлакаттың иктисодий ривожланиши стратегиясини ишлаб чиқиши ички иктисодий потенциални, шунингдек, замонавий дунёның ривожланиш тамойиллари ва хавфларини ҳисобға олишни тақозо этади (43-расм).

Глобал
рақобаттың
кучайиши

- миллий иктисодлар барқарорлигига талабтарнинг кучайиши
- таъсир доираларига геосиёсий рақобаттың кучайиши
- миллий иктисодий хавфсизлікни мустақамлаш зарурати
- жағон молиявий ва хом ашё бозорларини бошқаришга янги ғана ёндоушувларни ишлаб чиқиши зарурати

Технологик
үзгаришларнинг
янги түлкіни

- ижтимоий-иктисодий ривожланишда инновациялар ролининг кучайиши
- үсиш анъанавий омилларынинг қадрсизләнеші
- иктисодий системалар янги технологик базасини шакллантириш зарурати
- рақобатбардош миллий инновацион системаны яратиш

Инсоний
капитал роли-
нинг ортиши

- инсоний капитал — мамлакат иктисодий ривожланишининг асосий омили
- профессионал кадрлар сифатини ошириш зарурати
- инсон ресурсларини бошқариш системасини тақомиллаштириш

43-расм. Замонавий дунё ривожланишининг хавфлари ва тамойиллари

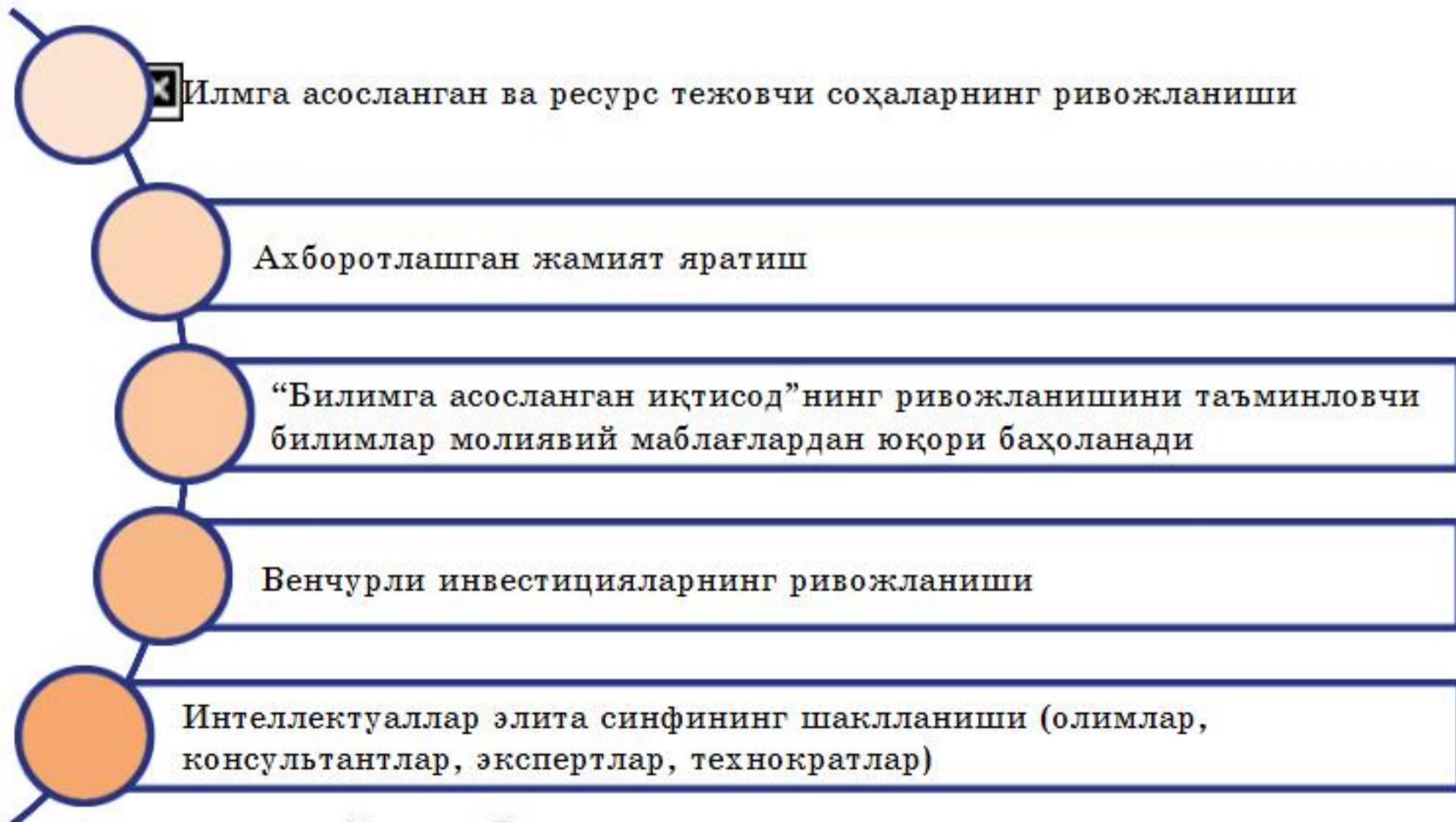
Стратегик мақсадларга етиш учун узок муддатли стратегик дастурулар ишлаб чиқилади. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш бир неча босқичларга бўлинади (9-жадвал).

Постиндустриал мамлакатларнинг ривожланиш стратегияси хусусиятлари. Замонавий дунё мамлакатлари ривожланиши учун инновацияларга асосланган ўсиш стратегияси характерлидир. У технологик ривожланиш даражасига давлатнинг тўғридан-тўғри тъсирини тақозо этади (жамланган омилли унумдорлик).

9-жадвал

Ихтисодий тараққиёт стратегиясини ишлаб чиқиш босқичлари

Босқичлар		
Иқтисод аҳволи таҳлили	Мақсадларни ишлаб чиқиш ва асослаш	Мақсадларни тартибга солиш
Муаммоларни аниқлаш, уларни бажариш муддатларини баҳолаш, салбий ҳодисаларни бартараф қилишнинг альтернатив йўлларини излаш	Мақсадлар классификацияси, уларнинг характеристикаси; иқтисодга таъсир кўрсатиш масштаблари ва сарф-харатклар ўлчовлари миқдори бўйича мақсадлар дифференциацияси	Бош мақсадни ва биринчи ҳамда иккинчи даражалар мақсадларини аниқлаш: <i>бош мақсад</i> — мавжуд иқтисодий системани мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш; <i>биринчи даража мақсадлари</i> — аҳолининг турмуш даражасини ошириш ва келажакда мамлакат иқтисоди ривожланишини таъминлаш; <i>иккинчи даража мақсадлари</i> — ўсишнинг деталь кўрсаткичлари ва параметрлари

44-расм. Ривожланган мамлакатлар стратегик ривожланишининг хусусиятлари

Мазкур ёндашув доирасида янги технологиялар манбаи сифатида фан ва техниканинг, НИОКР натижаларини жорий қилиш учун майдон сифатида тадбиркорликнинг, шунингдек, фан ҳамда тадбиркорликнинг самарали ўзаро хатти-харакатини таъминловчи даллол сифатида давлатнинг самарали ўзаро таъсири муҳимдир. Мисоллар: АҚШ, ЕИ мамлакатлари, Япония. Мазкур стратегия ўзига хос хусусиятларга эга (44-расм).

Постиндустриал жамиятда фан ва техника ютуқларини жорий қилиш иқтисодий ривожланишнинг асосий двигателига айланди. Илмга асосланган ва ресурс тежовчи соҳалар жадал темпларда ривожланади, рақамли технологиялар жамият ҳаётининг барча соҳаларига жорий қилинмоқда. Микроэлектроника, телекоммуникация, дастурли таъминлаш, робототехника, берилган хусусиятлар мавжуд янги материалларни ишлаб чиқариш, биотехнологиялар иқтисод учун алоҳида аҳамият касб этади.

Постиндустриал жамиятда билимлар молиявий маблағлардан юқори баҳоланади. Халқаро аренада рақобатнинг кучайиши билан муваффақият қозониш учун нафакат молиявий ресурслар, балки илмий билимларга асосланган инновацион ғоялар ҳам керак бўлади.

Билимлар, уларни жамлаш ва сақлаш воситалари, билимларни алмашиш постиндустриал цивилизация ривожланишининг ажралмас қисми бўлиб қолади. Шунинг учун янги иқтисод “ахборот иқтисоди” деб номланади. Янги ахборотли жамият шароитида билимларнинг янги даражаси, янгича тафаккур керак бўлади. Бунинг барчаси “билимларга асосланган иқтисод”нинг ривожланишини таъминловчи таълим системаси асосининг ўзгаришига олиб келади.

Қозоғистонда янгилangan таълим мазмунининг жорий қилиниши келажакда иқтисодга қандай таъсир кўrsatiши мумкин?

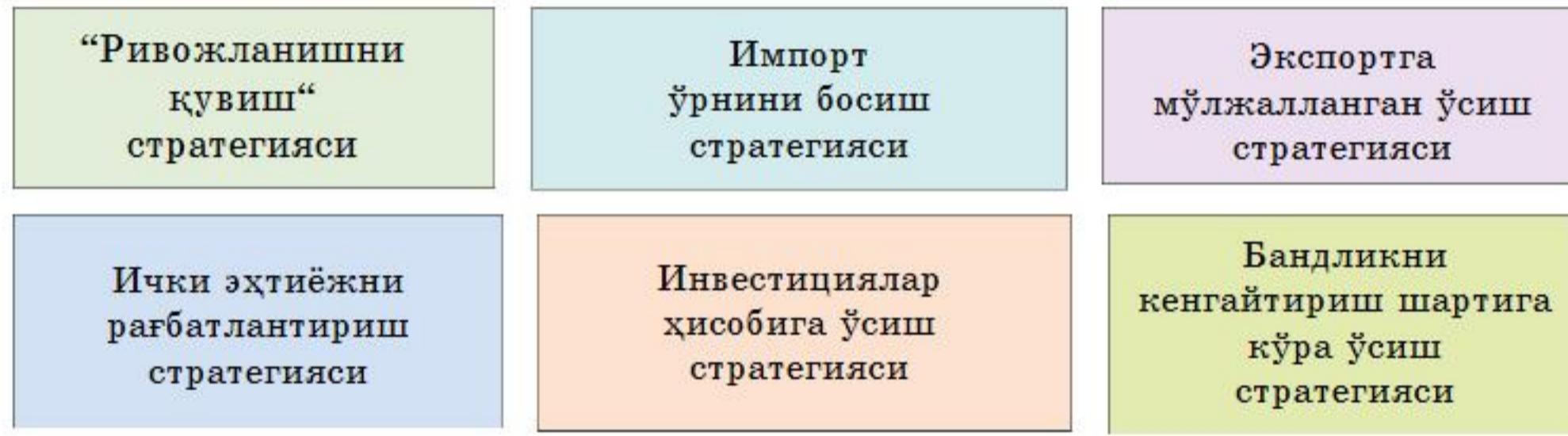
Постиндустриал мамлакатларда *венчурли* (инглизча *venture* — таваккал) деб номланган *инвестициялар* ривожланади. Келажакда кўплаб лойиҳалар параллел равишда худди шу тариқа молиялаштирилади. Бунда, ушбу лойиҳалардан озгинаси бўлса-да, даромад келтирса, инвестициялар ўзини оқлаган бўлади. Ҳатто ахборотли жамият шароитларида ижтимоий дифференциация сақланади. Бу жамиятни интеллектуаллар синфи асосий элита бўлган “профессионаллар жамияти” (олимлар, консультантлар, экспертлар ва технократлар) деб аташ мумкин. Ҳозирнинг ўзида ривожланган мамлакатларда билим даражасига бўйича фуқароларнинг мулк тенгсизлиги кузатилмоқда.

Постиндустриал жамиятда интеграциявий ва дезинтеграциявий жараёнлар мураккаб характер олмоқда. Трансмиллий корпорациялар трансформациялашади, мустаҳкамлашади ва глобал даражада рақобатли курашга киришади.

Жақоннинг ривожланаётган мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг стратегиясини баҳолаш. Ривожланаётган мамлакатлар олдида энг аввало иқтисодни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, қолоқликни бартараф қилиш, аҳолининг фаровонлик даражасини ошириш ҳамда дунё хўжалигида позицияларни ўзгартириш муаммоси турди.

Бу муаммоларни ҳал этишни миллий ҳукуматлар индустриализацияни ўтказиш билан боғладилар, улар буни иқтисодда таркибий силжишлар ўтказиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш, саноатни устувор ривожлантириш йўли билан экспортни модернизациялашга имкон берувчи мажмуавий жараён деб қарадилар.

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий ривожланиш стратегиясининг таҳлили 6 груп стратегияларни ажратишга имкон берди (45-расм).

45-расм. Ривожланаётган мамлакатлар ривожланиш стратегиясининг групҳанаси

Кенг тарқалган “ривожланиши қувиш” стратегияси асосида Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг ёш давлатлари умумий хусусиятларига кўра, ҳозирда ривожланган мамлакатлар йўлинни такрорлашлари керак бўлди.

“Ривожланиши қувиш” стратегиясигасуянган ривожланаётган мамлакатларқандай қийинчиликлар билан дуч келиши мумкин?

Импорт ўрнини босиши стратегияси. У ривожланаётган мамлакатларда кўпроқ индустриализациянинг дастлабки босқичида амалга оширилди. Маҳаллий қайта ишлаш саноатининг ички эҳтиёжларни қондириш, импортни, айниқса, истеъмол молларини қисқартириш учун юқори тарифлар ҳимоясида жорий қилинди. Бу модель ички бозорни эгаллаш ҳисобига миллий тадбиркорликни мустаҳкамлаш, ёш саноатни ҳимоялаш имконини берарди. Унинг асосида баъзи ривожланаётган мамлакатлардаги саноат ривожланишининг йиллик ўрта темпи 6 фоиздан зиёд бўлди.

Экспортга мўлжалланган ўсиш стратегияси. У иқтисоднинг очиқлигига, ҳалқаро меҳнат тақсимотидаги фаол иштирокига, жақон

савдосини мамлакат молиявий ресурсларини күпайтириш учун ҳамда хўжалик таркибини модернизациялашда фойдаланишга асосланган.

Индустрлаштиришнинг бу йўналиши Гонконг, Сингапур, Тайвань, Жанубий Корея сингари тўрт Осиё мамлакатларининг муваффақиятлари эвазига кўплаб ривожланувчи мамлакатлар ривожланиш стратегиясига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг иқтисодий кўтарилишига Япония билан яқин иқтисодий алоқалари кўпроқ ёрдам берди. Улар ўзларининг инвестициялари, шунингдек, янги технологиялар, менежмент ва маркетинг тажрибаси орқали янги индустрисал мамлакатларнинг экспорт имкониятларини кенгайтириб, замонавий ишлаб чиқаришга ўргатдилар.

Агар Қозоғистон асос қилиб мазкур стратегияни олганида жадал иқтисодий ўсишга этиши учун қандай шароитлар керак бўларди?

Бу мамлакатлар ёриб ўтиш имкони мавжудлиги, қисқа муддатларда иқтисодий қолоқликни енгиб ўтишни далиллаб, ривожланганлар гуруҳига ўтишди. Бу йўналиш кўпроқ даражада мамлакатнинг глобал рақобат устунликларидан фойдаланишига суянади. Мисоллар тариқасида Ҳиндистон, Хитой, нефтни экспортловчи Ўрта Шарқ мамлакатларини келтириш мумкин.

Глоссарий

- **Иқтисодий ривожланиш стратегияси** — бу жаҳон бозорида мамлакатаҳволини мустаҳкамлаш, бўйича ҳаракатларни мувофиқлаштиришни, муваффақиятлирақобатни, ривожланишнинг глобал мақсадларига эришишни таъминлаши керак бўлган бошқаришнинг мажмуавий узоқ муддатли режаси.
- **Стратегик режалаш** — кенглиқда ва вақт мобайнида боғланган, стратегик мақсадларни бажаришга йўналтирилган дастур ва хатти-ҳаракатлар режаларини тузиш жараёнлари ҳамда уларни ҳаётгажорий қилиш.

Ички эҳтиёжни рагбатлантириш стратегияси. У ўсиш кўп даражада ички эҳтиёжни кенгайтириш билан боғлиқлигини тақозо этади, бу эса маҳсулот чиқариши рағбатлантиради. Давлат таъсири қулай ижтимоий иқлим яратиш, аҳоли ҳаёт сифатини ошириш, таълим, соғлиқни сақлашни молиялаштириш, шунингдек, барқарор ички эҳтиёжни таъминлай учун иқтисодда иш ҳақининг ошишини рағбатлантиришга йўналтирилади. Мазкур стратегия биринчи марта АҚШ, Европа мамлакатлари учун ишлаб чиқилган, сўнгра 1998 йилги таназзулдан кейин Осиё мамлакатларида қўлланилди.

Инвестициялар ҳисобига ўсиш стратегияси. У ишлаб чиқаришнинг бевосита омилли бўлиб хизмат қиласидиган капиталнинг жадал кўпайтирилишини тақозо этади. Чет эл инвестицияларини жалб қилиш ёрдамида капиталнинг нафақат жисмоний кўпайиши, шунингдек, мамлакатлараро технологик айирбошлиш рўй беради. Мазкур стратегия

учун инвестицияларни рағбатлантириш (шу жумладан, чет әл), қулай бизнес-иқлим яратиш (коррупцияга қарши кураш, иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва ҳ.к.з.), иқтисодда узоқ муддатли мақсадлар устуворлиги характерлидир. Иқтисодий ривожланишнинг айрим босқичларида асосий намуна — Хитайдир.

Бандликни кенгайтиришга асосланган ўсиш стратегияси. У давлат томонидан янги иш ўринлари ташкил қилишни рағбатлантиришга асосланган бандликнинг асосий ролидан келиб чиқади. Иқтисодга давлатнинг аралашуви меңнат бозори институтларини мустаҳкамлаш ва шартномавий ишчи кучини күпайтириш, меңнат бозорига аҳолининг алоҳида гуруҳларини (аёллар, ёшлар ва бошқалар) жалб этиш учун маҳсус шароитлар яратишга йўналтирилган. Бундай модели мамлакатларга мисол қилиб Хиндистон ва Хитойни олиш мумкин.

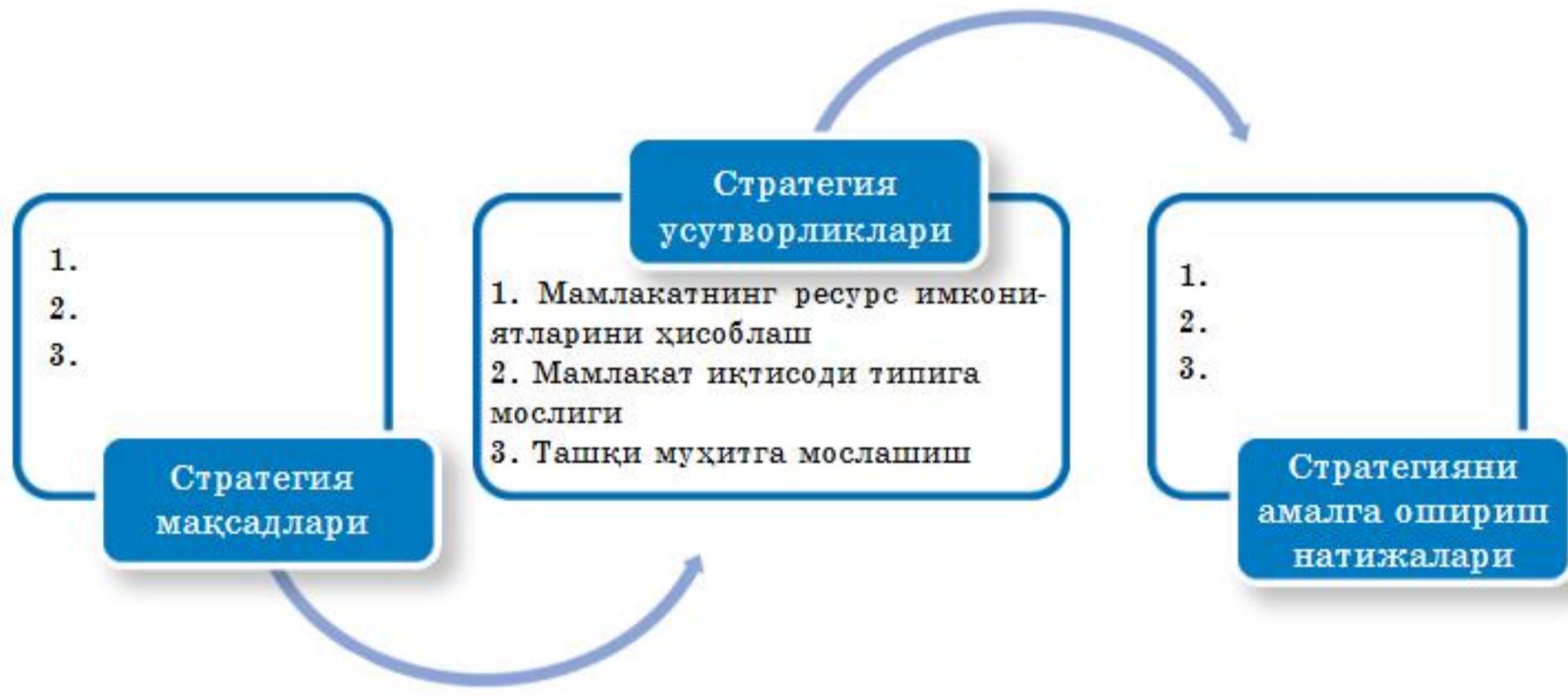
1. Келажакда фанга оид ва ресурс тежайдиган соҳалар устунлигини қандай изоҳлаш мумкин?
2. Олимлар, консультантлар, экспертлар ва технократлар хизмати қандай мақсадлар учун фойдаланилади?
3. Бир мамлакат бир неча стратегия элементларини уйғунлаштириб, ўзининг иқтисодий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқа оладими?

1. “Постиндустриал жамиятда билимлар молиявий маблағлардан юқори баҳоланади” деган гапнинг маъносини қандай тушунасиз? Аниқ мисоллар келтиринг.
2. Қозоғистоннинг ривожланиш стратегиясида “билимга асосланган иқтисод”ни шакллантириш қамралганми?

Ривожланувчи мамлакатлар иқтисодий ривожланиш стратегияларидан бирини танлаб, намуна асосида бир мамлакатни таҳлил қилинг:

Қозғыстон Республикаси иқтисодий ривожланишининг мақсадли кўрсаткичлари

34-§. Қозоғистон Республикаси иқтисодий ривожланиш стратегиясининг мақсадли күрсаткичлари

Бугун дарсда сиз:

— Қозоғистон Республикасининг иқтисодий ри-вожланиш стратегиясини таҳлилқилишни ўрганасиз.

“Қозғистон — 2050” Стратегияси. 2012 йил декабрида Давлат раҳбарининг халқа йўллаган Мактубида Қозғистоннинг 2050 йилгача ривожланиш Стратегияси баён қилинди.

Унинг асосий мақсади — кучли давлат, ривожланган иқтисод ва оммавий меҳнат имкониятлари, Қозогистоннинг дунёниг энг ривожланган ўттизлигига кириши асосида фаровон жамиятни яратишdir. “Қозогистон Республикасининг 2025 йилгача ривожланиш стратегик режаси” ўрта даврга давлат режалаш системасининг ҳужжати бўлиб, Қозогистоннинг 2050 йилгача узоқ муддатли ривожланиш Стратегиясини жорий қилишга ишлаб чиқилган (46-расм).

“Қозғыстон — 2050” Стратегияси” асосий мақсадга әришиш учун етти узок муддатли устуварликтарни амалга оширишни тақозо қилади.

46-расм. Қозоғистон Республикасининг 2025 йилгача ривожланиш стратегик режаси (<http://www.akorda.kz>)

1. Янги йўналишнинг иқтисодий сиёсати — фойда кўришга, инвестициялар қайтаримига ва рақобатбардошлик тамойилларига асосланган кенг қамроқли иқтисодий прагматизмдир.
2. Миллий иқтисоднинг етакчи кучи — тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-куватлаш.
3. Ижтимоий кафолатлар ва шахсий жавобгарлик — ижтимоий сиёсатнинг янги тамойиллари.
4. Билим ва касб маҳорати — замонавий таълим тизимининг, кадрлар тайёрлаш ҳамда қайта тайёрлашнинг асосий йўналишлари.
5. Давлатчиликни янада мустаҳкамлаш ва Қозоғистон демократиясини ривожлантириш.
6. Изчил ҳамда узокни кўзлаган ташқи сиёсат — миллий манфатларнинг қўзғалиши ва минтақавий ҳамда дунёвий хавфсизликнинг мустаҳкамланишидир.
7. Янги Қозоғистон ватанпарварлиги — кўп миллатли ва кўп конфессияли жамиятимиз муваффақиятининг пойдевори.

Қозоғистон Республикасининг 2015–2019 йилларга мўлжалланган индустрисл-инновациявий ривожланиши Давлат дастури. Дастурнинг мақсади — меҳнат унумдорлигини ошириш ва қайта ишланган товарларнинг экспорт ҳажмини кўпайтиришга қаратилган қайта ишлаш саноати рақобатбардошлигини ургули рағбатлантириш. Қўйилган мақсадларга мувофиқ бир неча вазифалар белгиланди (47-расм).

Модернизация ҳисобига самарали базали индустрияни ва анъанавий секторлардаги корхоналарни тузишни якунлаш

Соҳаларни ташкил қилувчи йирик лойиҳаларни амалга ошириш орқали индустрисл-инновациявий ривожланиши янги нуқталарини ташкил қилиш

Экспортга ва (ёки) ўз меҳнатининг доимий иш самараадорлигини оширишга ихтисослашган юқори самарали индустрисл-инновациявий тадбиркорликнинг пайдо бўлиши учун шароитлар яратиш

Инновацион-фаол тадбиркорликнинг юксак оммаси пайдо бўлиши учун замин яратиш

47-расм. ҚРнинг 2015–2019 йилларга мўлжалланган индустрисл-инновациявий ривожланиши Давлат дастури

Мақсадлы индикаторлар:

2019 йилда қуйидаги иқтисодий күрсаткічларга әришиш:

- 1) қайта ишлаш саноати маҳсулотлари экспортининг нархли ҳажмини 2015 йил даражасига нисбатан 19 фоизга ўстириш;
- 2) қайта ишлаш саноатида меңнат унумдорлигининг реал миқдор даражасини 2015 йилга нисбатан 22 фоиз ўстириш;
- 3) қайта ишлаш саноатининг асосий капиталидаги инвестициялар ҳажми 4,5 триллион тенге миқдорида;
- 4) қайта ишлаш саноатида энергия ҳажмини 2014 йилга нисбатан 7 фоиздан кам бўлмаган даражага камайтириш.

“Қозоғистон — 2050” Стратегиясининг асосий мақсадлари нима?

1. Ахборотли иқтисодни ривожлантириш учун Қозоғистонда асос борми? Бу нимада кўринади?
2. “Иқтисодий прагматизм” тушунчасининг моҳиятини қандай тушунасиз?

“Қозоғистон — 2050” Стратегияси ва ривожланаётган мамлакатларнинг ривожланиш стратегиясининг асосий фарқи нимада?

7-амалий иш

Қозғистон Республикаси учун самарали хұжалик тузилишини, хұжалик соқаларининг муносабатлин хұжаликнинг ҳудудий тузилишини, иқтисодий ривожланишдаги фойдали күрсаткичларини анықлаш

Амалий иш 2 соатга мүлжанланган: 1-дарсда вазифалар синфда бажарилади; 2-дарсда бажариган вазифалар натижаси асосида иш олиб борилади. Амалий ишда Қозғистон Республикасининг тараққиёт стратегияларини тақлил қилиш, тумуниш мақсадида гурухда ижодий лойиҳалар бажарилади. Синф ўқувчилари икки гурухга бўлиниб, ҳар қайсисига қуйидаги лойиҳаларнинг бирини танлаш таклиф қилинади. Айрим шароитда лойиҳани тайёрлаш синфда ёки синфдан ташқари бажариладган бўлакларга бўлиниши мумкин. Таклиф қилинган ҳар бир лойиҳа синф ўқувчиларининг алоҳида гурухларига бўлиниб берилади. Ҳар бир гурухнинг ижодий лойиҳаси бутун синфга таништирилади.

1-ижодий лойиҳа

Қозғистон Республикаси учун самарали хұжалик тузилиши

Мақсади — Қозғистон Республикасининг тараққиёт стратегияларини тақлили натижасида мамлакат учун фойдали хұжалик тузилишини ва хұжалик соқаларининг муносабатини анықлаш.

Керакли қуроллар ва материаллар: «Қозғистан-2050» стратегияси, дарсликдаги иловалар, географик атлас.

1-жадвалда тақлил қилиш ишини бажариш тартиби берилган.

1-жадвал

Қозғистон Республикасининг тараққиёт стратегияларини тақлил босқичлари билан бажариладиган ишлар тартиби

	Бажарилиши босқичлари	Ишлар
1	Қозғистоннинг ҳозирги хұжалик тузилишини тақлил қилиш	Дарсликдаги 2-иловадан фойдаланиб, Қозғистоннинг ҳозирги хұжалик тузилишидаги соқаларнинг улушкини анықлаш ва етакчи ривожланган давлатлар билан таққослаш
2	«Қозғистон-2050» стратегиясининг “Янги йўналишнинг иқтисодий сиёсати — фойда олиш, инвестициялар билан рақобатбардошликка қобилилиятлигидан қайтим олиш принципша асосланган борлигича қамрайдиган иқтисодий прагматизм “бўлими бўйига тақлил қилиш	Қозғистон учун ривожлантириш керак бўлган хұжалик соқаларини аниқлаб, уларни қандай тарзда ривожлантириш кераклигига баҳо бериш
3	Маълумотларни қайта ишлаш ва тақлил қилиш натижасида хулосалаш	Қозғистон Республикаси учун фойдали ҳудудий тузилиш, иқтисодий ривожланишдаги самарали кўрсаткичлар ҳақида шахсий таклифларни асослаш

Ишнинг натижаси. Мамлакат иқтисодиётининг соҳавий тузулишини қиёсий таҳлилини ўзлаштиради. Қозоғистон Республикаси учун фойдали хўжалик тузилишини. Хўжалик соҳаларининг муносабатини баҳолашни ўрганади. “Қозоғистон-2050” стратегиясининг мисоли орқали мамлакатнинг дастурли ҳужжатларини тушуниб, таҳлилини ўзлаштиради.

2-ижодий лойиҳа

Қозоғистон Республикаси хўжалигининг ҳудудий тузилиши, иқтисодий ривожланишидаги фойдали кўрсаткичлар

Керакли қуроллар ва материаллар: Қозоғистон Республикасини индустрисал-инновацион ривожлантиришнинг 2015–2019 йиллар учун мамлакат дастури, дарсликдаш иловалар, географик атлас, контур харита.

2-жадвалда таҳлил қилиш ишини бажариш тартиби берилган.

2-жадвал

Иш босқичлари ва бажариладиган ишлар тартиби

Моделлаш босқичлари	Ишлар
Қозоғистоннинг ҳозирги ҳудудий тузилишни таҳлил қилиш	Атлас ёрдамида Қозоғистон хўжалигининг ҳудудий тузилишини таҳлил қилиб, қишлиқ хўжалигини, саноат туманларини, хизмат кўрсатиш тўпланган
ҚР индустрисал-инновацион ривожланишнинг 2015–2019 й.й учун мамлакат дастурини таҳлил қилиш	ҚР индустрисал-инновацион ривожлантиришнинг 2015–2019 й.й учун мамлакат дастурини таҳлил қилиш асосида Қозоғистоннинг ривожланишидаги фойдали кўрсаткичларни аниқлаш. «Рақамли Қозоғистон» мамлакат дастурининг «5.1. Иқтисодий соҳаларини рақамлаштириги» бўлимчасидаги материалларни таҳлил қилиб, мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш йўналишларини аниқлаш
Маълуматларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш натижасида хуло-салаш	Қозоғистон Республикаси учун фойдали ҳудудий тузулиши, иқтисодий ривожланишидаги самарали кўрсаткичларни ҳақида шахсий таклифларни асослаш

Ишнинг натижаси. Мамлакат иқтисодиётининг ҳудудий тузулишини картографик усул ёрдамида таҳлил қилишни ўзлаштиради. Қозоғистон Республикаси учун фойдали хўжалик тузилишини, фойдали, ҳудудий тузилишини, иқтисодий ривожланишдаги самарали кўрсаткичларни баҳолашни ўрганади. ҚР индустрисал-инновацион ривожлантиришнинг 2015–2019 йиллар учун мамлакат дастури, «Рақамли Қозоғистон» мамлакат дастури бўйича ҳужжатларни тушуниб таҳлил қилишни тушунади.

Геосиёсатасослари Геосиёсатаҳамияти

35-§. Геосиёсатнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқот предмети, асосий тоифалари

Геосиёсатнинг мақсад ва вазифалари.

Геосиёсат атамасининг муаллифи швед олим Рудольф Челлен ҳисобланади. У давлатни “фазодаги географик организм” деб ҳисоблагиган, геосиёсатни “давлат ҳақидаги фан” сифатида белгилади. Челлен ҳар қандай давлатни мустаҳкамлаш ва кучайтириш учун иқтисодий, демографик, ижтимоий ва ҳарбий сиёсат билан бирга геосиёсатга катта эътибор бериш керак, деб ҳисоблаган.

Россия географлари аниқлашларига кўра, геосиёсат — “дунёни бошқариш ҳақида”ги фандир, у глобал муаммоларни ҳал қилишда қабуллаш зарур бўлган саволларга жавоб беришга мажбур. Қадим юони олим Арасту бу йўналишда қимматли ғоялар билдирган. У оролларнинг геосиёсий ролига алоҳида эътибор берган, жумладан, Крит ороли орқали Юноистонга таъсир қилиш мумкин, деб кўрсатган.

Замонавий геосиёсатнинг асосий мақсади — давлат геостратегиясини белгилаш ва умумлаштириш. Замонавий сиёсатда давлат аҳволи биринчи галда, унинг иқтисодий қудрати билан аниқланади. Шунга мувофик, геосиёсат асоси ҳам ўзгарди, яъни агар илгари асосий эътибор табиий-географик омилларга берилган бўлса, ҳозирги вақтда иқтисодий омиллар устувор ҳисобланади.

Геосиёсатчилар айтганидек, дунёда янги “жаҳон тартиби” ўрнатилган. У кўп қутбли дунёда ҳал қилувчи иқтисодий омилларнинг бўлиши, интеграцион ва савдо иттифоқларининг шаклланиши, глобал даражада қарама-қарши гурухлар юзага келиши (бой Шимол — камбағал Жануб, христианли Farb — мусулмонли Шарқ ва ҳ.к.з.) билан характерланади.

Бугун дарсда сиз:

- геосиёсатнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқот предмети билан танишасиз;
- геосиёсатнинг асосий тоифалари ҳақида билиб оласиз, уларни тушунтиришни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

геосиёсат
экспансия
жаҳон лойиҳаси
геофазо

Глоссарий

- **Геосиёсат** — давлат-нинг стратегик потенциалига таъсир қиладиган географик, сиёсий, тарихий ва бошқа омилларни яхлиттарзда ўрганувчи фан.
- **Жаҳон тартиби** — маълум бир вақт оралғы учун дунёдаги геосиёсий кучларнинг муносабати кўринишдаги геосиёсий таркиби.
- **Геофазо** — (географик фазо) ўзаро боғланган ва динамикали географик объектлар жойлашган ҳудуд.
- **Геосиёсий минтақалар** — иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан бир турдаги йирик геосиёсий бирликлар.
- **Геосиёсий кодлар** — бу ҳукumat ўз ташқи сиёсатини шакллантиргандабошқа давлатлартұғрисида тузадиган стратегик таҳминлар жамланмасидир.
- **Экспансия** — устунлик қилувчи гурӯхлар, давлатлар ҳамда ҳ.к.з. таъсир соҳаларининг куч, иқтисодий ёки маданий-ахборот жиҳатдан кенгайиши.

Геосиёсат — амалий фандир, у бир неча муҳим вазифалар қўяди (48-расм).

Геофазо устидан назорат механизми ва шаклларини тадқиқ қилиш

Глобал даражада турли кучларнинг фазо чегараларини аниқлаш ва прогнозлаш

Асосий геосиёсий кучларнинг таъсир минтақаларини ажратиш негизида дунёни геосиёсий туманлаштириш

Геосиёсат субъектлари учун геосиёсий кодларни ишлаб тайёрлаш

48-расм. Геосиёсатнинг асосий вазифалари

Геофазо устидан назорат механизм ва шаклларини тадқиқ қилиш билан геосиёсат глобал, минтақавий ва маҳаллий даражада стратегик режалар ишлашга ёрдам беради. Ҳарбий, иқтисодий, сиёсий кучларнинг фазодаги чегараларини белгилаш ҳамда прогнозлаш асосида жаҳон тартибининг модели тузилади.

Геосиёсат дунёнинг асосий геосиёсий кучларнинг таъсир минтақаларини ажратиш йўли билан геосиёсий туманлашни амалга оширади. Шунинг натижасида геосиёсий минтақалар чегаралари белгиланади. Геосиёсат, шунингдек, геосиёсат субъектлари учун геосиёсат кодларини яратиш билан ҳам шуғулланади. Шу туфайли, ҳар бир давлат ўзига таъсир қилувчи геосиёсий субъектларга нисбатан стратегик таҳминларини тузади.

Геосиёсатнинг тадқиқот предмети. Геосиёсат давлатларнинг ташқи сиёсатини ва уларнинг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий-стратегик нуқтаи назардан муносабатларини таҳлил қиласиди. Бу муносабатлар характеристига келсак, маълумки, у биринчи навбатда, бошқа географик омиллар билан бирга мамлакатнинг географик жойлашиши билан белгиланади.

Геосиёсатнинг асосий тадқиқот предмети — күплаб ҳудудий моделлар билан намоён бўлувчи дунёнинг мураккаб геосиёсий таркибидир. Геосиёсатнинг илмий асоси — географияда. Шунинг учун геосиёсат учун фазо қонуниятлари муҳимдир, у фазо характеристини ундаги кучларга нисбатини ўрганади. Геосиёсат турли даражада геосиёсий кучлар ва жараёнларни моделлашни амалга оширади ва шу орқали дунёнинг геосиёсий таркибини яратади.

Геосиёсатнинг асосий тоифалари. Геосиёсат предметига мувофиқ, геосиёсатнинг асосий тушунчалари шаклланган. Шулардан бири — “*дунё тартиби*” тушунчасидир. Айрим кучларнинг миқдорий ва таркибий ўзгариши дунё тартибини ўзгартиради. Масалан, 1991 йил Совет Иттифоқининг парчаланиши рўй берди. Бу воқеа дунё тартиби ни тубдан ўзгартириди: икки қутбли дунё кўп қутбли бўлди. Шундай қилиб, дунё тартибини турли кучларнинг кенгликдаги нисбати сифатида белгилаш мумкин. Дунё тартибини ўрганиш учун геосиёсат фаннинг кўплаб соҳалари билан бирлашади.

Геофазо — геосиёсатнинг муҳим категорияси, чунки ҳар қандай геосиёсий куч фазода маълум бир жойни эгаллайди. Бу билан давлатнинг глобал, мінтақавий ва маҳаллий даражалардаги геосиёсий ўрни, унга таъсир қилиш омиллари белгиланади. Геофазонинг табиий-экологик, хўжалик ва бошқа хусусиятлари давлатнинг кучли ва кучсиз томонларини белгилайди.

Геосиёсатда геофазо устидан назорат категорияси бор. Россия геосиёсатчиси К.Э.Сорокин уни “*экспансия*” тушунчаси билан боғлайди. Унинг фикрича, экспансия ҳарбий, шунингдек, ахборот, маданий, диний, сиёсий ёки иқтисодий агрессия кўринишида бўлиши мумкин.

Замонавий дунё — конфликтлар ва интеграцияларнинг мураккаб системаси. Уларнинг асосида геофазони назорат қилиш мақсади ётибди. Масалан, дунёнинг энг йирик трансмиллий корпорациялари ўзларининг филиалларини кўплаб мамлакатларда очишади. Бир томондан, улар иқтисодий муваффақиятга эришадилар, бошқа томондан, шу мамлакатлар иқтисодига таъсир қилиш мақсадини кўзлайдилар.

Ф.Ратцель ўзининг “Давлатларнинг фазодаги ўсиш қонунлари тўғрисида” (1901) китобида экспансиянинг етти қонунини белгилади:

- 1) Давлатлар фазоси уларнинг маданияти билан бирга ўсади.
- 2) Давлатнинг фазодаги ўсиши ривожланишнинг бошқа симптомлари: ғоялар, савдо, ишлаб чиқариш, миссионерлик, турли соҳаларда жадал фаоллик ривожи билан бирга кечади.
- 3) Давлатнинг катталашуви кичик давлатларни қўшиш ёки ютиш орқали амалга ошади.
- 4) Чегара давлатнинг периферияли органидир ва шу тарзда унинг ўсиши, кучли бўлиши ёки кучсизланиши ҳамда унинг организмидаги ўзгаришларига гувоҳдир.

5) Үсишида давлат үзиге жисмөній мұхитнинг эң қимматли элементлари: соҳил қизылары, дарёлар бассейнлари, текисликлар, ресурсларга бой туманларни түплашга интилади.

6) Давлатларға фазо бүйіча үсишнинг бошланғич импульси — құшни ҳудудларнинг цивилизация даражасидаги үзгаришлар шарофатиданташқаридан келади.

7) Нисбатан күсіз миллатларнинг құшилиши ва ютилишининг умумий тамойиллари ривожланиш мобайнида тармоқланиб, бир давлатдан бошқасига үтади ҳамда шу жараёнда күч олиб, янада күпроқ ҳудудларни кенгайтиришга доимий равища турткы беради.

Геосиёсатда “манфаатлар” түшунчаси бор. Манфаатлар алоқида муассасаларда (трансмиллий корпорациялар) бўлиши мумкин, шунингдек, миллий, давлат, коалицияли (давлатлараро) манфаатлар ҳам бор. Масалан, давлатлар манфаатларининг асосини сиёсий суверентетни саклаш, ҳудуд ва чегараларни ҳимоялаш, аҳолининг фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш ташкил этади. Умуман олганда, давлат манфаатлари үзининг геосиёсий ва геоиктисодий құдратини мустаҳкамлашга йўналтирилган бўлади.

1. Геосиёсат ва география фани орасида қандай алоқа мавжуд?

2. “Геосиёсат — дунёни бошқариш ҳақидаги фан” деган фикр маъносини қандай тушунасиз?

“Геокенглик” түшунчасининг “ҳудуд” түшунчасидан фарқи нимада?

Геосиёсатнинг асосий вазифалари үзаро қандай боғланган? Уни мантиқли схема тарзida ифодалашга уриниб кўринг.

“Геосиёсатда Қозогистоннинг давлат манфаатлари” мавзуусида ахборот тайёрланг.

36-§. Геосиёсатнинг асосий обьектлари ва субъектлари.

Геосиёсий таъсирнинг асосий воситалари

Бугундарсдасиз:

- геосиёсатнинг асосий обьектлари ва субъектларини аниклашни үрганасиз;
- геосиёсий таъсирнинг асосий воситаларини таҳлилқила оласиз.

Геосиёсатнинг асосий обьектлари ва субъектлари. Геосиёсатнинг асосий обьекти — дунё фазоси, бу ерда ҳамма геосиёсий кучлар жамланган, ҳамма геосиёсий воқеа ва ҳодисалар содир бўлади. Геосиёсатда асосий ҳаракат қилувчи шахслар бу — сиёсиё фаол субъектлардир.

Геосиёсатнинг субъектлари — глобал, минтақавий ёки маҳаллий даражада геокенглик устидан назорат ва устунлик қилиш, үз манфаатларини амалга ошириш мақсадида хатти-ҳаракат қилувчи давлат, давлатлар иттифоқи, аҳоли, миллат, ижтимоий груп.

Геосиёсий фандавлатниңайыси нұқтаи назардан үрганади?

Бириңчидан, геосиёсат давлат әгаллаган ҳудудни таҳлил қилади. Давлат ҳудуди унинг иқтисодий құдратини белгилайди, унинг ақолиси сонига таъсир күрсатади.

Иккіңчидан, глобал ва мінтақавий етакчилар нисбатан каттароқ ҳудудға әгадирлар. Бу — табиий шароитларнинг ранг-баранглигига, ресурслар билан яхши таъминлашга, хұжалик соҳавий таркибини дифференциациялашгазамин бўлиб хизмат қилади.

Учинчидан, катта ҳудудга әгалик қилувчи давлатодатда, кўплаб мамлакатлар билан чегараланадива турли ташқи алоқалар үрната олишлари мумкин.

Геосиёсий таъсирнинг асосий воситалари. Геосиёсий таъсирлар сиёсий, мафкуравий, иқтисодий ва бошқа воситалар орқали таъсир күрсатади (49-расм).

49-расм. Геосиёсий таъсирнинг асосий воситалари

Сиёсий воситалар құйидағилардир: куч ишлатиш, сиёсий ташкилотлар орқали тазайик қилиш, тинч йўллар билан таъсир қилиш, сиёсий музокаралар ўтказиш ва ҳ.к.з. Ҳозирги вактда кескинлик ўчоқларида ушбу воситаларнинг барчаси қўлланилади.

Таянч сўзлар

Сиёсий воситалар
Мафкуравий воситалар
Ахборий қарама-қаршилик кўрсатиш

Замонавий дунёда алоҳида гуруҳлар ёки алоҳида кишилар ўзларининг сиёсий мақсадларига эришиш учун системали равишда зўравонлик ўтказишиади, жамиятни қўрқитишишмоқчи бўлишади. Курашнинг бу адолатсиз методи *терроризм* (лотинча *terror* — “қўрқув”, “даҳшат”) деб номланади. Терроризм — анчадан буён жамиятда маълум ҳодиса, бироқ глобализация шароитида унинг кўлами халқаро характер касб этди.

Геосиёсатда “юмшоқ куч” (инглизча *soft power*) тушунчаси пайдо бўлди. Унинг моҳияти — рақиб-давлатнинг геосиёсий мақоми ва обрўсига ҳарбий куч ишлатмасдан шикаст етказишидан иборат.

Мафкуравий воситалар — геосиёсий устунликка эришишнинг билвосита воситаларидан бири. Масалан, мамлакат фуқароларининг турли сиёсий, диний қаршиликлари асосида ақоли орасида бошбошдоқлик келтириб чиқариш, бу билан давлатнинг ҳудудий яхлитлигига хавф туғдириш мумкин. Инсоният тарихида кўплаб мамлакатларнинг парчаланишига мафкуравий воситаларнинг қўлланилиши ёрдам қиласа.

Иқтисодий хатти-харакатлар ҳам геосиёсий таъсир күрсатишининг муҳим воситаси ҳисобланади. Алоҳида давлатларга қарши иқтисодий санкцияларнинг қўлланилиши, “савдо урушларининг” ташкил қилиниши, мамлакат иқтисодини арzon товарлар олиб кириш билан қарамликда ушлаш, айrim хомашё турларини қисқартириш ёки кўпайтириш билан жаҳон бозорига таъсир кўрсатиш ва ҳ.к.з., иқтисодий хатти-харакатлар дунёдаги геосиёсий аҳволга кучли таъсир қиласи, баъзан минтақавий конфликтларнинг сабаби бўлиши мумкин.

Ахборий қарама-қаршилик (“ахборий урушлар”) — география фанлари нуқтаи назаридан ўрганилиши мумкин бўлган яна бир жамият ҳодисасидир. Ҳозирги вақтда оммавий ахборот воситалари ва коммуникациялар ривожланиши билан у нафақат алоҳида компаниялар, балки бутун мамлакатлар учун хавф туғдиради. Шунинг учун “ахборий хавфсизлик” муаммоларини ечиш билан давлат даражасида шуғулланишади. Масалан, яширин ахборотларни эгаллаш мақсадида давлат ва бошқа ташкилотлар ахборот базаларининг хакерлар томонидан “бузилиши” жуда кенг тарқалган ҳодисага айланиб кетди.

Глоссарий

- Субъект** — онгли ва эркин, фаолбилиш ва бошқа ҳаракатдабўлган якка шахсёкеи ижтимоий груп.
- Объект** — субъектининг билиш ёки бошқа ҳаракати йўналтирилган моддий дунё, объект.

Ахборий “хужум”нинг яна бир тури олдиндан ёлғон ахборотни тарқатиш йўли — алоҳида мамлакатлар аҳолиси ва жаҳон жамоатчилиги орасида рақиб тўғрисида негатив фикрни шакллантириш, уларга ҳарбий аралашув зарурати тўғрисидаги ғояни сингдиришdir. Ҳозирги вақтда йирик мамлакатларнинг ҳар қандай ҳарбий акцияси олдидан шундай “ахборий тайёргарлик” олиб борилади.

1. Қандай сиёсий ташкилотлар жаҳон даражасида геосиёсатнинг субъектлари бўлиши мумкин?
2. Нима учун мафкуравий таъсирларни “таъсир кўрсатишининг билвосита воситаси” дейиш мумкин?

Кейинги йилларда жаҳон геосиёсатида қандай ахборот конфликтлари содир бўлди? Маълумотларни таҳлил қилинг.

1. Сиз қандай ўйлайсиз, нима учун геосиёсатда тез-тез иқтисодий таъсир кўрсатиш воситалари қўлланилади? Аниқ мисоллар келтиринг.
2. У ёки бу давлат кенглик устидан назорат ўрнатиш, ўз манфаатлари устунлигини таъминлаш ва уни амалга ошириш учун қандай хатти-харакат қўллаши мумкин? Мисоллар келтиришга уриниб кўринг.

“Халқаро терроризмнинг геосиёсатга таъсири” мавзусида тақдимот тайёрланг.

Жағоннинг геосиёсий мінтақалари

37-§. Замонавий жағон геосиёсий фазоси

Жағоннинг геосиёсий фазоси ранг-бранглиги ва ўзгарувчанлиги билан харakterланади. Ҳозирги вактда Африка ва Осиёнинг айрим қисмлари ҳарбий конфліктлар зонасида қолди. Суданда фуқаролар уруши кетяпти, бунинг оқибатида мамлакат амалда бир неча қисмларга парчаланиб кетди. Суря ҳудуди ҳам ҳарбий хатти-харакатлар таъсирида қоляпти: 2011 йилда бошланган фуқаролар уруши минтақавий конфліктта айланди.

Геосиёсий ҳодисалар ва жараёнларнинг ривожланиши XX асрнинг иккінчи ярмида жуда фаол кечди. 1960-йилларда мустамлака ҳокимиятнинг қулаши, 1990 йилларда йирик федерацияларнинг парчаланиши сиёсий харитага жиддий ўзгаришлар киритди. Икки қутбلى дунё янги геосиёсий вазият билан алмашди: ҳалқаро терроризм билан кураш орқали дунёда етакчиликка интилаётган АҚШнинг стратегик манфаатлари устунлик қила бошлади, Бу, ўз навбатида, мусулмон дунёсининг қаршилигини келтирди. 2011 йилда араб дунёсини (Миср, Тунис, Ливия, Баҳрейн ва бошқалар) қамраган оппозиция қаршилигининг түлқини дунё ҳамжамиятининг жиддий безовталигини уйғотди.

Шундай қилиб, XXI аср бошига келиб, дунё аренасида сиёсий кучларнинг тағовути сезиларли даражада ўзгарди. Бу ўзгаришлар олдидан дунё иқтисоди ва сиёсатида бир қанча ҳодисалар рўй берди (50-расм).

Санаб ўтилган омиллардан энг хавфлиси бу — ҳалқаро терроризmdir. Бу нисбатан кенг тарқалган ҳодиса, унинг масштаблари тўғрисида 2001 йил 11 сентябрда мисли кўрилмаган террорчилек актидан сўнг маълум бўлди. Ўшанда АҚШ террорчиларнинг даҳшатли ҳужумига учради.

Ҳалқаро терроризмнинг тарқалиши дунёning кўплаб мамлакатларида бойлар ва камбағаллар орасидаги тағовутнинг чуқурлашуви,

Бугундарсда сиз:

— жағон геосиёсий фазоситурили-туманлиги билан танишасиз ва уни таҳлилқилишни ўргансиз.

Таянч сўзлар

геосиёсий аҳвол
сепаратизм
антиглобализм

Глоссарий

- **Геосиёсий аҳвол** — дунёning сиёсий харитасидаги давлатнинг ўрни, бошқа эллар ганизбатан муносабатни.
- **Террористик уюшма** — терроризмлик ҳаракатларни амалга ошириш мәқсатида қурилган уюшма.

ижтимоий тенгизликтің және ичкі сиёсий вазият билан бөліккілер (51-расм).

50-расм. XXI асрда дунё ривожланишига таъсир күрсатувчи сиёсий омыллар

51-расм. Замонавий терроризмнің характерлы хасиятлари

Шимолий Африкада, Яқын Шарқда сиёсий және ижтимоий кескинлик нінг эскалацияси натижасынан барлық қоғамдың этникалық сиёсий қызметтерінің мавжуд қолмоқда.

Дунёның геосиёсий фазоси учун қарама-қарши жараёнлар характерлы. Шулардан бири — геосиёсий глобализация және антиглобализм.

Геосиёсий вазияттың мұрakkab күп қутбели дунёның бекарор баланси деб характерлаш мүмкін. Бундай шароитларда әр қандай қудратлы давлаттың әки геосиёсий марказға бошқа сиёсий күчларсиз хат-

ти-харакат қилишга рухсат берилмайды. Бунинг барчаси *геосиёсий глобализация тұғрисида гувоҳлик* беради.

Антиглобализмнинг биринчи расмий ташкилоти Францияда 1998 й. ташкил топған АТТАК-Франция бўлган (молия операцияларни молиялаштирувчи фуқароларни қўллаш ассоциацияси). Бу ташкилотнинг асосий талаби дунёдаги барча молиявий операцияларнинг 0,1 фоизини камбағаллик ва қолоқ мамлакатлар иқтисодини ривожлантиришга солиқ сифатида сарфлаш зарурати бўлиб ҳисобланади. АТТАК вакиллари ривожланаётган мамлакатларнинг қарзларини кечиб юборишни талаб қилишмоқда. Ҳозирги вақтла антиглобализм ташкилотларига “Глобал акция”, “Блэк Блок”, “Учинчи позиция”, Радикал экология ташкилотлари ва ҳ.к.з. киради.

Шундай қилиб, *геосиёсий глобализация* дунёдаги интеграцион жарайёнларнинг чуқурлашганига, антиглобализм — глобализация жарайёнларининг замонавий шаклда рақиблари мавжудлигига гувоҳлик беради.

Нима учун дунёдаги геосиёсий фазони зиддиятли ва ўзгарувчан дейишади?

- Хитойнинг жаҳон етакчилари қаторига кириши унинг геосиёсий аҳволига қандай таъсир кўрсатди?
- Замонавий терроризмнинг асосий хусусиятларини таҳлил қилинг. Халқаро масштабларда унинг кўринишлари бўйича мисоллар келтиринг.
- Сиз қандай ўйлайсиз, халқаро терроризмнинг ривожланишига қандай омиллар таъсир қилиши мумкин?

- 51-расмдан фойдаланиб, XXI асрда дунё ривожланишига таъсир кўрсатувчи сиёсий омилларни таҳлил қилинг, Қандай ўйлайсиз, замонавий геосиёсий вазиятга қайси омиллар кўпроқ таъсир кўрсатмоқда?
- Суриядаги конфликтга муносабат бўйича Қозогистоннинг позицияси қандай? Мамлакатимизнинг тинчликсевар фаолияти тұғрисида нималарни биласиз?
- Замонавий дунёдаги асосий геосиёсий кучларни атанг. Уларнинг устунлигини нима билан тушунириш мумкин?

38-§. Осиёнинг геосиёсий кенглиги

Осиёдаги геосиёсий кенгликнинг ўзгачаликлари. Осиёдаги геосиёсий кенглик мураккаб характерга эга. Унинг хусусиятлари бир неча омиллар билан белгиланади (52-расм).

Осиёда аҳоли сони ва әгаллаган майдони бўйича энг йирик мамлакатлар жойлашган. Әгаллаган майдони бўйича энг йирик давлатлар қаторига Хитой, Ҳиндистон, Қозогистон, Саудия Арабистони киради. Осиёнинг мінтақасида дунёнинг энг йирик мамлакатларидан бири — Россиянинг катта қисми жойлашган.

Бугундарсда сиз:

- Осиёдаги геосиёсий омиллар ва вазият билан танишасиз;
- унинг геосиёсий кенглигини хусусиятларини таҳлилқилишни ўрганасиз.

Таянч сұзлар

дезинтеграция
сепаратизм күриниши
номойиш

Ахоли сони ва эгаллаган ҳудуди бүйіча дунёning йирик мамлакаттарының Осиёда жойлашуви

Узоқ вақтдан буён ҳал этилмаган конфліктлар үчөларының мавжудлиги

Ахоли сонининг күплиги — мамлакат сиёсий таъсириның күчайиши манбаларидан бириди. АҚШ Миллий рўйхатга олиш бюроси нинг 2017 йилги маълумотига кўра, ахолиси 100 миллиондан ошадиган 13 мамлакатдан 7таси Осиёда жойлашган.

Осиёда “салмоқдор” сиёсий кучларнинг концентрациялашуви

Осиё дунё динларының ватанидир, бу ерда ўзгача маданий ранг-баранглик кузатилади

Минтақада дунё иқтисодий гигантларының жойлашуви

Минтақа мамлакатлари ривожланиш даражасидаги чуқур фарқлашув

52-расм. Осиёдаги геосиёсий кенглилкка таъсир қилувчи омиллар

Худуд майдони мамлакатның геосиёсий жойлашувига қандай таъсир кўрсатади?

Осиёда “салмоқли” сиёсий кучлар жамланган. Ҳозирги вақтда дунёning 8 мамлакати расмий равишда ўзларида ядерий қуролнинг мавжудлигини эълон қилишди. Шулардан тўрттаси (Хитой, Хиндистон, Покистон, КХДР) — Осиё давлатларидир. Қудратли ядерий мамлакат ҳисобланадиган Россияның катта қисми шу ҳудудда жойлашган. Бу мамлакатларда ядерий қуролнинг мавжудлиги дунё аренасида уларнинг сиёсий аҳамиятини оширади.

Осиёда дунёning иқтисодий гигантлари жойлашган. Замонавий дунёда мамлакатның иқтисодий қудрати унинг геосиёсий аҳамиятиниң асосий омили бўлиб топилади. Шунинг учун Хитой дунёning энг йирик иқтисоди соҳиби сифатида салмоқли геосиёсий куч ҳисобланади. Иқтисод масштаблари бўйича Хиндистон ҳам мамлакатларнинг биринчи кучли учлигига киради.

Минтақа мамлакатлари ривожланиш даражасидаги чуқур фарқлашви, дунё динларының беланчаги сифатидаги унинг алоҳида роли, маданий ранг-баранглик, ҳал этилмаган конфлікт үчөларының мавжудлиги Осиё геосиёсий кенглигининг мураккаблашувига сабаб бўлмоқда.

Осиёдаги геосиёсий вазият. Жанубий-Фарбий Осиёдаги Араб-Исроил конфліктин 50 йилдан бери давом этмоқда. 1993 йилдаги Исроил

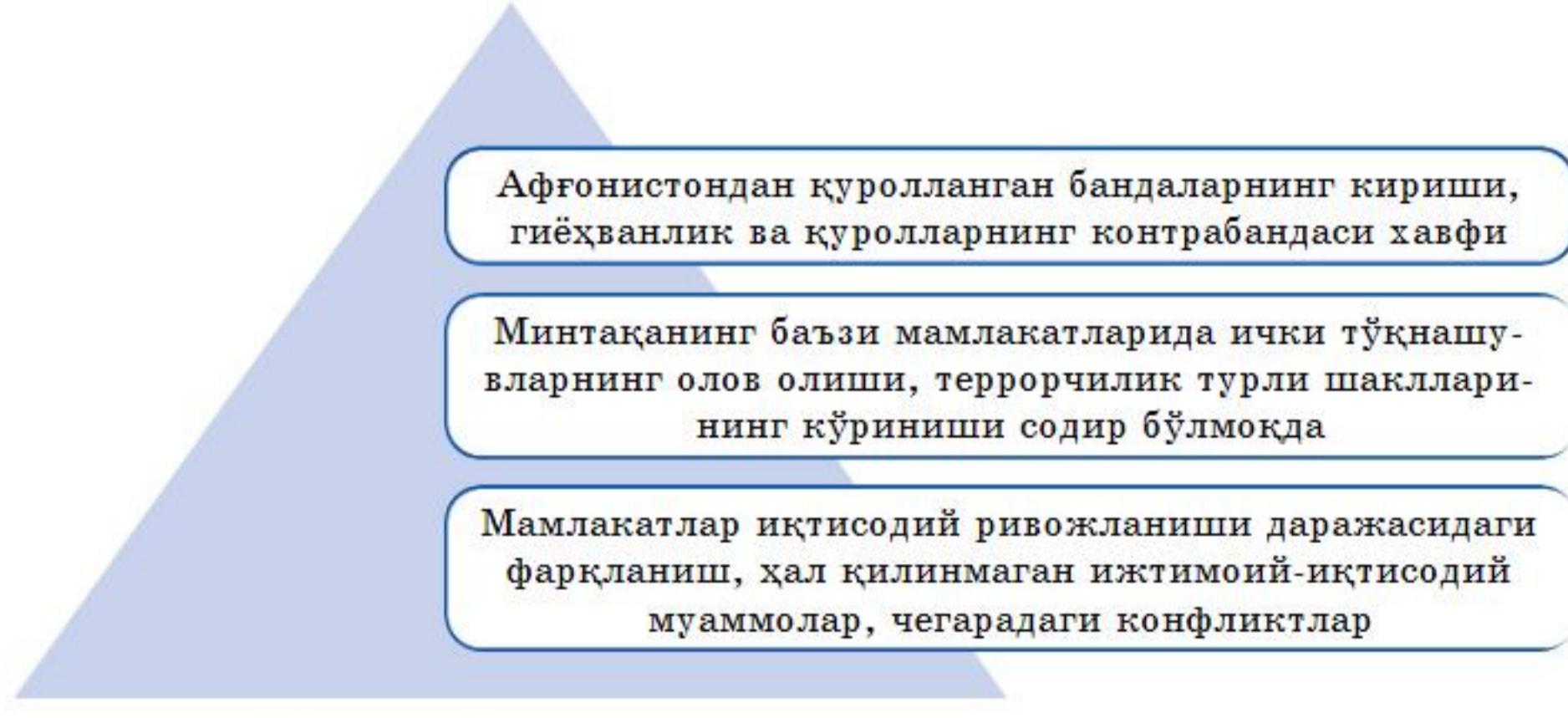
билин **Фаластин** Озодлик ташкилоти орасидаги бевосита музокаралар минтақада тинчлик ўрнатилишига олиб келди. Бирок мазкур конфликтнинг тинчлик йўли билан ҳал қилингани ҳақида гапиришга ҳали эрта. Ҳар икки томондан ҳарбий конфликтлар чиқараётган воқеалар содир этилмоқда.

2003 йилдан Ироқда АҚШ ташаббуси билан “демократия ўрнатиш” жараёни бошлаб юборилди. Ҳукумат амалдорлари С.Хусайн бошчилигида халқаро суд қарори билан жазоландилар. 2011 йилда Ироқда бошланган фуқаролар уруши АҚШ ҳарбий кучлари чиқарилгач, ҳануз давом этмоқда.

Дунёнинг энг йирик мамлакатларидан юбири — Хиндистондаги сиёсий вазият ҳам барқарор эмас. Покистон билан Жамму ва Кашири штатларига оид чегара тўғрисидаги узоқ давом этаётган тўқнашув вақти-вақти билан янги куч билан олов олмоқда.

Жанубий-Шарқий Осиёда Индонезия, Филиппин ва Мьянмада ҳарбий тўқнашувлар ўрин олмоқда. Баъзи вазиятларда қўзғолончилар хатти-харакатидан нафақат маҳаллий аҳоли, балки бу минтақаларга келган туристлар ҳам жабр кўришмоқда.

Марказий Осиё Осиёнинг энг йирик стратегик муҳим минтақаси ҳисобланади. Бу жойда ватанимиз — Қозогистон жойлашган. Сиёсатчиларнинг фикрича, ҳозирги вақтда Марказий Осиё хавфсизликнинг уч жиддий муаммолари билан дуч келмоқда (53-расм).

53-расм. Марказий Осиё хавфсизлиги муаммолари

Ҳозирги вақтда Марказий Осиё ҳудудида замонавий дунёнинг йирик геосиёсий давлатлари ҳисобланадиган Россия, Хитой, Ислом олами, шунингдек, АҚШнинг стратегик манфаатлари жамланган.

Геосиёсатчилар Евроосиёнинг геосиёсий харитаси маълум даражада Марказий Осиёдаги кучларнинг ўрналашишига боғлиқ, деб ҳисоблашади. Нима учун?

Минтақадаги Россия ва Хитой мамфаатлари умумий чегаралар мавжудлиги, турли соқаларда ҳамкорлик муносабатлари билан боғланган. Марказий Осиёning АҚШ учун мафтункорлиги дунё сиёсатидаги унинг асосий рақиблари билан қўшнилиги (қайсилар?) билан тушунирилади.

1. Минтақадаги геосиёсий вазиятга Осиё мамлакатлари иқтисодий ривожланиши даражасининг фарқланиши қандай таъсир қиласи?

1. Осиёдаги диний, маданий ранг-барангликнинг геосиёсий аҳамияти қандай?

2. Нима учун Марказий Осиёни стратегик муҳим минтақа дейишишади?

1. Осиёдаги геосиёсий омиллар ва улар таъсирининг таҳлили асосида жадвални тўлдиринг.

Осиёдаги геосиёсий омилларнинг таъсири

№	Омиллар	Оқибатлари
1	Аҳоли сони ва ҳудудининг майдони бўйича Осиёда дунёning йирик мамлакатларининг жойлашуви	
2	Осиё дунё динларининг ватани ҳисобланади, бу ерда алоҳида маданий ранг-баранглик кузатилади	
3	Минтақада дунё иқтисодий гигантларининг жойлашуви	
4	Узоқ вақт давомида ҳал этилмаган конфликт ўчоқларининг мавжудлиги	
5	Осиёда “салмоқли” сиёсий кучларнинг концентрацияси	
6	Минтақа мамлакатлари ривожланиш даражасидаги чуқур фарқланиш	

2. Дарслик матнидан ва контур харитадан фойдаланиб, “Осиё геосиёсий кенглиги” моделини тузинг. Унда асосий сиёсий кучлар, конфликтлар туманларини, бошқа давлатлар манфаати мавжудлигини кўрсатинг.

39-§. Европадаги геосиёсий ҳудуд

Бугун дарсда сиз:

- Европадаги геосиёсий вазият билан танишасиз;
- минтақадаги геосиёсий кенгликни таҳлил қилишни ўрганасиз.

катта вайронагарчилик келтирган икки жаҳон урушлари ҳам европада содир бўлди ва бу минтақа турғунларига мислсиз уқубатлар келтирди.

Европа — ранг-баранг табиий шароитлар билан характерланадиган ва аҳолиси турли таркиб, диний ва маданий ҳусусиятларига эга бўлган сиёсий воқеалар аренасидир. Европада фақат йигирманчи асрда кўплаб мамлакатларнинг сиёсий мақоми ва давлат чегараси ўзгарди. Инсоният тарихидаги энг

Минтақа ҳудуди унча катта бўлмасада, у инсоният тарихига, шу жумладан, дунёдаги геосиёсий вазиятга катта таъсир кўрсатди.

Таянч сўзлар

Дезинтеграция
Сепаратизм кўриниши
Демонстрациялар

Европанинг геосиёсий кенглиги учун интеграциявий жараёнлар, тероризм ва сепаратизм кўринишлари, дезинтеграция характерлидир. Европа геосиёсий кенглигининг ўзига хос хусусияти минтақанинг алоҳида аҳамияти ва унинг дунё сиёсий жараёнларига таъсири билан белгиланади. Замонавий европанинг геосиёсий кенглиги қўйидаги шароитлар билан характерланади (54-расм).

Интеграциявий жараёнлар

- Европа Иттифоқи доирасида ҳамкорлик.
- Божхона келишувлари, “шаффоф” чегаралар.
- НАТО доирасида ҳамкорлик.

Сепаратизм кўринишлари

- Фарбий европалик типидаги сепаратизм (Шимолий Ирландия, Басков мамлакати, Корсика).
- Шарқий Европа сепаратизми (Босния ва Герцоговина, Польша, Украина, Молдова).

Тероризм кўринишлари

- Фарбий Европада халқаро террорчилик актлари.
- Фарбий Европада ички қарама-қаршиликтан келиб чиқадиган террорчилик.

Европа мамлакатларида дезинтеграция

- Мамлакатларнинг Европа Иттифоқини тарк этиш ташабbusлари.
- Европа мамлакатлари орасида сиёсий ва иқтисодий қарама-қаршиликларнинг ўсиши.

Дунё сиёсатида Европанинг роли ва аҳамияти

- Европа мамлакатларида сиёсий бошқариш тажрибаси.
- Халқаро ташкилотлар штаб-квартиralарининг Европа мамлакатларида жойлашиши

54-расм. Европанинг геосиёсий кенглиги

Интеграциявий жараёнлар европани нисбатан “очик” минтақага айлантириди. Масалан, Шенген зonasидаги ҳар қандай мамлакатга келган чет эл фуқаролари минтақада эркин юра олишади. Бу баъзан минтақага террорчилик актларига алоқадор шахсларнинг кириб қолишига сабаб бўлади. ЕИга аъзолик туфайли кўплаб Европа мамлакатлари (Греция, Португалия, Италия ва ҳ.к.з.) глобал иқтисодий таназзул салбий оқибатларини сезиларли даражада камайтиришга эришдилар. ЕИга аъзо давлатларнинг яхлит иқтисодий сиёсат қабуллаши баъзи мамлакатларда хўжалик айrim соҳаларининг фаолиятини синдириди.

Глоссарий

- **Сепаратизм** янги мұтақил давлатқуриш ёки бошқа мамлакат қармоғига ўтиш ёки автономия мартабасини олиш мақсатида давлат территориясини айрим бүлакларға бўлиш учун юргизиладиган сиёсатва ҳаракатлар
- **Европол**— Гаага шаҳридаги Европалик полиция хизмати.

Бу муаммолар Европадаги интеграцияйй жараёнларда қарама-қаршиликлар мавжудлигини кўрсатди.

Европа минтақасида *сепаратизм* кўринишлари аниқланмоқда. Олимлар сепаратизмни ғарбийевропача ва шарқийевропача деб ажартишмоқда. *Ғарбийевропача сепаратизмнинг* асосий сабаби этник конфликт ҳисобланади. Умуман олганда Ғарбий Европадаги сепаратизм тинч демонстрациялар кўринишида бўлиб, куч ишлатмасдан ҳақиқат излашга йўналтирилган. Узоқ йиллар мобайнида экстремистик фаолият юритган ЭТА Баскск гуруҳининг қатнашчилари

(Басклар мамлакати, Испания) 2011 йилда курашнинг қуролли усулларидан воз кечганларини эълон қилишди. Шимолий Ирландияда ҳануз Ирландия Республика армияси (ИРА), Францияда — “Корсикани миллий озод этиш фронти” каби радикал ташкилотлар хатти-ҳаракат қилишмоқда.

Ғарбий Европача сепаратизм сиёсий характерга эга ва нисбатан кескинлиги билан ажралади. Бундай гуруҳлар фаолияти натижасида баъзи мамлакатларда тўқнашувлар юз берib, инсонлар қурбон бўлишди, шунингдек, тан олинмаган давлатлар пайдо бўлди.

Европа геосиёсий кенглигига шунингдек, *терорчилик кўринишилари* ҳам мавжуд. Europol маълумотига кўра, 2006 йилдан 2016 йилгача Европада 3232 террорчилик акти қайд этилган. Уларнинг аксарияти (2342) сепаратистик ҳаракатлар асосидаги воқеалардир.

Европа мамлакатларидаги *дезинтеграция* мамлакатларнинг Европа Иттифоқидан чиқиши кўринишидаги ташаббусида, Европа мамлакатлари орасидаги сиёсий ва иқтисодий қарама-қаршиликларнинг кучайишида намоён бўлмоқда.

Дунё сиёсатида европа алоҳида ўриннни эгаллайди. Бу биринчи галда, Европа мамлакатларидаги демократик бошқариш тажрибаси билан боғланган. Кўплаб халқаро ташкилотлар штаб-квартиralарининг Европа мамлакатларида жойлашгани бу минтақанинг аҳамиятини оширади.

1. Инсоният тарихида европанинг алоҳида роли нимада?
2. Европа интеграциясининг асосий хусусиятлари нима?
1. Европада сепаратизмнинг қандай шакллари мавжуд? Уларнинг хусусиятлари нимадан иборат?
2. Сепаратизм ва терроризм бир-бири билан боғланган бўладими?
1. Европадаги геосиёсий кенгликни характерловчи жараёнлардан бирини тан

ланг (интеграция, сепаратизм ва ҳ.к.з.). контур харитада мазкур ҳодисанинг тарқалиши характрини күрсатинг.

- Европа мамлакатларида жойлашган Халқаро ташкилотлар ҳақида маълумот тўпланг. Жадвални намуна бўйича тўлдиринг:

№	Халқаро ва минтақавий ташкилотлар	Штаб-квартира жойлашган шаҳар ва мамлакат
1	ЮНЕСКО	Париж, Франция
2		

40-§. Американинг геосиёсий ҳудуди

Американинг геосиёсий кенглиги Америка Кўшма Штатларининг дунё сиёсатидаги алоҳида роли, Қанада ва АҚШнинг сиёсий, иқтисодий ҳамкорлиги ҳамда Лотин Америкаси давлатларининг контрастлилиги билан характерланади.

Американинг глобал ва геосиёсий кенглигига АҚШнинг позициялари. Ҳозирги вақтда давлатнинг иқтисодий қудрати унинг дунё сиёсатидаги ўринини белгилашда муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун АҚШнинг геосиёсий ўри, унинг сиёсий курси, биринчи навбатда, унинг дунёдаги алоҳида ўри билан белгиланади. АҚШнинг глобал сиёсатга таъсирини бир неча даврга ажратиш мумкин (55-расм).

XX асрнинг бошида дунёнинг энг қудратли давлатига айланган АҚШ нейтралитет сиёсатини эълон қилди. Бироқ дунё харитасини кескин ўзгартириб юборган энг муҳим сиёсий воқеалар бу баёнотнинг амалга оширилишига йўл бермади. Натижада Кўшма Штатлар икки жаҳон урушига аралашибди ва бошқа йирик мамлакатлар қаторида дунёни таъсир зоналарига ажратишибди.

XX асрда жаҳон аренасида янги катта мамлакат — Совет Иттифоқи пайдо бўлди. У ҳамма соҳаларда, энг муҳими, қуроллар пойгасида АҚШнинг энг катта асосий рақибига айланди. Жаҳон сиёсатшunosлари томонидан “совуқ уруш” деб ном берилган қарама-қаршилик 1991 йил Совет Иттифоқи парчаланиши билан барҳам топди.

Совет Иттифоқининг парчаланиши, Шарқий Европа ва Осиё социалистик мамлакатлари ривожланишининг қайта қурилиши бу мамлакатларга нисбатан АҚШ ташқи сиёсатининг ўзгаришига олиб келди. АҚШ ҳукумати янги катта таъсир доирасига нисбатан бошқача геосиёсий мўлжални олди. XX аср охирига келиб АҚШ Яқин Шарқдаги ва Югославиядаги ҳарбий ҳаракатларда фаол иштирок этди.

Бугун дарсда сиз:

- Америкадаги геосиёсий вазият билан танишасиз;
- Минтақадаги геосиёсий вазиятни таҳлилқилишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

“совуқ уруш”
Эркин савдо зонаси
Ҳарбий-стратегик аҳвол

Нью-Йоркдаги 2001 йил 11 сентябрдаги йирик террорчилік актлар контекстида АҚШ Осиё мінтақасына нисбатан сиёсатини үзгартирди. Бунинг барчаси дунёдаги сиёсий күчлар балансини сезиларли рациональда үзгартирди.

АҚШ ва Канаданинг сиёсий ва ҳарбий ҳамкорлығы НАТО доираһында амалға оширилмокта. АҚШ, Канада ва Мексиканинг іктисодий алоқалари НАФТА ташкилоти доирасыда ривожланмокта.

АҚШ ва Мексика орасындағы іктисодий алоқалар қандай геосиёсий ақамияттаға?

Лотин Америкасындағы геосиёсий вазият. Лотин Америкасындағы геосиёсий ақволға қуйидеги омыллар таъсир қилади (55-расм).

Лотин Америкасынинг дунёнинг бошқа мінтақаларидан узок жойлашуви

- Дунёйларига қараганда ички мінтақавий омылларнинг устунылығы

АҚШ билан құшничилик

- АҚШнинг күчли таъсири
- АҚШнинг мінтақадағы үрнига қарши чиқувчи күчларнинг пайдо бўлиши

Мінтақада энг ривожланган мамлакатлар ҳудудларининг сақланиши

- Ривожланган давлатларнинг ҳарбий-стратегик, іктисодий манбаатлари

Мінтақа күпчилик мамлакатларининг Дунё океанига чиқиши имконияти

- Мамлакатлар іктисодий-географик ва геосиёсий жойлашишининг афзалліклари

Халқаро даражада Кариб бассейнининг буферлик ролі

- Халқаро аренада Марказий Америка ақамияттинг ортиши, фойдали геосиёсий үрни

Мінтақа мамлакатлари орасында ҳамкорлықтың ривожлантириш

- Мінтақа мамлакатлари геосиёсий позициясининг мустаҳкамланиши

55-расм. Лотин Америкасында геосиёсий вазияттаға таъсир қилувчи омыллар

Лотин Америкасынинг дунёнинг бошқа мінтақаларидан узок жойлашиши мінтақавий омылларнинг дунёйлар тенденцияларга қараганда алоҳида мамлакат ривожланишига кўпроқ таъсир кўрсатишига ёрдам беради.

Мінтақанинг дунёнинг етакчи давлати бўлган АҚШ билан құшничилиги маълум даражада Лотин Америкаси мамлакатларининг іктисодий, сиёсий ва ижтимоий ривожланишининг йўналишини белгилайди. Лотин Америкаси тарихий ва географик сабаблар туфайли АҚШнинг асосий таъсир зonasига, дунё миқёсидеги геосиёсий марказга айланди. Кариб мінтақасыда ўнлаб ҳарбий базалар мавжуд, АҚШнинг йирик нефтни қайта ишлаш заводлари бор, америкалиқ кемалар бу мамлакатларнинг “қулай байроқларидан” фойдаланишади.

Сүнгги йилларда мінтақаның күплаб мамлакатлари мұстақил ташқи сиёсат юритиша бошлашды.

Юқори ривожланған мамлакатлар ҳудудларининг Лотин Америкасида сақланиши уларнинг мінтақадаги қарбий-стратегик позициясини мустаҳкамлайды. Масалан, Гвианада Франция космодромини жойлаштируди.

Мінтақаның деярли барча мамлакатлари (Парагвай ва Боливиядан ташқари) Дунё океанига чиқиши имкониятига әга. Бу мамлакатлар халқаро мұнсабатларининг яхшиланишига омил бўлиб хизмат қиласиди.

Геосиёсатчилар Панама канали ва Марказий Америка мамлакатлари географик жойлашишининг иқтисодий ҳамда стратегик аҳамиятини юқори баҳолашади. Буни қандай тушнириш мумкин?

Кариб ҳавзасидаги аксарият мамлакатлар географик жойлашиши хусусиятларига кўра, дунёвий транзит аҳамиятига әга. Орол давлатлари солиқ имтиёzlари беришади ва шу туфайли бу жойда йирик халқаро молиявий муассасалар ҳамда оффшор зоналар жойлашишган. Масалан, Кайман оролларида (Буюк Британия) таҳминан 100 минг компаниялар рўйхатга олинган, бу жойда таҳминан 500 банк бор, дунёдаги 50 йирик банкларнинг таҳминан 40таси бу оролларда филиалларига әга.

Лотин Америкаси мамлакатлари орасидаги ҳамкорлик жадал суръатларда ривожланмоқда. Мінтақадаги энг обрўли интеграцион иттифоқ — Жанубий Америка мамлакатларининг Умумий бозори (МЕРКОСУР). Бу ташкилотга аъзо мамлакатларда мінтақа ахолисининг ярмидан кўпи истиқомат қиласиди. Ҳақиқатан ҳам шундай ташкилотнинг ташкил қилиниши Лотин Америкаси мамлакатларининг геосиёсий аҳволини мустаҳкамлади.

Лотин Америкасида юқори ривожланған қайси мамлакатнинг ҳудудлари мавжуд?

1. XX аср охири ва XXI аср бошида АҚШнинг геосиёсатига қандай омиллар таъсир кўрсатди?
2. АҚШ ва Канада НАТО доирасида иттифоқдош ҳисобланади. Бу вазият уларнинг иқтисодий ҳамкорлигига таъсир кўрсатадими?

1. Дарслик матнидан ва қўшимча манбалардан фойдаланиб, қуйидаги мавзудларда тақдимот тайёрланг:
  1. АҚШнинг геосиёсий роли.
  2. АҚШ ва Лотин Америкаси мамлакатлари.
  3. Лотин Америкасидаги мамлакатлардан биридаги замонавий сиёсий аҳвол (танланг).
2. Ахборотнинг қўшимча манбалардан фойдаланиб, МЕРКОСУР таркибини аникланг, уларни контур харитада чизинг ва бир хил рангда белгиланг.

7-амалий иш

Геосиёсий минтақанинг картосхемасини түзиш (ижодий лойиха)

Ишнинг мақсади: тадқиқотнинг картографик усуллардан фойдаланиши ҳамда ахборот-коммуникацион технологияларнинг график мұхаррирларида мавзуй картосхемалар түзишни ўрганиш.

Топшириқлар

1. Танланган минтақанинг сиёсий харитаси билан танишиш: мұстакил давлатларни, уларнинг бошқариш шаклларини, бошқа давлатлар ҳудудларини, сепаратизм күринишлари ҳамда бекарор сиёсий вазият мавжуд туманларни белгилаш.
2. Интернетдан минтақанинг бепул контур харитасини чықаринг, унинг нусхасини Paint график мұхарририда сақланг.
3. Графиканинг турли әжелементлари ёрдамида (ромб, трапеция ва ҳ.к.з.) Paint менюсидан давлат бошқарилиши шаклларини картосхемаларда белгиланг.
4. Картосхемада минтақанинг геосиёсий марказлари ҳисобланадиган мамлакатларнинг ҳудудларини ажратинг.
5. Контур харитада бошқа давлатлар ҳудудларини (сарық ранг), бекарор сиёсий вазият мавжуд туманларни (қызыл ранг), нейтралитет сиёсатини ушлайдиган мамлакатларни (яшил ранг) белгиланг.
6. Тузилган картосхемани тақлил қилинг ва ўқувчиларни унинг электрон версияси билан таништириңг.

Услубий тавсиялар

— Амалий ишни бажариш учун синф ўқувчиларини бир неча гурұға бўлишади, уларнинг ҳар бири бир минтақани танлайди (Осиё, Европа, Шимолий ва Лотин Америкаси, Африка, Австралия ва Океания).

— Вазифа ижодий характерда, шунинг учун гуруҳ тарзида бир неча фаолият турлари амалга оширилади: матн билан ишлаш, маълумотларни тақлил қилиш ва қайта ишлаш, картосхемаларни түзиш, унинг тақлили, лойиха тақдимоти.

— Картосхемани контур харитада рангли қаламлар ёрдамида бажариш мумкин.

Геосиёсатва географик омиллар

41-§. Геосиёсатда табиий-географик ва иқтисодий омилларнинг аҳамияти

Геосиёсатда табиий-географик омиллар ролининг баҳоланиши. Геосиёсат номланишининг ўзида давлат сиёсатига географик омилларнинг таъсири акс этган. Күхна дунё олимлари давлатнинг қудрати кўпроқ тарзда унинг ҳудуди табиий бойликларига боғлиқдир, деб белгилашган. Ўша давр бошқарувчилари узоқ мамлакатларга ҳарбий юришларни режалаштиришганларида шу жойларнинг рельефи, дарёлари, кўллари ва ҳ.к.з. ҳақида ахборот жамлашга ҳаракат қилишган.

XX асрда геосиёсатчилар давлатнинг ташки сиёсатини шакллантиришда унинг географик жойлашишини, дарё ва океанлардан узоқ ёки яқинлигини, табиий-иклим шароитларини, табиий ресурсларни хисобга олишни белгиладилар. Қуруқлик ва дарёнинг таъсирини белгилашда теллурократия ва талассократия атамалари пайдо бўлди. Масалан, қуруқлик чегаралари бўлмаган Австралиянинг геосиёсий жойлашиши ҳақиқий “континентал” мамлакат — Мўғулистаннинг геосиёсий жойлашишидан фарқланади. Ҳозирги вақтда сув чегараларининг мавжудлиги, соҳил чизиқларининг қулайлиги мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига ёрдам кўрсатиб, унга геосиёсий устунликлар беради. 56-расмда геосиёсатга таъсир қилувчи асосий табиий-географик омиллар кўрсатилган.

56-расм. Геосиёсатга таъсир қилувчи табиий омиллар

Бугун дарсда сиз:

— геосиёсатдатабиий-географик ва иқтисодий омилларнинг ролини баҳолашни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

талассократия;
теллурократия

Мисол тариқасида Қозғистоннинг географик жойлашуvinинг геосиёсатта таъсирини қараб чиқамиз. Бизнинг мамлакатимизнинг географик жойлашиши — муҳим сиёсий ресурсдир. Қозғистон Евроосиёning марказида жойлашган. Бу шароит мамлакат майдонининг транзит аҳамиятини оширади ва шу билан унинг геосиёсий аҳволига ижобий таъсир күрсатади.

Мамлакатнинг шимолий ва шимолий-ғарбий чегаралари текислик ҳудудларидан ўтади, бу алоқа йўлларини ривожлантиришга қулай таъсир күрсатади. Ғарбда мамлакатнинг дengiz чегаралари Каспий дengизи орқали ўтади. Каспий дengизи — муҳим геостратегик минтақа: бу жойда Қозғистон, Россия, Туркманистон, Эрон ва Озарбайжоннинг сиёсий, иқтисодий манфаатлари кесишади. Бу ҳол Қозғистон геосиёсий аҳамиятининг ошишига ёрдам беради.

Қозғистоннинг шарқий, жанубий-шарқий чегаралари тоғли туманлардан ўтади. Тоғлар мамлакатимиз ҳудудининг табиий чегаралари бўлиб ҳисобланади ва бу қўшни давлатлар билан чегарани делимитациялашда сезиларли даражада ёрдам берди. Қозғистон Дунё океанига тўғридан-тўғри чиқмайди, бироқ қуруқликдаги устунликлари эвазига ривожланиш учун яхши имкониятларга эга.

Иқтисодий ривожланишда муҳим аҳамиятга эга турли табиий, айниқса, ресурсларнинг стратегик турлари (нефть, табиий газ, ва ҳ.к.з.)нинг мавжудлиги мамлакатнинг геосиёсий аҳволига ижобий таъсир ўтказади. Масалан, Қозғистон ҳудудида минерал ресурсларнинг катта захираси мавжуд, бу ривожланиш имкониятларини кенгайтиради, мамлакатнинг геосиёсий “вазнини” оширади. Бу омил дунёning етакчи давлатларининг Қозғистон билан иқтисодий алоқалар ўрнатишига ёрдам беради.

Одатда, нефть ва табиий газга бой мамлакатлар минтақавий ёки халқаро даражада ўзларининг миллий манфаатларини амалга ошириш учун қўшимча имкониятлар олишади. Энергетика ресурсларига бой туманларда дунёning қудратли сиёсий кучлари манфаатлари кесишади. Ресурсли туманларга назоратни амалга ошириш учун бу кучларнинг қарама-қаршилиги геосиёсий вазиятнинг мураккаблашувига олиб келиши мумкин.

Осиёning нефтгабой минтақаларида қайси давлатларнинг манфаатларикесишиади? Бу нима учун рўй беради?

Геосиёсатда иқтисодий омилларнинг ролини баҳолаш. Дунё сиёсатининг муҳим омилларидан бири — мамлакатнинг иқтисодий қудрати. Геосиёсатда иқтисодий омилларнинг аҳамиятини британиялик географ *Питер Тейлор* тадқиқ қилган. Унинг фикрича, геосиёсий устунликка фақат бир неча йўналиш бўйича муваффақият қозонган

мамлакатларгина эришадилар. Бу шунингдек, иқтисодий устунликтар билан белгиланади (57-расм).

57-расм. Мамлакатнинг геосиёсий устунлиги асослари

Замонавий дунёда геосиёсатнинг анъанавий асосига айланган табиий географияни аста-секин геоиқтисод әгалламокда. Давлатнинг дунё сиёсатидаги позициясини аниклашда, геосиёсий таъсирини шакллантиришда иқтисодий омиллар устунлик олишди. Дунё сиёсатининг замонавий етакчилари — ривожланган иқтисодли, юқори технологиявий ишлаб чиқаришга эга бўлган мамлакатлардир.

Ҳар қандай давлатнинг иқтисодий қудратини одатда, ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича аниклашади. Халқаро валюта фонди рейтинги бўйича сўнгги йилларда иқтисодий жиҳатдан дунёнинг энг қудратли давлати Хитой ҳисобланади. Бу унинг геосиёсий таъсирини оширади. Замонавий геосиёсатда мамлакат иқтисодининг масштабларигина эмас, шунингдек, унинг жаҳон иқтисодига таъсири ҳам ҳисобга олиниди. Бу фақат янги технологиялар асосидаги инновацион соҳаларни ривожлантириш шароитларидағина мумкинdir.

Глобал геосиёсий вазиятни ривожлантириш геоиқтисод билан жуда яқин боғланган. Глобал иқтисодий етакчилар геосиёсий устунликка трансмиллий корпорациялар ёрдамида, улар орқали дунё иқтисоди ривожланишига таъсир кўрсатиш билан эришмоқдалар.

Қозоғистон сиёсий вазининг кўпайишига унинг ҳудудида муҳим минерал ресурсларнинг мавжудлиги қандай таъсир кўрсатиши мумкин?

1. Питер Тейлорнинг нигоҳлари асосида дунё етакчисига айланган ўзингиз танлаган мамлакатнинг устунлигини таҳлил қилишга уриниб кўринг.
2. Ҳозирги кунгача қандай табиий-географик омиллар геосиёсатга таъсир кўрсатмоқда?
3. Сиз қандай ўйлайсиз, нима учун иқтисодий устунлик геосиёсий етакчиликка олиб келади?

Хитойнинг геоиқтисодий аҳволини геосиёсий режада қандай баҳолаш мумкин? Аник мисоллар келтиринг.

1. Дарслик матнидан фойдаланиб, теллурократия нұқтаи назаридан Қозғистоннинг геосиёсий устунлигини тақлил қилинг. Тақлил натижалари бүйича жадвални намуна асосида түлдириңг:

№	Мамлакат географик ақвалининг хусусиятлари	Геосиёсий устунликтар
1	Евроосиёнинг марказида жойлашиши	Транзит ақамиятини ошириш
2		

2. Кескин табиий шароитлар қандай қилиб геосиёсатга таъсир қилиши мүмкін.

42-§. Геосиёсатда ижтимоий ва демографик омилларнинг ақамияти

Бугундарсда сиз:

— геосиёсатда ижтимоий ва демографик омилларнинг ролини баҳолашни үрганасиз.

Таянч сұзлар

Қозғистон халқы
Ассамблеяси
Демографик вазият

Геосиёсатда ижтимоий омиллар ақамиятини баҳолаш. Геосиёсий вазиятта ижтимоий омиллар турлыча таъсир қилиши мүмкін. Биринчи навбатда жамоат ҳодисалари ва жараёнларининг, одамлар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг сиёсатта таъсири түғрисида айтиш мүмкін (58-расм).

Сиёсат шунингдек, ақолининг тарқалиши характери, халқнинг менталитети билан боғлиқдир. Мағкура давлатнинг ташқи сиёсатига таъсир күрсатмоқда. Вақт ўтиши билан жамиятнинг ижтимоий дифференциацияси, ақолининг турмуш тарзи ва ҳаёт даражасидаги фарқланиш, сиёсий ва маданий фарқланишлар янада чуқурлашиши ва конфликтларга олиб келиши мүмкін.

Ижтимоий асосдаги түқнашувлар асосан, турли динлар кесишгандар туманларда жойлашган. Масалан, Яқин Шарқдаги араб-исроил

Жамиятнинг
ижтимоий
ривожланиши

Давлат раҳбарлари, жамоат ташкилотларининг обрўси ҳамда уларнинг сиёсий ақволга таъсири

Жамиятдаги турли
ижтимоий гурӯхларнинг
таъсири

Жамият ҳодисалари
ва жараёнларининг
одамлар ўртасидаги
ўзаро муносабати

Геосиёсат

Ақолининг
миллий, диний
таркибининг
ўзгачалиги

58-расм. Геосиёсатта ижтимоий омилларнинг таъсири

конфликти, Ҳиндистон ва Покистон орасидаги чегара можаролари ва х.к.з.

Ижтимоий омиллар таъсирида сепаратизм келиб чиқиши мүмкин. Сепаратизм мустақилликнинг, давлатнинг яхлитлиги ва ҳудудий бирлигининг емирилишига олиб келади. Сепаратизм алоҳида миллатлар, диний гуруҳлар ва миллий озчилик ҳуқуқларининг бузилиши негизида пайдо бўлади. Тўқнашувлар туманларида нафақат этник, шунингдек, диний омил хатти-ҳаракати кўринади. Масалан, конфликтлар католиклар ва протестантлар орасидаги тўқнашув (Квебек, Шимолий Ирландия), ислом ва православ (Қосово, Шимолий Кипр), ислом ва ҳиндуизм (Кашмир) сифатида кўриниши мүмкин.

Сепаратизм узоқ муддатли ривожланиш тарихи бор кўп миллатли Хитойни ҳам айланиб ўтмади. Хитойда Тибет, Маньчжурия, Шарқий Туркистон, Ички Мўғулистан каби тарихий минтақалар мавжуд. Замонавий дунёда тахминан 50та сепаратизм асосий ўчоқлари ҳисобланган, улардан 20тасида доимий қуролли тўқнашувлар содир бўлмоқда. Сепаратизм ўчоқлари 220 миллион аҳолиси билан 12,7 миллион кв. км. майдонни эгаллаган.

Қозоғистон турли миллат ва дин вакиллари тинчлик ва тотувликда ҳаёт кечираётган толерантли давлат сифатида кўринади. Шунинг учун этникаро ва динаро тотувликнинг қозоғистонча модели бутун дунёда катта қизиқиш уйғотади. Қозоғистон Республикаси Президентининг 1995 йил 1 мартағи Фармонига кўра, Қозоғистон халқи Ассамблеяси ташкил қилинган (ҚХА). У мамлакатимизда истиқомат қилувчи барча миллий-маданият марказлари ҳамда этник озчилик вакилларини бирлаштиради.

Баъзи мамлакатлар халқаро обрўсими орттириш учун ўзларининг ижтимоий-маданий потенциалидан фойдаланадилар. Масалан, инглиз тилининг халқаро алоқа тилига айланиши дунёда бу тилнинг оммавий ўрганилишига олиб келди. Инглиз тилини ўрганган чет элликлар инглиз тилли оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишади. Бу бутун дунё бўйича инглиз тилли мамлакатлар маънавий қадриятлари ҳамда ҳаёт тарзининг кенг тарқалишига олиб келади.

Геосиёсатда демографик омиллар аҳамиятини баҳолаш. Демографик вазият — геосиёсатнинг узиб бўлмас қисми. Аҳоли сони, унинг сифат ва миқдорий таркиби муҳим геосиёсий ресурс ҳисобланади (59-расм).

Кўп сонли аҳолиси бор мамлакатларнинг геосиёсий устунлиги уларнинг кўламдор инсоний ресурсларга эгалиги билан тушунирилади. Бу биринчи навбатда, меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги орқали белгиланади. Шу билан биргаликда мазкур мамлакатлар ҳарбий кучларни мобилизациялашда катта имкониятга эгадирлар. Халқаро ташкилотларда вакилларнинг миқдори ҳам мамлакат аҳолиси сонига боғлиқдир.

59-расм. Демографик омилларнинг геосиёсатга таъсири

Мамлакатнинг геосиёсий устунлигига шунингдек, аҳолининг билим ва малака даражаси таъсир кўрсатади. Чунки аҳолининг юқори сифатли кўрсаткичлари мамлакатнинг ривожланиши учун асосий ресурс ҳисобланади. Дунё мамлакатларидаги аҳоли зичлиги геосиёсий вазиятга ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Аҳолининг жуда юқори ёки жуда паст зичлиги мамлакатнинг геосиёсий аҳволига қандай таъсир кўрсатиши мумкин?

Араб мамлакатларидаги, айниқса, Шимолий Африкадаги аҳолининг тез ўсиши қўшни Фарбий Европага борувчи иммигрантлар сонини кўпайтириди. Бу, ўз навбатида, мазкур мамлакатларнинг маҳаллий турғунлари нафратини қўзғатади ва ички хавфсизликка раҳна солади. Масалан, иммигрантлар томонидан 2005 йилда ташкил қилинган Париж чеккаларидаги оммавий бузғунчиликлардан сўнг Парламент “Сараланган иммигрантлар тўғрисида” Конун қабул қилди ва иммигрантларга талабларни кучайтириди.

1. Давлат раҳбарининг обрўси ва профессионализми геосиёсий кенглиқда мамлакат позициясига таъсир қилиши мумкинми? Реал ҳаётдан мисоллар келтиришга уриниб кўринг.
2. Демократия даражасининг ортиши мамлакатнинг дунё ҳамжамиятидаги обрўсига қандай таъсир қиласи?
3. Осиёнинг ривожланаётган мамлакатларида аҳолининг тез ўсиши дунё сиёсатидаги уларнинг позициясига қандай таъсир қилиши мумкин?
4. “Аҳоли билими ва малакасининг юқори даражаси — муҳим геосиёсий устунликдир” деган фикрнинг маъносини қандай тушунасиз?

1. Танлаган мамлакатингиз мисолида жамиятдаги турли ижтимоий гурухларнинг геосиёсий вазиятга таъсирини таҳлил қилинг.
2. 60-расмдан ва матндан фойдаланиб, бир мамлакат мисолида демографик омилларнинг геосиёсатга таъсирини тушунтиришга ҳаракат қилинг.

Дарслык матни ва құшымча маълумотлардан фойдаланиб, “Влияние на geopolитику общественных явлений и процессов, отношений между людьми” мавзусида эссе тайёрланғ. Үнда қуйидаги масалаларни қамрашга ҳаракат қилинг:

- Жамият учун қандай ижтимоий ҳодисалар ва жараёнлар характерлидир?
- Мамлакатдаги сиёсий аҳвол ҳамда мамлакатнинг глобал сиёсатдаги позициясыга улардан қайсилари таъсир күрсатиши мумкин?
- Одамлар орасында муносабтга этник, маданий, ижтимоий тенгсизлик қандай таъсир күрсатади?
- Ижтимоий аҳвол ва геосиёсат ўзаро қандай боғланган?

43-§. Геосиёсатда сиёсий, ҳарбий ва технологик омилларнинг аҳамияти

Геосиёсатда сиёсий, ҳарбий омилларнинг ролини баҳолаш. Геосиёсатта таъсир қилувчи омиллар орасында сиёсий ва ҳарбий омиллар алоҳида ажralиб туради. Замонавий сиёсий омиллар географик, иқтисодий, ижтимоий ва тарихий омилларнинг мажмуавий таъсири остида турли ҳудудий даражаларда шаклланади (маҳаллийдан халқарогача).

Замонавий дунёда давлатни бошқариш характери муҳим сиёсий ресурс ҳисобланади. Давлатнинг нейтралитет сиёсатини ушлаши, минтақавий ва жағон миқёсидаги обрүси, етакчиликка интилиши глобал сиёсатда унинг позициясини мустаҳкамлайди. Мамлакатнинг сиёсий ресурсларига бир неча омилларни киритиш мумкин (60-расм).

Қозғистон Республикасининг сиёсий ресурсларини баҳолаш халқаро аренада мамлакатимизнинг аҳамияти сезиларли даражада ўсганини күрсатади, бизнинг мамлакат халқаро ташкилотларда фаол фаолият юритмоқда. Қозғистоннинг сиёсий обрүсінинг ошишига қуйидаги вазиятлар таъсир күрсатди: БМТ доирасыда мамлакатнинг муҳим сиёсий ташабbusлари, халқаро миқёсда тинчликсевар фаолиятнинг юритилиши, мамлакатдаги сиёсий барқарорлық. “ҚРнинг 2014–2020 йилларга мүлжалланған ташқи сиёсат Концепциясида”да давлат ташқи сиёсатининг мақсадлари, устуворликлари ва вазифалари белгиланди.

Бугундарсда сиз:

— геосиёсатдасиёсий, ҳарбий ва технологик омилларнинг ролини баҳолашни ўрганасиз.

Таянч сұзлар

Киберхужум
Сиёсий ресурслар

Глоссарий

- **Киберхужум** — хавфсизлик системасига тажовуз.

60-расм. Давлат асосий сиёсий ресурсларининг баҳоланиши

Геосиёсий вазиятга биргина давлат ҳудудидаги эмас, балки қўшни минтақалардаги сиёсий омиллар таъсир кўрсатади. Масалан, қўшни туманлардаги сиёсий бекарорлик туфайли мамлакат ҳудудига террорчилар, сиёсий қочоқларнинг кириши хавфи мавжуддир. Аксинча, қўши мамлакатлардаги барқарор вазият мамлакат геосиёсий ахволининг мустаҳкамланишига ёрдам беради.

Хозирги вақтда мамлакатнинг ҳарбий қудрати унинг денгиз, ҳаво, ядервий, космос ва ахборот потенциали билан белгиланади. Замонамизнинг ядервий державалари “мазкур” қўрқинчли қуролни сиёсий мақсадларда, яъни рақибни ушлаб туриш учун ишлатадилар. Давлат раҳбарлари ядервий қурол ишлатишнинг барча оғир оқибатларини тушунган ҳолда музокаralар столига ўтиришга ҳозирдирлар. Шундай қилиб, ядро қуроли давлат хавфсизлигини таъминловчи геосиёсий ресурс ҳисобланади.

Сиёсий ва ҳарбий омиллар ўзаро бир-бири билан боғланган. Ҳарбий хатти-харакатлар эҳтимоли одатда, буюк державаларнинг парчаланиши вақти билан бирга келади. Шу тариқа, XX асрнинг 90 йилларида СССР ва Югославия каби кўп миллатли давлатлар парчаланди, айниқса, уларнинг сўнггисида ҳарбий тўқнашувлар ўрин олган эди. 1992 йилдан бошлиб, дунёning 1/3 мамлакатларида этник асосда конфликтлар аниқланди. Бунинг барчаси дунёдаги кўплаб мамлакатларнинг геосиёсий ахволида негатив равишда акс этди.

Геосиёсатда технологик омилларнинг ролини баҳолаш. Технологияларнинг ривожланиши геосиёсатга ҳам таъсир кўрсатади. Олимлар таъкидлашича, географик муҳит ва сиёсий жараёнларни технологиялар боғлайди. Технологияларнинг бетартиб ривожланиши геосиёсий кенгликни янада контрастли қилди. Илмий-техник ютуқлар глобал

61-расм. Технологик омилларнинг геосиёсатга таъсири

алоқаларни янги сифат даражасига кўтарди. Технологик омилларнинг геосиёсатга таъсири 61-расмда кўрсатилган.

Интернетнинг оммавий қўлланилиши натижасида молиявий, ахборот оқимларининг йўлидаги “тўсиқлар” бартараф этилди. Интернет орқали масофали авраш ҳамда одамлар онгигига салбий таъсир кўрсатиш йўли билан бўйсимиш технологиялари ҳам тарқалмоқда. Турли сиёсий ва диний оқимларни тарқатиш сезиларли даражада соддалашди. Шунинг учун XXI асрда ривожланган мамлакатлар ўз ҳудудларини киберҳужумдан ҳимоялашнинг замонавий воситаларига мурожаат қилишга мажбур бўлишмоқда.

1. Сиёсий ва ҳарбий омиллар бир-бири билан боғланганми?

2. Интернетнинг ривожланиши геосиёсатга қандай таъсир қилди?

1. “Технологияларнинг бетартиб ривожланиши геосиёсий кенгликни янада контрастли қилиб юборди” деган гапнинг мазмунини қандай тушунасиз? Аниқ мисоллар келтиринг.

2. Агар мамлакатнинг илмий-технологик потенциали юқори, унинг ҳудуди ва аҳоли сони эса катта бўлмаса, мамлакат геосиёсий устунликка эриша оладими?

1. Маълумотларни жамлаб, танлаган мамлакатингизнинг халқаро ташкилотлардаги роли ва фаолиятини баҳолашга уриниб кўринг.
2. Мустақиллик йилларида мамлакатнинг геосиёсий аҳволини яхшилаш максадида Қозогистон томонидан қандай қарорлар қабулланди?

Давлат ҳудудининг морфологияси

44-§. Давлат ҳудудининг морфологик хусусиятлари

Бугун дарсда сиз:

— Давлат ҳудудининг морфологик хусусиятлари ни таҳлил қилишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

давлат ҳудуди морфологик хусусиятлар самарали ҳудуд

Давлат ҳудудининг морфологияси. Давлат ҳудудига: давлат чегараси ичидағи қуруқлик ва ер ости қисмлари, ички ва худудий сувлар, шунингдек, улар устидаги ҳаво кенглиги киради. Халқаро даражада тан олинган ҳудудда давлат ўз суверенитетини жорий қилади, яъни унда ташқи кучлар таъсирисиз эгалик қилиш имконияти мавжуддир. Шунга қарамасдан, ўша давлат аъзо бўлган халқаро ташкилотлар томонидан суверен ҳуқуқ бўйича чеклашлар қўйилиши мумкин.

Давлат ҳудудининг морфологик хусусиятлари уни ўзлаштириш, иқтисодий ривожлантириш ҳамда давлат чегаралари хавфсизлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Давлат ҳудуди — муҳим геосиёсий ресурс. У бир қатор хусусиятлар билан характерланади (62-расм).

Ўзлаштирганлик даражаси

Табиий ландшафтлар типи

Давлат чегарасининг тури ва конфигурацияси

Географик жойлашишининг хусусиятлари

Ҳудуд майдони

62-расм. Давлат ҳудудининг асосий хусусиятлари

Давлат ҳудудининг майдони — халқаро даражада унинг ўрнини белгилайдиган муҳим кўрсаткичлардан биридир. Мазкур кўрсаткич ташқи сиёsat характерига, миллий геосиёсий манбаатларга таъсир кўрсатади. Шунга қарамасдан, давлат ҳудудининг майдони унинг халқаро мақоми ва суверенитетини баҳолашда тўсик бўлиб хизмат қилолмайди.

Худуд майдони бўйича давлатларнинг хусусиятлари. Эгаллаган ҳудуднинг майдонига кўра, тўққиз йирик мамлакатларни (Россия Федерацияси, Канада, Хитой, АҚШ, Бразилия, Австралия, Ҳиндистон, Аргентина, Қозоғистон) ажратиш мумкин, улар жами майдонининг 55,8 % инсонлар яшайдиган қуруқлик ҳисобланади (10 жадвал).

10-жадвал

**Дунё мамлакатларини майдони бўйича таснифлаш
(И.И.Пирожник бўйича)**

	Мамлакат типлари	Майдони	Мамла- кат сони	Умумий майдон	
				млн. км ²	%
1	Энг йирик мамлакатлар	2,5 млн. кв. км.дан зиёд	9	75,8	55,8
2	Йирик мамлакатлар	350 минг — 2,5 млн. кв. км	49	45,2	33,3
3	Ўрта мамлакатлар	150–350 минг кв. км	28	7,1	5,2
4	Кичик мамлакатлар	30–150 минг кв. км	43	3,5	2,6
5	Майда мамлакатлар	30 мингдан камроқ кв. км	66	1,8	1,3
6	Қарам ҳудудлар			2,3	1,7
	Жами		195	135,8	100,0

Майдони 30 минг кв. км.дан ошмайдиган микродавлатларга “карлик” (Ватикан, Монако, Лихтенштейн, Мальта, Андорра) ва орол давлатларни (Мальдив, Науру, Тувалу ва ҳ.к.з.) киритиш мумкин. Майда давлатлар одамлар яшайдиган қуруқлик майдонининг атиги 1,3% эгаллайди.

Давлат ҳудудини баҳолашда уни ўзлаштирилганлиги даражаси ҳисобга олинади. Масалан, Австралия Иттифоқининг 1/3 ҳудудини саҳролар эгаллаган, Россия Федерациясининг 3/5 майдони — экстремал табиий шароитлардаги туманлардир. Шунинг учун давлат майдонини баҳолашда самарали ҳудудлар деб номланувчи ерлар ҳисобга олинади.

Энг йирик мамлакатлар алоҳида қисмларининг ўзлаштирилиши, транспорт ва ижтимоий-иқтисодий таркибларни ташкил қилиш катта ҳаражатларни тақозо қиласди. Масалан, Россиянинг кенг бўлган Осиё қисмига қараганда Европа қисми яхши ривожланган. Осиё қисмидан транспорт алоқаси, табиий ресурсларни ўзлаштириш ва ҳ.к.з.лар билан боғлиқ катта қийинчиликлар мавжуд. Қозоғистон Республикаси ҳудудида транспорт тўрининг қалинлиги фарқланади, шунингдек, минтақаларнинг иқтисодий ривожланишидаги турфа хиллилик кузатилади. Аксинча, унча катта бўлмаган мамлакатларда ҳудуд яхши ўзлаштирилади, бироқ аҳолининг юқори зичлиги, ресурслар етишмаслиги ва ижтимоий муаммолар каби масалалар келиб чиқиши мумкин.

Давлатларнинг географик жойлашиш хусусиятлари. Давлат ҳудудининг географик жойлашишини турли белгилар билан баҳолаш

Глоссарий

- **Перифериялы мамлакатлар** — жағон иқтисодий марказларидан ҳамда мұхим халқаро алоқа йүллариданолисда жойлашган мамлакатлар.
- **Транзитлы мамлакатлар** — мұхим халқаро алоқа йүллари үтган мамлакаттарнинг ҳудудлари.
- **Давлат ҳудуди** — алохода давлатнинг суверенитети остида бүлгән географик көнглиқ қисми.
- **Самарапи ҳудуд** — давлат ҳудудида үзлаштирилған туманларнинг улуши.

Марказий
мамлакатлар

ва унинг хусусиятларини анықлаш мүмкін. Мамлакатнинг географик ақвөлини унинг ташқи мұхит билан үзаро муносабатлари характерлайди.

Табиий-географик муносабатда мамлакат ҳудудининг географик ақвөли аниқ физик-географик көнгликтегі координатлар түрі ҳамда жойига қараб анықланади. Масалан, экватор чизиги 13° давлат ҳудудини кесиб үтади. Мамлакатнинг табиий-географик үрни бүйича, Фарбий ёки Шарқий, Шимолий ёки Жанубий ярим шарларда жойлашиши мүмкін.

Мамлакатнинг иқтисодий-географик жойлашиши (ИГЖ) иқтисодий көнглика жойлашиши ҳамда нисбий тарзда мұхим иқтисодий обьектлар үрни бүйича анықланади. Мамлакатнинг иқтисодий-географик ақвөли бүйича бир неча гурұхта ажратылады (63-расм).

Перифериялы
мамлакатлар

Транзит
мамлакатлар

Ички
мамлакатлар

Денгиз соқилидаги
мамлакатлар

63-расм. Иқтисодий-географик ақвөли бүйича мамлакатларни таснифлаш

Мамлакатнинг геосиёсий ақвөли нисбий тарзда сиёсий мұхим обьектларга қараб анықланади. Нейтрал мамлакатлар билан құшничилик мамлакатнинг геосиёсий ақвөлини мустаҳкамлайди. Мамлакат давлат чегаралари яқинида бекарор сиёсий вазиятдаги туманларнинг мавжудлиги, аксинча, унинг геосиёсий ақволига салбий таъсир құрсатади.

1. Катта ҳудуд давлатга қандай устунликтер беради?
2. Давлат ҳудудини бетартиб үзлаштирилишининг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари нимадан иборат?
3. Денгиз соқилига жойлашиши давлатта қандай устунликтер беради?

1. Мамлакатнинг ҳудуди құлай ИГЖ билан қандай жойлашиши керак?
2. Давлат ҳудудининг морфологик хусусиятлари унинг хавфсизлигига қандай таъсир қилиши мүмкін.

1. Құшимча манбалардан ва 15-жадвалдан фойдаланиб, Осиё мамлакаттарини майдони бүйича гурұхланг. Натижаларни жадвалга киригин.

Осиё мамлакатларини майдони бўйича таснифлаш

Энг йирик мамлакатлар	Йирик мамлакатлар	Ўрта мамлакатлар	Кичик мамлакатлар	Майда мамлакатлар

2. Сиёсий харитадан ва 73-расмдан фойдаланиб, Африка мамлакатларини иқтисодий-географик жойлашишига қараб классификация қилинг. Иш натижаларини жадвалга киритинг.

Африка мамлакатларини ИГЖ бўйича гуруҳлаштириш

Марказий давлатлар	Периферияли мамлакатлар	Транзит мамлакатлар	Денгиз соҳилидаги давлатлар	Ички мамлакатлар

45-§. Ҳудуднинг морфологик хусусиятлари бўйича давлатларни таснифлаш

Мамлакат ҳудудининг морфологик хусусиятлари бўйича дунё мамлакатларини бир неча гуруҳга ажратиш мумкин (64-расм).

Чўзилган шаклдаги давлатлар (Чили, Норвегия, Швеция, Вьетнам, Италия, Панама ва бошқалар). Уларнинг ҳудуди денгиз ва дарёлар соҳили бўйлаб бир неча юз километрларга чўзилгандир.

Бугундарсда сиз:

— ҳудуднинг морфологик хусусиятлари бўйича давлатларнитаснифқилишни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

анклав

Чўзиқ шаклдаги давлатлар

Компакт ҳудудли давлатлар

Тарқоқ ҳудудли давлатлар

Таркибида анклавлари бор давлатлар

64-расм. Ҳудуднинг морфологик хусусиятлари бўйича мамлакатларнинг типлари

Глоссарий

- **Анклав (французча enclave)** — “ёпік, берк” — бошқа давлатхудуди билан тұлақуршалған давлатхудудининг бир қисми.

Бу пойтахтта етишишни чегаралайды, ҳудудни бошқаришда қийинчиликтар келтириб чиқаради. Масалан, Чилининг пойтахти Сантьяго мамлакат марказида жойлашган, бирок шимолдаги саҳро ерлари ва Оловли Ерденгиз туманлари билан алоқаси күчсизdir. Италияning шимолдан жанубга сезиларли даражада чўзилганлиги мамлакат жанубий

ва шимолий минтақаларининг иқтисодий жиҳатдан бир хилда ривожланишига монелик қиласи.

Йиғиқ (компакт) ҳудудли мамлакатлар (Франция, Испания, Польша, Венгрия ва ҳ.к.з.). Улар квадрат ёки айланага яқын шаклга эга. Иқтисодий ривожланиш учун ва мамлакат ҳудудини бошқаришда қулай шароитларни барпо қиласидиган бундай мамлакатларда чегара яқинидаги туманлар мамлакат марказидан бир хилда узоклашган, нисбатан қисқа давлат чегаралари билан характерланади, коммуникациялар яхши ривожланган. Баъзан мамлакат ҳудудида йирик табиий тўсиқлар ҳамда етиш қийин бўлган туманлар (баланд тоғлар, ботқоқликлар ва ҳ.к.з.) бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиш лозим. Бу унинг бир хилда ривожланиши ва бошқарилишига монелик қилиши мумкин. Масалан, Перу Анд баланд тизмалари билан икки қисмга ажратилган.

Бир неча қисмлардан тузилган тарқоқ ҳудудли давлатлар (Индонезия, Филиппин, “иккиланган” Малайзия ва ҳ.к.з. каби орол давлатлари). Давлатни бошқариш ва мудофаа қилиш, контактлар ва иқтисодий алоқаларда муаммолар мавжуд. Изоляция қилинган ҳудудларда давлат ҳудуди яхлитлигини, пойтахтнинг жойлашиши масаласида ички турли конфликт ва баҳслар бузишга уринишлар бўлиши мумкин. Бундай типдаги давлатларга АҚШни ҳам киритиш мумкин: Аляска ва Гавай ороллари коммуникацияни таъминлаш учун сезиларли харажатларни талаб этадиган асосий ҳудуддан ажратилган.

Ўз таркибида анклавлари мавжуд давлатлар. Уларга таркибиға асосий ҳудуд билан умумий қуруқлик чегарлари бўлмаган Россиянинг Калининград вилояти киради. Озарбайжон (Нахичевань ундан Армения ҳудуди билан ажратилган), шунингдек, Испания (Марокко ҳудудидаги Сеут ва Мелилья шаҳарлари Испаниядан Ўрта ер денгизи сувлари билан ажратилган) ҳам анклав давлатлар ҳисобланади. Одатда, анклавлар мавжудлиги мамлакатнинг стратегик ҳолатига ижобий таъсир кўрсатса ҳам, улар ҳарбий жиҳатдан жуда нозикдир ва иқтисодий алоқалар қўшни давлатлар томонидан ёпиб қўйилиши ёки қийинлаштирилиши мумкин.

Козоғистон ҳудуди ўзининг морфологик хусусиятларига кўра, қайси гурухга киради?

- Италия ҳудудининг чўзилган шакли унинг ўзлаштирилиши ва ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?
- Франциянинг давлат ҳудуди учун қандай хусусиятлар характерлидир?

Шарқий Тимор давлатининг пайдо бўлишини Индонезия ҳудудининг тарқоқ характери билан тушунтириш мумкинми?

- Сиёсий харитадан фойдаланиб, Евроосиё мамлакатларининг ҳудудини морфологик хусусиятларига кўра классификацияланг, натижаларни жадвалга киритинг.

Евроосиё мамлакатларининг ҳудудининг морфологик хусусиятлари бўйича таснифланиши

Чўзилган шаклдаги мамлакатлар	Йифик ҳудудли мамлакатлар	Тарқоқ ҳудудли мамлакатлар	Таркибида анклави мавжуд мамлакатлар

- Кўшимча манбалардан фойдаланиб, “АҚШ ҳудуди қандай шаклланди?” мавзусида ахборот тайёрланг.

8-амалий иш

Қозғистон Республикаси давлат ҳудуди морфологик хусусиятларини таққослаш ва міңдорий усуллардан фойдаланиб, мажмуавий баҳолаш

Ишнинг мақсади: Қозғистон Республикаси давлат ҳудуди морфологик хусусиятларини таққослаш ва міңдорий усуллардан фойдаланиб, мажмуавий баҳо беришни ўрганиш.

Топшириқлар

1. Харитадан ва қўшимча манбалардан фойдаланиб, Қозғистон ҳудудининг асосий морфологик хусусиятларини аниқланг.
2. Қиёслаш методидан фойдаланиб, Қозғистон ҳудудининг қўшни мамлакатлар билан ва дунё масштабидаги ўхшашлик ва фарқларини ёзинг.
3. Міңдорий маълумотлардан фойдаланиб, Қозғистон майдони асосий ўлчовларининг (майдони, узунлиги, кенглиги) мамлакатнинг ҳудудини ўзлаштириш ва иқтисодий ривожланиши, геосиёсий жойлашишига таъсирини таҳлил қилинг, мамлакат давлат ҳудудининг морфологик хусусиятларига мажмуавий баҳо беринг.

Давлат чегаралари

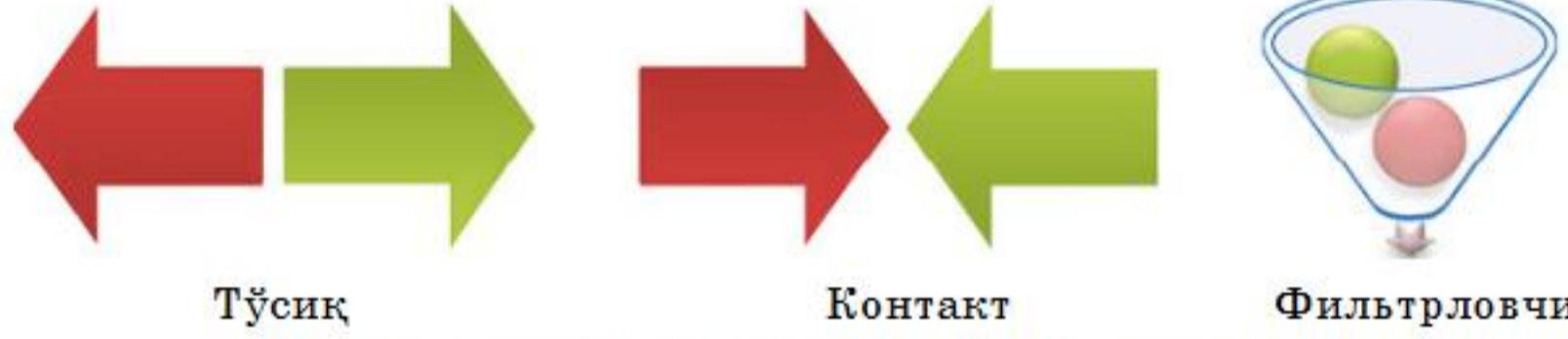
46-§. Давлат чегарларини аниқлаш ва ўтказиш бўйича функциялар, турлар, тадбирлар, уларнинг динамикаси

Давлат чегараларининг функцияси. Давлатлар орасидаги фазо муносабатлари *давлат чегаралари* билан бошқарилади. Шу нуқтаи назардан давлатнинг геосиёсий жойлашиши аниқланади.

Давлат чегаралари давлат хавфсизлиги ва унинг мустақиллигини сақлашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Давлатнинг ўз сарҳадлари даҳлсизлигини таъминлашга қодирлиги унинг қудрати ва халқаро обрўсини кўрсатади. Давлат чегаралари тўсиқ, контакт (бирлаштирувчи) ҳамда фильтрловчи функцияларни бажаради (65-расм).

Бугун дарсда сиз:

— давлатчегарларини аниқлаш ва ўтказиш бўйича функциялар, турлар, тадбирларни таҳлилкилишни ўрганасиз.

65-расм. Давлат чегараларининг функциялари

Давлат чегараларининг тўсиқ функцияси чегарларда одамлар, товарлар ва бошқа оқимларнинг ҳаракатини чеклаши билан белгиланади. Масалан, одамлар ҳаракатини чеклаш учун чегара бўйлаб маҳсус жиҳозланган тўсиқлар қўйилади, пуллик визали режим, маятникли миграцияни тўхтатиш бўйича тадбирлар уюштирилади.

Чегараларнинг контактли функцияси қўшни давлатларнинг хўжалик алоқаларини мустаҳкамлаш, чегарага яқин ҳудудларда ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалга ошириш, табиий ресурслардан биргаликда фойдаланишда кўринади. Масалан, Қозоғистон ва Хитойнинг чегарага яқин ҳудудида майдони 560 га “Хоргос” чегара ҳамкорлиги Халқаро маркази ташкил қилинган. Қозоғистон қисмининг умумий майдони — 217 га, Хитойники — 343 га.

Марказнинг ташкил этилиши иқтисодий ривожланиш, муҳандислик, транспорт ва туристик инфраузилмаларни такомиллаштириш, юқ ташишни кўпайтириш, янги иш ўринларини очиш, Алмати вилояти чегарага яқин туманларидаги аҳолининг турмуш фаровонлигини ўстиришга ёрдам беради.

Чегараларнинг контактли функцияси дунёнинг кўплаб минтақаларида барча мамлакатларнинг ҳамкорлигини ривожлантириш учун янги имкониятлар очади.

66-расм. "Хоргос" чизмаси

Глоссарий

- **Давлат чегаралари** — у ёки бу давлатнинг давлатхудуди сарҳадларини (куруқлик, сув, ер ости ва ҳаво кенглиги) белгиловчи чизиклар, яъни давлат суверенитети хатти-харакатининг кенглиқдаги чегараси
- **Худудий сувлар** — соҳилга ёки унинг ички сувларигаяқин турган давлат худудини ташкил этувчи қисми, дengizлар (океанлар) полосаси
- **Географик лимология** — чегараларни ўрганувчи фаннинг соҳаси.
- **Чегараларни делимитациялаш** — бу давлат чегараларининг умумий қоидалари ва йўналишларини қўшни давлатлар орасида музокаралар воситасидааниқлаш.

Чегараларнинг фильтровчи функцияси ҳамма тажовузкор, ёмон, таъқиқланган ва бошқа нарсаларни ушлаб қолувчи ўзига хос фильтр ролини бажаришга йўналтирилган. Шундай қилиб, давлат ўз ҳудудини гиёҳванд моддалар, контрафакт товарлар, террорчилар хатти-харакати, қочоқлар оқимидан сақлаб қолади.

Давлат чегараси турлари. Кўплаб ҳолларда давлат ҳудуди асосини этнос яшайдиган минтақа ташкил қиласи. Давлат чегарасининг шаклланишига турли омиллар таъсир кўрсатади. Келиб чиқишига кўра, давлат чегараларини табиий ва сунъийга ажратишади.

Табиий чегаралар мамлакатлар ҳудудларини ажратувчи табиий сарҳадлар ва тўсиклардан (дengиз, дарё, кўл, тоғ тизмалари ва ҳ.к.з.) ўтади. Геосиёсий маънода табиий чегаралар мустаҳкам ҳисобланади.

Сунъий чегаралар маҳсус муҳандислик қурилмалар ёрдамида белгиланади. Алоҳида вазиятларда сунъий чегаралар диний, сиёсий шароит ва маҳаллий аҳолининг фикрини ҳисобга олмай ўтказилади. Масалан, мустамлака даврида Африканинг баъзи мамлакатлари орасидаги чегаралар метрополиялар томонидан харитада чизғич ёрдамида белгиланган.

Дунёнинг сиёсий харитасидатұғри чизіқ билан ўтказилған давлатчегараларини топинг.

Характерига күра, давлат чегаралари қуруқлик ва *денгиз* чегараларига бўлинади. Денгиз чегараларининг мавжудлиги давлатнинг геосиёсий ва стратегик аҳволини белгилайди. Шунинг учун мамлакатларнинг геосиёсий жойлашишини баҳолашда шунингдек, унинг денгизга чиқиш имкониятларини ҳисобга олишади. Дунёнинг атиги 44 мамлакати тўғри денгизга чиқиш имкониятига эга эмас. Улар орасида энг йирик мамлакат Қозоғистон ҳисобланади. Денгизга чиқиш имконияти йўқ давлатларга бошқа давлатлар ҳудудлари орқали денгизга етиш ҳуқуқи берилган. Қозоғистон қуруқликдаги чегарасининг узунлигига кўра, дунёда 5-ўринни эгаллайди. 36 мамлакатнинг эса қуруқликдаги чегаралари йўқ.

Соҳилга яқин давлатнинг ҳудуди нафакат қуруқлик ва ички сувларни, шунингдек, ҳудудий сувлар деб номланган Дунё океанинг қисмини қамрайди. Кўплаб соҳилга яқин мамлакатларда ҳудудий сувлар 3–12 мил полосани эгаллайди.

Давлат чегараларини аниқлаш ва ўтказиш бўйича тадбирлар. Давлат чегаралари *делимитация* ва *демаркация* натижасида аниқланади ва белгиланади. Делимитация тўғрисида қарор давлат чегараларини белгилаш ёки ўзgartариш ҳақидаги маҳсус тинч келишувлар натижалари бўйича қабулланади. Делимитация давомида чегара чизигининг ўтиши қайд этилади. Чегаралар демаркацияси делимитация тўғрисидаги шартноманинг иловасида келтирилган харита ва қайдлар асосида бажарилади. Демаркация давомида топографик съёмка ва аэрофотосъёмка амалга оширилади. Съёмкалар асосида йирик масштабли харита тузилади ва шунингдек, чегара полосасининг топографик координатлари белгиланади. Демаркациянинг сўнгги босқичида чегара белгилари ўрнатилади (столбалар, симли тўсиклар ва х.к.з.). Демаркация тадбирлари бўйича чегара чизиклари ва чегара белгилари ўтиши муфассал қайд этилган маҳсус ҳужжатлар тузилади.

Глоссарий

- **Чегараларни демаркациялаш** — чегараларни демакрациялаш тўғрисида қарама-қарши сўзларга мувофиқ, маҳалмий жойда чегаралик белгилар қўйиш орқали давлатчегарасини аниқлаш ва белгилаш.
- **Цессия** — давлатларнинг ўзаро розилиги асосида белгили бир ҳудудга эгамен қилиш ҳуқуқи бир давлатдан бошқа давлатгаберилиши.
- **Адъюдиция** — халқаро суд еки арбитраж қарори бўйига бир давлатла қарашли бўлган ҳудудни бошқа давлатга берши.
- **Аккреция** — давлат ҳудудининг бўлагини табиий ёки техногенлик йўли билан катталашуви.

Давлат чегараларининг динамикаси. Давлат чегаралари ҳарбий ҳаракатлар ёки тинч йўл билан ўзгаришларга учрайди. Халқаро тажрибада чегараларнинг тинч йўл билан ўзгариши қўйидаги ҳолларда содир бўлиши мумкин.

Цессия бир-бирига teng ҳудудларни айирбошлаш, ҳадя қилиш ёки олди-сотди орқали амалга оширилиши мумкин. Масалан, 1867 йили АҚШ Россиядан Аляскани сотиб олган.

Адъюдикация асосида баҳсли ҳудудларнинг кимга тегишли экани аниқланади. Масалан, 1968 йили Качское Ранно баҳсли туманларининг 90% — Ҳиндистонга, 10% — Покистонга бериш амалга ошди.

Аккреция табиий ёки сунъий характерга эга. Йирик дарёларнинг кўп йиллик аккумуляция фаолияти натижасида дельта зонасининг кенгайиши рўй беришида табиий аккреция кузатилади. Нидерландия, Сингапур ва Форс кўрфази мамлакатларида ҳудуднинг кенгайиши соҳил полосасининг техноген катталашуви ҳисобига рўй беради.

Тарихда кичик мамлакатнинг бошқа йирик мамлакатнинг таркибига ихтиёрий равишда киришига мисоллар кўп. Шу тариқа, 1944 йили Тува (ҳозирги Тыва Республикаси) СССР таркибига ўз ихтиёри билан кирди.

Ўз эрки билан чиқиши — давлатдан унинг ҳудуди алоҳида қисмининг ҳарбий куч ишлатмасдан чиқиши ва мустақил давлат тузиши. Масалан, 1917 йили Финляндия Буюк Князлиги мустақил давлат ташкил қилиш имкониятини олиб, Россия таркибидан чиқди.

Шунингдек, икки ёки кўпроқ мамлакатларни ёки ҳудудларни янги бир давлатга бирлаштириш ҳам ўрин олади. Масалан, 1964 йили Танганьики ва Занзибарни бирлаштириш натижасида Танзания пайдо бўлди. Янги давлатнинг номи юқоридаги ҳудудларнинг номларидан ташкил топди. 1971 йили собиқ Шартномали Омманнинг тарқоқ амирликлари Бирлашган Араб Амирликлари деб номланган федерация ташкил қилишганини эълон этишди.

1. Қозғистоннинг жисмоний харитасидан фойдаланиб, табиий сарҳадлардан ўтадиган мамлакатимиз давлат чегаралари участкаларини аниқланг.
2. Давлат чегарларининг шаклланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Куруқликда чегараларига эга бўлмаган давлатларнинг иқтисодий ва геосиёсий аҳволини қандай баҳолаш мумкин?
4. Давлат чегаралари динамикасига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

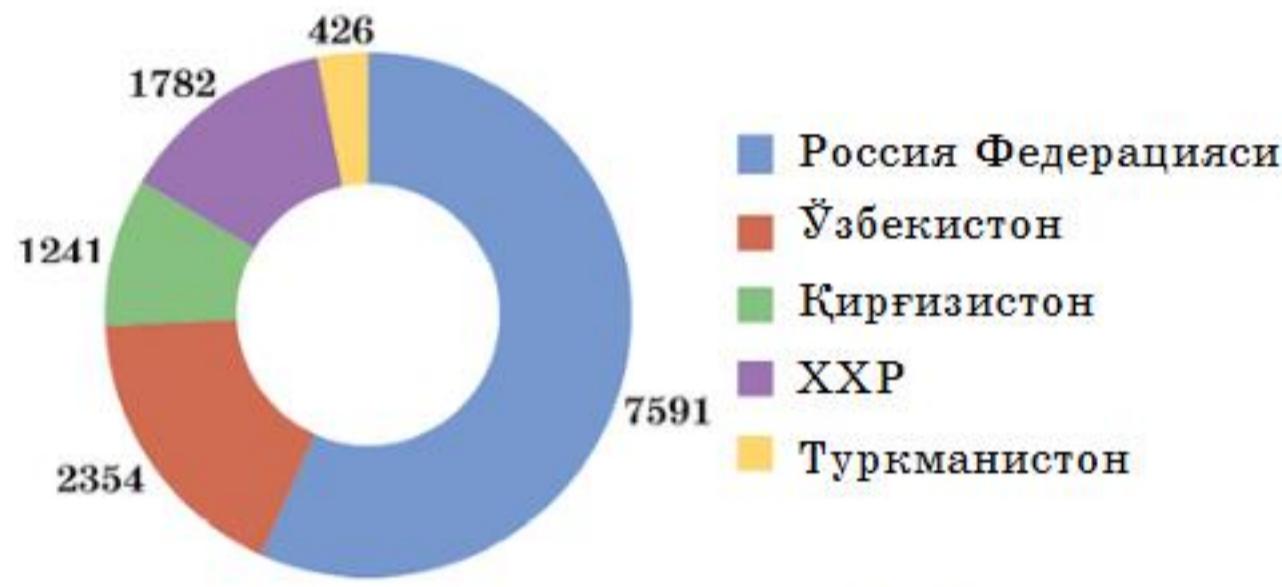
1. Марказий Осиё мамлакатлари учун давлат чегараларининг фильтрловчи функцияси қандай аҳамиятга эга? Жавобларингизни аниқ мисоллар билан тўлдиринг.
2. Давлатнинг ривожланиши ва геосиёсий аҳволига денгиз чегараларининг йўқлиги қандай таъсир қилиши мумкин?

Танлаган мамлакатингизнинг давлат чегаралари шаклланиши босқичларини ўрганинг. Ўтказилган тадқиқот натижалари бўйича тақдимот тайёрланг.

47-§. Қозоғистон Республикаси давлат чегарасининг шаклланиш жараёни, асосий күрсаткичлари ва динамикаси

Қозоғистон Республикаси давлат чегарасининг асосий күрсаткичлари. ҚР Иқтисод вазирлигининг статистика бўйича қўмитаси маълумотларига кўра, мамлакатимиз чегарасининг қуруқликдаги умумий узунлиги 13394 км, шундан Россия Федерацияси билан — 7591 км (70-расм). Қаспий денгиз орқали ўтадиган денгиз чегарасининг узунлиги — 2000 км.

67-расм. Қозоғистон чегараларининг қўшни мамлакатлар билан узунлиги, км

ҚР давлат чегарасининг шаклланиш жараёни, динамикаси. Мустақилликка эришганидан сўнг Қозоғистон Республикаси олдида давлат чегараларига аниқлик киритиш вазифаси турди. Ўшанда сабик иттифоқдош республикаларнинг алоҳида участкалар маъмурий чегараларида деярли амалда қўлланган чегара чизиқлари мавжуд ҳуқуқий ҳужжатлар низомларига тўғри келмасди. Бундай ҳолатларда томонлар миллий ва иқтисодий манфаатларни ҳисобга олган ҳолда майдонларни айирбошлиб ва баравар миқдорда бўлиб, ўзаро фойдали қарорлар қабуллашди.

Иттифоқдош республикаларнинг белгиланган маъмурий-худудий чегарасини тан олиш бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар асосида ўтказилиди (68-расм).

1991 йил 21 декабргаги Олма-ота Декларацияси

1992 йил 14 февралдаги МДҲ доирасида ҳамкорлик принципларига риоя қилиш тўғрисидаги Декларация

Икки томонлама шартномалар

МДҲ иштирокчи-давлатларининг 1994 йил 15 апрелдаги суверенитет, худудий яхлитлик ва чегаралар дахлизлигига риоя қилиш тўғрисидаги декларацияси

Иттифоқ Олий Кенгаши ва республика даражасидаги қонуний ҳужжатлар

68-расм. МДҲ мамлакатлари давлат чегараларини белгилаш ва тан олишнинг ҳуқуқий асослари

Чегарага оид музокараларда томонлар иттифоқдош республикаларнинг маъмурий-ҳудудий чегараланишини асос қилиб олишиди. Қозогистон фаоллик билан чегараларни расмийлаштириш музокараларига киришиди, шунга мувофиқ қонунчилик актлари қабулланди.

1993 йил 13 январда қабулланган “Қозогистон Республикасининг давлат чегаралари тўғрисида” Конунда давлат чегарлари Қозогистон Республикаси Парламенти томонидан ратификацияланган Қозогистон Республикасининг халқаро шартномалари билан белгиланади ва ўзгартилади, деб эълон қилинди. Ташқи ишлар вазирлиги томонидан Ҳукумат делегациялари шаклланди, экспертлар сифатида геодезист, картограф, ер ўлчовчилар ва гидрологлар қаторидан ишчи гуруҳлар тузилди.

Хитой Халқ Республикаси билан давлат чегараси. Икки мамлакат орасида чегарани делимитация қилиш музокаралари 1992—1998 йилларда олиб борилди, демаркация эса 2002 йили тўла тугалланди. 2002 йил 10 майда Пекинда Қозогистон ва Хитой Ташқи ишлар вазирлари Қ.Тўқаев ва Тан Цсясюан томонидан Қозогистон-Хитой давлат чегараси чизигини демаркациялаш тўғрисидаги Протокол имзоланди. Ушбу Протокол негизида Қозогистон-Хитой давлат чегарасининг умумий узунлиги тахминан 1782 км.ни ташкил қилди (69-расм).

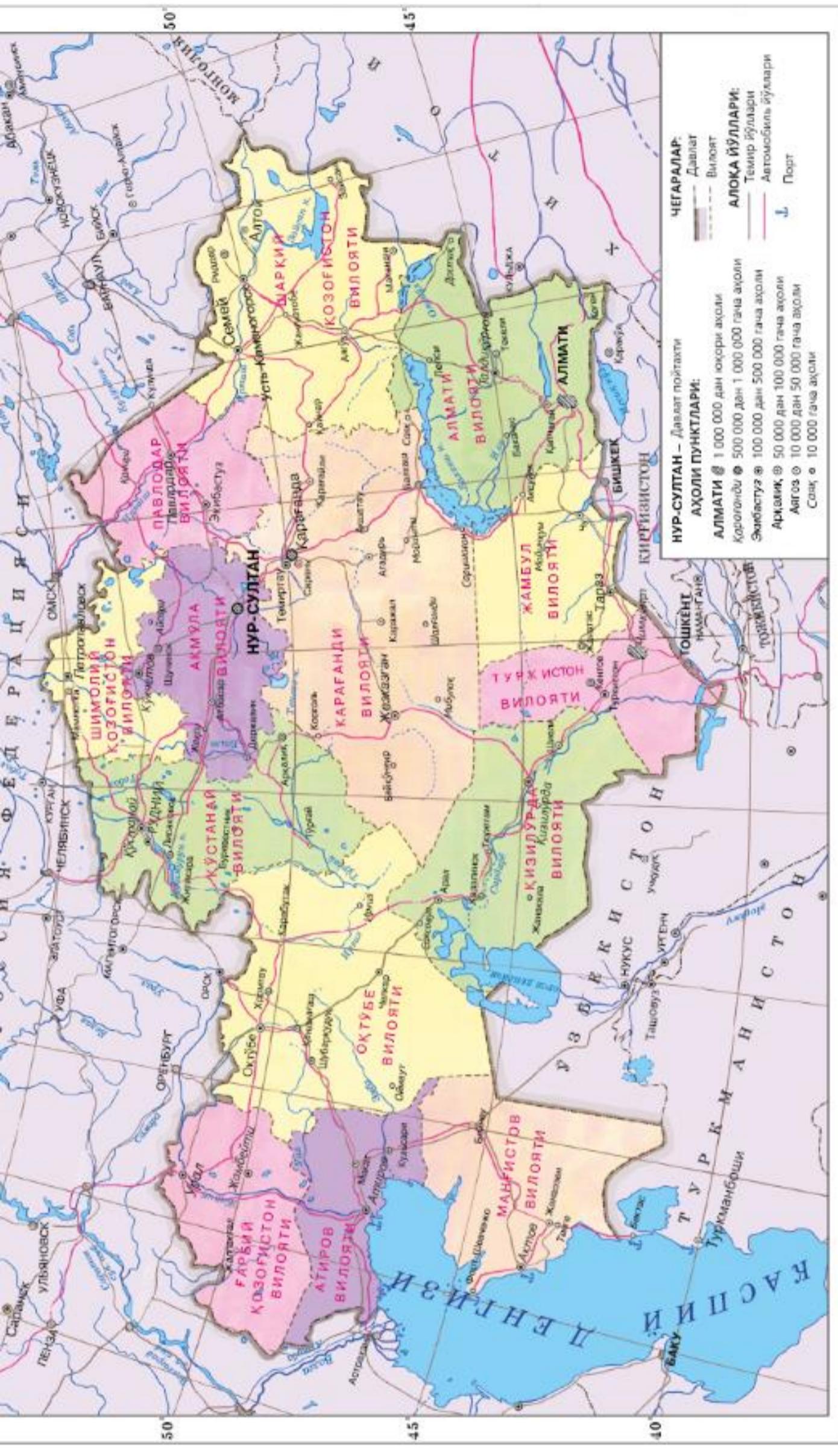
Қозогистон-Россия давлат чегараси. Қозогистон-Россия давлат чегарасини делимитациялаш музокаралари 1999 йил сентябридан 2005 йил январигача давом этди.

2005 йил 18 январда Москвада Президент Н.Назарбаевнинг Россия Федерациясига расмий ташрифи чоғида давлат раҳбарлари томонидан Қозогистон-Россия давлат чегараси тўғрисидаги Қозогистон Республикаси ҳамда Россия Федерацияси орасида Шартнома имзоланди. Шартнома 2006 йил 12 январдан кучга кирди.

2009 йил май ойида томонлар Қозогистон Республикаси ва Россия Федерацияси чегарасида чегара белгиларини ўрнатишга киришилар. ҚР Ташқи ишлар вазирлиги маълумотига кўра, икки давлат чегарасини биргаликда демаркациялаш жараёни давом этмоқда.

Қозогистон-Ўзбекистон давлат чегараси. Қозогистон-Ўзбекистон давлат чегарасини делимитациялаш 2000 йилдан 2002 йилгача даврда ўтди.

Аниқланган муаммоли участкалар ва томонларнинг таклифлари маҳаллий аҳоли манфаатлари ҳисобга олинган ҳолда ўзаро ҳурмат ва тенг ҳуқуқлилик принципи асосида ҳал қилинди. Қозогистон-Ўзбекистон давлат чегарасини демаркациялаш жараёни 2003 йилда бошланди, бевосита демаркациялаш дала ишлари — 2004 йилда ўтказилди. ҚР ТИВ маълумотига кўра, Қозогистон томонидан чегара столбаларини ўрнатиш бўйича демаркация дала ишлари амалда деярли тугалланган.

72-расм. Қозғыстон ва үнга чегарадош мамлакаттар

Қозғыстон-Түркманистон давлат чегараси. 2001 йил 5 июля Астанада давлат раҳбарлари томонидан Қозғыстон Республикаси ва Туркманистон орасида Қозғыстон-Түркманистон давлат чегарасини делимитациялаш ва демаркациялаш жараёни тұғрисида Шартнома имзоланди. Томонлар 1972 йилда Қозғыстон ССР ва Туркманистон ССР орасида келишилган чегара чизиғини қолдириши. Икки давлат чегарасини демаркациялаш 2003 йилда бошланди. 2017 йил 18 апрайда Астанада икки давлат раҳбарлари томонидан Қозғыстон Республикаси ва Туркманистон орасида Қозғыстон-Түркманистон давлат чегарасини демаркациялаш тұғрисида Келишув имзонланди.

Қозғыстон-Қыргызистон давлат чегараси. Қозғыстон-Қыргызистон давлат чегарасини делимитациялаш бүйіча музокарапар 1999 йил ноябрیدан 2001 йил декабригача ўтказилди. Музокарапар нағијасига күра, давлат раҳбарлари томонидан Астанада 2001 йил 15 декабря Қозғыстон Республикаси ва Қыргызистон Республикаси орасида Қозғыстон-Қыргызистон давлат чегараси тұғрисидаги Шартнома имзоланди. 2008 йил күзіда томонлар Қозғыстон Республикаси ва Қыргызистон Республикаси чегаралари орасида давлат чегарасини демаркациялаш ҳамда чегара белгиларини ўрнатыш бүйіча музокарапарни бошлашды. 2017 йил 25 декабря Астанада икки давлат раҳбарлари томонидан Қозғыстон Республикаси ва Қыргызистон Республикаси орасида Қозғыстон-Қыргызистон давлат чегарасини демаркациялаш тұғрисидаги Шартнома имзоланди.

Қозғыстоннинг 2030 йилгача ривожланиш Стратегиясыда Қозғыстон Республикасининг миллий хавфсизлигини таъминлаш сиёсий вазифаси қўйилган эди. Бу вазифанинг амалга оширилиши давлат томонидан унинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлиги ҳамда чегараларининг дахлсизлигини сақлаш кафолатини билдиради.

1. Қозғыстон Республикасининг мустақилликка эришганидан кейин давлат чегараларининг белгиланиши қандай аҳамиятта эга эди?

2. Қозғыстон-Россия чегарасини демаркациялаш жараёни нима учун узок давом этди?

1. Қўшни давлатлар учун чегараларни демаркациялаш Шартномасининг имзоланиши аҳамияти нимадан иборат?

2. Жисмоний харитани фойдаланиш асосида Қозғыстон билан чегарадош бирон давлатнинг чегарасини характерлаб беринг (исталган), Қозғыстоннинг ривожланишида мазкур чегара қандай аҳамиятта эга? Жавобларингизни аник мисоллар билан тұлдириң.

69-расмда кўрсатилган ҳужжатлардан бирини танланг ва унинг асосида қисқа обзор тайёрланг. Бу ҳужжатнинг Қозғыстон Республикаси давлат чегарасини шакллантириш учун қандай аҳамиятта эга бўлганини тушунтиришга ҳаракат қилинг.

9-амалий иш

Қозғистон Республикаси чегараларини мустаҳкамлаш бүйича қарорлар ишлаб чиқиш

Ишнинг мақсади: дарслик матнидан ва расмий маълумотларни фойдаланиб, Қозғистон Республикаси чегараларини мустаҳкамлаш бүйича қарорлар ишлаб чиқиши ўрганиш.

Топшириқлар

1. Контур харита билан ишлаш:

- ҚР билан чегарадош давлатлар номларини қайд этиб, Қозғистоннинг давлат чегараларини белгиланг.
- Муҳим транзит магистраллар ўтадиган чегара участкаларини яшил юлдузчалар билан белгиланг.
- Баланд тоғли туманлардан ўтадиган чегара участкаларини қизил юлдузча билан белгиланг.

2. Қозғистонга кўшни давлат чегаралари орқали турли хавфларнинг (диний экстремизм, ноқонуний мигрантлар, гиёҳванд моддалар ташиш ва б.) кириши имкониятлари ва йўлларини таҳлил қилинг.

3. Ўзингиз тайёрлаган схема ва ўтказилган таҳлил асосида алоҳида ҳимояни талаб этадиган Қозғистон давлат чегаралари участкаларини аниқланг.

4. Расмий ҳужжатларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида Қозғистон Республикаси чегараларини мустаҳкамлаш бүйича шахсий қарорларингизни ишлаб чиқинг.

5. Ишнинг натижалари: Таҳлил қилишнинг қиёсий, картографик усулларидан фойдаланиш; Қозғистон Республикаси чегараларини мустаҳкамлаш бүйича қарорлар ишлаб чиқиш.

Дунё минтақалари Мажмуавий географик туманлаштириш

48-§. Табиий-географик туманлаштириш

Бугундарсда сиз:

- “минтақа” түшүнчеси, минтақа типлари билан танишасиз;
- дунёning физик-географик минтақаларга ажратилишини түшүнтиришни ўрганасиз.

Таянч сүзлар

минтақашунослик
минтақа
тарихий-маданий
минтақалар

Минтақалар ва уларнинг типлари. Илмий адабиётда минтақа атамаси одатда ижтимоий ҳодисаларга нисбатан қўлланилади (иқтисодий туманлаштириш ва ҳудуднинг маъмурий ажратилиши ва ҳ.к.з.). Минтақа минтақашунослик тадқиқотининг предмети ҳисобланади. Минтақашунослик XIX асрда *F. Ратцель* ва немис географик *K. Риттер* илмий ишлари асосида ривожлана бошлади. Улар маданият, иқтисод, жамият ҳамда инсонлар ҳаётини уларнинг табиий мұхити контекстида қарашни таклиф қилишди.

Минтақаларнинг дифференциациясида турли ёндошувлар ва белгилар системаси қўлланилади. Системали ёндошув нұқтаи назаридан табиий, ижтимоий-иқтисодий мажмуани минтақа деб аташ мүмкін. Маъмурий-ҳудудий нұқтаи назардан минтақа маъмурий чегаралар асосида белгиланади. Иқтисодий минтақаларнинг ажратилиши биринчи навбатда хўжаликка ихтисослашувига, ҳудуднинг маъмурий, ижтимоий ва иқтисодий яхлитлигига асосланади.

Илмий адабиётда минтақаларнинг ўнлаб тоифалари ажратилади. Умуман, бу классификациялаш принципларига асосланиб, россиялик географ *Ю.Н.Гладкий* қўйидаги уч поғонали классификацияни таклиф қилди:

- 1) алоҳида белги бўйича ажратиладиган минтақалар: келгусида дифференциацияни талаб этмайдиган ҳудуднинг бир асосий белгиси олинади; масалан, пахтачилик минтақаси;
- 2) бир неча белгилар бўйича ажратиладиган минтақалар: уларнинг шаклланишида бир неча асосий омилларнинг мувофиқлиги ку-

затилади; мисол тариқасида турли табиий омиллар таъсирида шаклланган табиий-географик мамлакатларни келтириш мүмкін;

3) қаралаётган ҳудуд чегарасида инсон фаолиятининг бутун жамланмасини қамрайдиган минтақалар: улар қаторида — чегарасида ижтимоий ва табиий күрсаткичлар ўзаро яқын боғланган мәданий-тарихий минтақалар мавжуд.

Дунёни табиий-географик туманлаштириш. Ҳар қандай минтақаның шаклланишига табиий омиллар ва ресурслар таъсир күрсатади. Бу маңнода минтақашуносликни табиий географиядаги табиий-географик туманлаштиришга киритиш мүмкін.

Ер устки қисмининг табиий-географик мамлакатларга (мintaқаларга) ажратиш — географиядаги мураккаб масалалардан биридир. Чунки бундай дифференциация зонал ва азонал омилларни ҳисобга олишни талаб этади. Табиий-географик туманлаштириш географик қобиқ компонентларининг бир хил әмаслигига асосланди. Уларга геологик иншоотлар, рельеф, иқлим, тупроқ қавати, ўсимлик ва ҳайвонат олами киради.

Умуман, табиий-географик туманлаштириш қуидаги асосий бирликларни киритади (70-расм).

70-расм маңлумотлари асосида сиз яшайдиган жой табиий-географик туманлаштиришнинг қандай бирлигига киришини анықланғ. Табиий мажмуанинг компонентларини айтинг.

Бу иерархиянинг энг юқори даражалари кенг маңнодаги табиий зоналар, қитъа ва океанларга “сұянади”. Туманлаштиришнинг қуи даражаларыда ландшафт дифференциясынинг бирликлари туради.

Табиий-географик туманлаштириш зонал ва азонал, мажмуавий ва соғавий деб ажратилади.

Глоссарий:

- **Минтақа** — ўзига хос бир хиллікка әга аник чегарасиз катта ҳудуд (Жеймс Мартин).
- **Табиий-географик туманлаштириш** — ички яхлитликва табиатнинг ўзига хос хусусиятларымавжуд табиий минтақаларни кашф этиш ва тадқиқ қилишга асосланған ер устки қисмини ҳудудий тақсимлаш системаси.
- **Табиий-географик мамлакат** — географик зоналлікнинг ўзига хос тузилмаси билан характерланадиган қитъанинг орографик нұқтаи назардан кенг ва етарлича яхлит бир қисми.
- **Табиий-географик вилюят** — бир табиий зона чегарасида жойлашған табиий-географик мамлакатнинг нисбатан бир хил қисми.
- **Табиий-географик район** — бир хил геологик иншоотларга, яхлитиқлим, тупроқ ва ўсимликнинг бир хил хусусиятигаәга табиий-географик вилюятнинг энг иирик қисми.
- **Географик ландшафт** — ўзига хос табиий ресурсларга әга бўлган, келиб чиқиши ва ривожланиши бир хил ҳудуд).

Табиий-географик мамлакат (мінтақа)

геологик яхлитлик, рельеф бир хиллиги, іқлимининг умумий хусусиятлари, кенгілкі зоналлығы, баланд белбоғ
(Олтой-Саян төр мамлакаты)

Табиий-географик вілойат (провинция)

азонал омыллар таъсирида аниқланади: рельеф, төр жинсларининг таркиби ва тузилиши, іқлим күрсаткышларига күра келиб чиқиши бүйіча үхаш ҳудудларни бирлаштиради

Табиий-географик район

район географик қобиқ дифференциациясининг қуи бирлиги ҳисобланади (Фарбий Олтой)

Географик ландшафт

бир хил табиий шароитларга эга кичикроқ ҳудуд (геологик иншоот, іқлим, ички сувлар, тупроқ-ўсимлик қатлами)

70-расм. Табиий-географик туманлаштириш бирликлари

Табиий-географик туманлаштириш ернинг устки қисмини белбоғлар, зоналар, табиий мамлакатлар ва вілойтларга, туманлар ва турли даражадаги ландшафтли бирликларга ажратади.

Үзингиз яшайдиган жойнинг табиат хусусиятларини жадвал ёки ахборот күришида қайд этинг

Хар бир табиий мамлакат табиий-географик туманлаштиришнинг ҳамма мөъерларини ўрганиш асосида аниқланган. Улар геологик қурилиш ва тектоник тузилишининг ўзига хос жамланмаси, рельефи, тупроқ-ўсимлик қатлами ва ҳайвонот олами билан характерланади. Масалан, Сариарқа ёки Қозоқ майда чўққилари палеозой пойдевори асосида ётганлиги, майда чўққилари, паст тоғли рельефи қадимий тоғларнинг қолдиқ массивлари экани, табиий зоналар ўз жамланмасига эгалиги билан характерланади.

Табиий-географик маънода Қозоғистон ҳудуди қандай мамлакатларга ажратилилади?

1. Табиий-географик туманлаштиришнинг моҳияти нимада?
2. Табиий-географик туманлаштириш қандай бирликлардан ташкил топади?
3. Үзингиз яшайдиган жойнинг табиий-географик бирликларига мисоллар келтириңг.

Дарслик матнидан ва қўшимча манбалардан фойдаланиб, режа асосида Қозоғистон ва Ўрта Осиё ҳудуди табиий мамлакатларидан бирининг қисқача характеристикасини тузинг:

- 1) географик жойлашиши;
- 2) геологик қурилиши ва тектоник тузилиши;
- 3) рельеф характери ва ўрта баландлик;
- 4) иқлим шароитларининг ўзига хос хусусиятлари;
- 5) тупроқ-ўсимлик қатлами ва ҳайвонот олами;
- 6) хўжаликда фойдаланиш.

49-§. Дунёни тарихий-маданий туманлаштириш

XX асрда британиялик олим А.Тойнби инсоният тарихини алоҳида, локал цивилизацияларга бўлиб, уларнинг шаклланишига табиий ва ижтимоий омилларнинг таъсирини таҳлил қилди. Шундай қилиб, турли табиий шароитларга эга минтақаларнинг ўзига хос тарихий-маданий қиёфасининг шаклланишига таааллуқли ғоялар келиб чиқди. Ҳозирги вақтда бу ғоялар асосида маданий география ривожланмоқда.

Замонавий географияда цивилизацияли ёндошув, яъни дунёнинг тарихий-маданий хусусиятлари асосида бўлининиши устунлик қиласиди. Тарихий-маданий минтақаларнинг чегаралари қадимий цивилизацияларнинг шаклланиш жараёнидаёқ белгиланган.

Қадимий географлар ўзларига таниш ҳудудларни тарихий-маданий хусусиятлари бўйича классификация қилишган. Масалан, қадимги юон олимларининг ишларида Скифия, Месопотамия, Эфиопия, Иллиция, Фессалия ва бошқа минтақаларнинг номи учрайди. Буюк географик қашфиётлардан сўнг европаликлар дунёни икки қисмга ажратишиди: Қадимги Дунё (Европа, Осиё, Африка) ва Янги Дунё (Америка).

Илк цивилизациялар минг йиллар олдин Ўрта ер денгизи ҳавзасини, Яқин, Ўрта ва Узоқ Шарқда шаклланган эди. Олимлар дунё цивилизацияси ривожланишининг уч асосий: *индустриалгача, саноат ва постиндустриал* босқичларини ажратишиди. Бу даврларни шунингдек, алоҳида цивилизациялар деб аташади.

ЮНЕСКОнинг расмий классификацияси 7 тарихий-маданий минтақани қамрайди, таникли россиялик географ В.Вольский бўйича макроминтақаларнинг 12 цивилизацияси ажратилади (11-жадвал).

В.Вольскийнинг тарихий-маданий туманлаштириши географик негизга асосланган. Чунки минтақалар ўзига хос маданий хусусиятларининг шаклланишига уларнинг географик жойлашиши таъсир кўрсатган.

Улар ўхшашлик ва фарқланиш белгиларига эга (71-расм).

Бугун дарсда сиз:

— дунёни тарихий-маданий минтақаларга бўлинишини тушунтиришни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

Цивилизация
Маданий география
Тарихий-маданий
минтақалар

Дунёнинг тарихий-маданий туманлаштирилиши

	Тарихий-маданий туманлаштириш	Тарихий-маданий минтақалар
1	ЮНЕСКО классификацияси	Европача, араб-мусулмонча, ҳиндча, узокшарқча, тропик-африканча, шимолий америкача ва лотинамерикача
2	С.Хантингтон классификацияси (диний ва географик асосда)	Фарбий (христиан-католик), славян-православча, исломий, конфуцийвий, индуистлик, тропик-африканча, шимолий америкача ва лотинамерикача
3	В.Вольский классификацияси	Фарбий Европа, Марказий-Шарқий Европа, Россия-Евроосиё, Шимолий Африка ва Ўрта Шарқ, Жанубий Осиё, Шарқий Осиё, Жанубий-Шарқий Осиё, Сахарадан жануброқдаги Африка, Шимолий Америка, Лотин Америкаси, Австралия, Океания

Шимолий Америка
ва Австралия — европалик кўчманчиларнинг минтақалари

Марказий-Шарқий европа — маданий хусусиятлари XX асрда шаклланган ёш минтақа

Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиё — кучли қадимий ўчоқлар асосида ривожланаётган ўзига хос минтақалар

Лотин Америкаси — ҳиндулар, европаликлар, африкаликлар, замонавий шимолий американликлар маданиятининг омухтаси

Россия-Евроосиё минтақаси — тарихий тақдири умумий, бироқ турли маданий ўзгачаликларга эга халқларнинг трақалиши

Ўрта Шарқ ва Шимолий Африка — ислом қадриятлари ва маданияти пайдобўлган ва ҳукмрон минтақа

Фарбий Европа — асрлар давомида шаклланган анъанавий Европа маданияти ватани

Шарқий Осиё — алоҳида миллий-диний маданий кўзқарашлар билан четланиб ривожланишининг минтақаси

Сахарадан жануброқдаги Африка — туб аҳолининг анъанавий маданияти сақланган минтақа

71-расм. Дунё тарихий-маданий минтақаларнинг асосий белгилари

Бу табиий шароитлари нисбатан бир хилдаги минтақаларда аҳолининг моддий ва маънавий маданияти, маънавий қадриятлари, миллий характери шаклланади. Халқлар миграциясига, дин ва фалсафий таълимотларнинг тарқалиши, ҳудудларнинг хўжалик сифатида ўзлаштирилиши ва колонизация қилинишига қарамасдан, маданий минтақаларнинг илк чегаралари ўзгаришсиз қолди.

XX аср охирига келиб, ҳамма халқлар умуминсоний цивилизация жалб этилди, деб ҳисобланади. Бироқ дунё халқларининг асосий

цивилизацияйдің фарқлари ҳануз сақланып келді. Олимларнинг түрт асосий цивилизацияни ажратишиларининг сабаби шу.

1. *Фарб цивилизацияси*. Унинг үзаги — Шимолий Америка ва Европа; бу цивилизация замонавий илмни ва илғор технологиялар асосида — бириңчи илмий-техникавий цивилизацияни яратди.

2. *Хитой цивилизацияси*. Хитойда конфуцийлик анъанавий системасининг коммунистик мағкура билан омухталашуви хитой халқининг маънавий образини белгилади.

3. *Мусулмон цивилизацияси*. Ислом мамлакатларида диний онг инсон ҳаёти ҳамма аспектларини бошқарадиган жамоат онгининг асосий шакли ҳисобланади.

4. *Ҳинд цивилизацияси*. Цивилизациянинг тинчликсевар, маънавий характерга әгалиги, яна бир хислати жамиятнинг кастали тузилиши ҳисобланади.

Замонавий дунёда ушбу барча цивилизациялар глобализацияни бошдан кечиришмокда. Бу маънода ғарб цивилизациясининг ахволи энг қулайларидан бири ҳисобланади, у бутун дунёга хўжаликни үзига хос юритиш системасини тарқатишига муваффақ бўлди. Унинг барча маданий ва цивилизациялари хусусиятларига қарамасдан, бутун инсоният ахборот жамияти даврига қадам қўйди.

1. Маданият географияси маданиятшуносликдан нимаси билан фарқланади?
2. Тарих дарсида қандай қадимий цивилизацияларни ўргандингиз? Улар ҳар бирининг табиий шароити нимаси билан фарқланган эди?

1. Ғарб цивилизациясининг дунёнинг бошқа қисмига таъсири нима учун катта бўлган эди?
2. Қозогистонда қандай цивилизацияларнинг гармониясини кузатиш мумкин?

1. Дарс матнидан ва тарих дарсида олинган билимлардан фойдаланиб, индустрialiгача бўлган цивилизацияларнинг асосий хусусиятлари ҳақида эссе ёзинг. Бу вазифани бажариш учун қўйидаги цивилизациялардан бирини танлашингиз зарур:
  - Осиёнинг кўчманчи цивилизацияси.
  - Қадимги Рим цивилизацияси.
  - Месопотамия цивилизацияси.
  - Қадимий юон цивилизацияси.
  - Қадимий ҳинд цивилизацияси.
  - Майя цивилизацияси.
2. Дарслик матнидан ва атлас харитасидан фойдаланиб, В.Вольский таснифлаши асосида танлаган тарихий-маданий минтақангизнинг қисқача характеристикасини тузинг.

Глоссарий:

- **Жаҳон цивилизацияси** — инсоният прогрессининг яхлит ривожланиш жараёни.
- **Маданий география** — маданият ва унинг алоҳида компонентлари ҳудудий дифференцияциясини ўрганадиган географиянинг йўналиши (В.П.Максаковский).
- **Тарихий-маданий минтақалар** — ўз ривожланиш йўлига эга маданий вилоятлар (Ф.Ратцель, А.Тойнби).

50-§. Дунёнинг сиёсий-географик туманлаштирилиши. Геосиёсий туманлар

Бугун дарсда сиз:

— дунёвий геосиёсий туманлаштириш ва геосиёсий туманлар түрлериша биласиз.

Таянч сұзлар

геостратегик вилоят
Хартленд
ички ярим ой
ташқи ярим ой

Х.Маккиндернинг туманлаштириш методи. Британиялик олим ва сиёсатчи *Хэлфорд Жон Маккиндер (1861—1947)* дунёнинг сиёсий-географик районланлаштириш биринчи моделини таклиф қылди. У сиёсий маңнода бутун дунёни уч минтақага ажратды: марказ, ички ярим ой, ташқи ярим ой (72-расм).

Х.Маккиндер давлат учун жуда қулай географик жойлашиш марказдагисидир, деб ҳисоблади. Ҳар қандай континентал давлат (Россия, Германия, Хитой ва ҳ.к.з.) денгиз мамлакатларини босиб олиши мумкин.

“Марказ” тушунчаси ўз ҳолица алоҳида географик вилоятга тааллуқли бўлиши мумкин. Глобал нуқтаи назардан дунёнинг маркази “жаҳоннинг юраги” (хартленд) бўлган Евроосиё ҳисобланади. Хартленд Евроосиё қитъасининг маркази, шунинг учун у бутун дунёни назорат қилишга мос бўлган географик марказ ҳисобланади.

72-расм. Дунёнинг геосиёсий модели (Х.Маккиндер бўйича)

Маккиндер бўйича “жаҳон ороли” тушунчасига Осиё, Африка ва Европа киради. Уларнинг марказида — геосиёсий нуқтаи назардан Россия мос келадиган географик ўқнинг тарихи турари. Қозогистоннинг географик жойлашиши ҳам Хартленд концепцияси билан яқин боғланган.

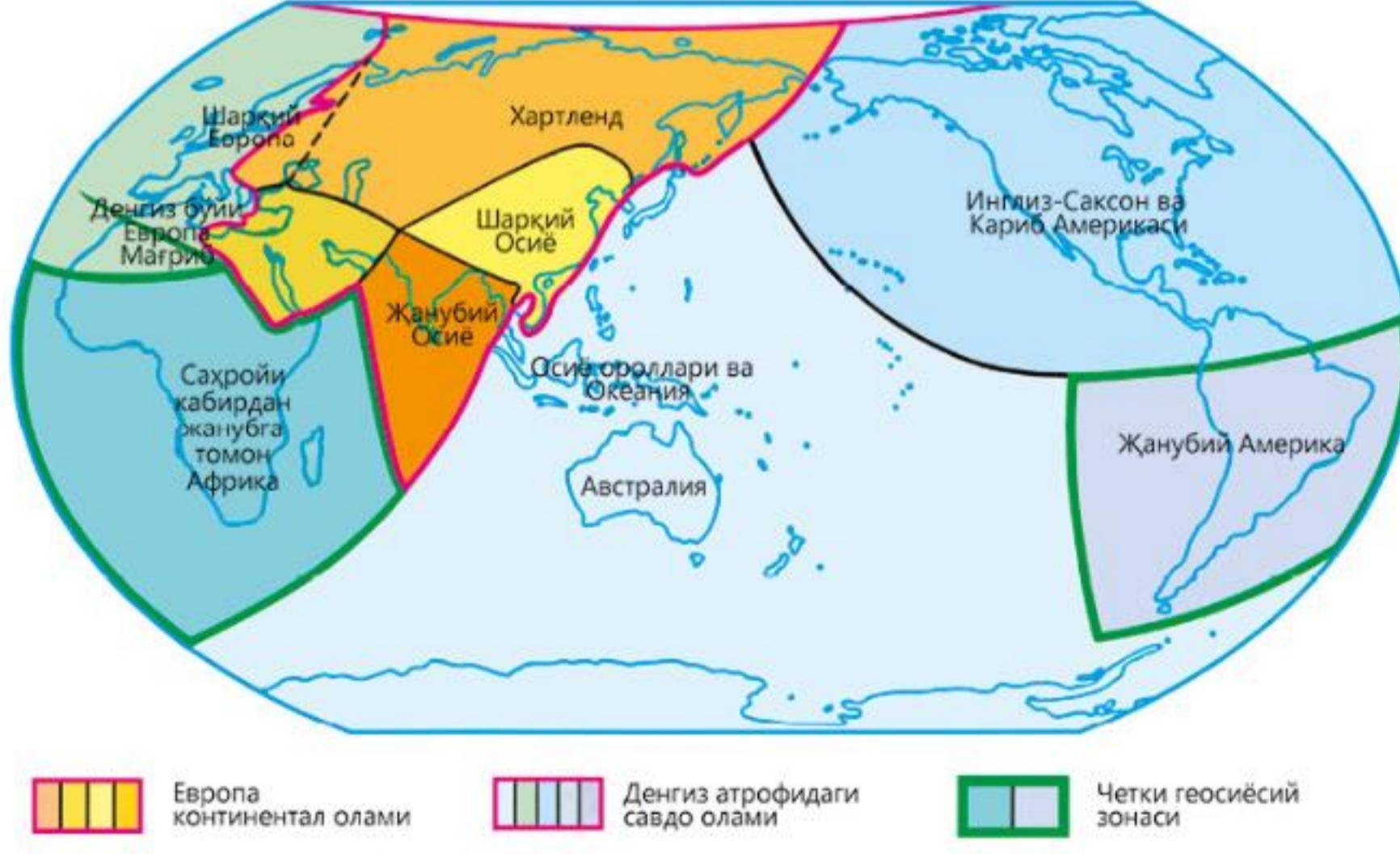
Кейинги белбоғ ярим ой деб номланди. Евроосиёнинг соҳилга яқин туманлари бу белбоғ билан мос тушади. *Маккиндер фикрича, ички ярим ой* жадалроқ ривожланаётган цивилизациялардан бири ҳисобланади. Сувли ва континентал кенгликларнинг мослиги халқлар ва давлатлар тарихида етакчи омил бўлиб ҳисобланади.

Ундан сүнг ташқи ярим ой белбоги жойлашган. Бу зона батамом периферияли зона хисобланади (хам географик, хам маданий). Маккиндер, Хартлендни күчсизлантириш учун унинг периферияли зонларини “олиб қўйиш” сиёсатини юритиш лозим, деб айтган.

С.Коэннинг геосиёсий туманлаштириши. ХХ асрнинг иккинчи ярмида америкалик сиёсатчи С.Коэн дунёнинг “кўп қутбилиги” ҳакида хулоса чиқарди ва дунёнинг энг мураккаб геосиёсий моделини кўрсади. Бунда бутун дунё икки геостратегик вилоят (ривожланган савдо ва Европа қитъаси бўлган денгиз вилояти) ва периферияга ажратилган (73-расм).

Коэн фикрича, геостратегик туманлар (Саҳродан жанубдаги, Яқин Шарқ, Жанубий-Шарқий Осиё ҳудудлари) билан чегарадош туманлар учун сиёсий бекарорлик характерлидир. Тез-тез содир бўладиган давлатаро ва миллий мунозаралар бу мантақаларнинг чегарада жойлашгани билан тушунирилади.

Минтақанинг геосиёсий түшүнчеси кенгликларни сиёсий кучларга, “кучли марказлар” ва “нисбатан күчсиз перифериялы ҳудудлар”га ажратиш классификациясига асосланган. Геосиёсий туманлаштириш одатда бир мамлакат миңесида эмас, мамлакатлар гурухи даражасида ўтказилади. Ҳозирги вактда жаҳон сиёсатида давлатнинг ўрни бириң

73-расм. Геосиёсий туманлаштириш (С.Коэн бүйича)

Глоссарий

- **Хартленд** — (инглизча “дунё юраги”) — Евроосиёнинг шимолий-шарқий қисмини эгаллаган, дунёнинг маркази деб ҳисобланадиган минтақа);
- **Геостратегиквилоят** — геосиёсий устунликка эга мұхым минтақа;
- **Ички ярим ой** — Хартлендни үраб турған Евроосиё соҳиллари;
- **Ташқи ярим ой** — ташқи ярим ой чега-расидан ташқарыда жойлашган минтақалар.

чи навбатда унинг иқтисодий құдрати билан белгиланади. Жұмладан, геосиёсат асоси үзгарды: агар илгари асосий әътибор табиий-географик омилларга берилған бўлса, ҳозирги вақтда иқтисодий омиллар устунлик қилмоқда.

1. X. Маккиндернинг сиёсий-географик туманлаштириши қандай ақамиятта әга?
2. Ташқи ярим ойнинг нозиклигини қандай түшунишиш мүмкін?
3. “Кўп қутбли дунё” иборасини қандай тушунасан?
4. Нима учун С.Коэн ривожланган савдога эга перифериялы туманларни геостратегик вилоятларга киритди?

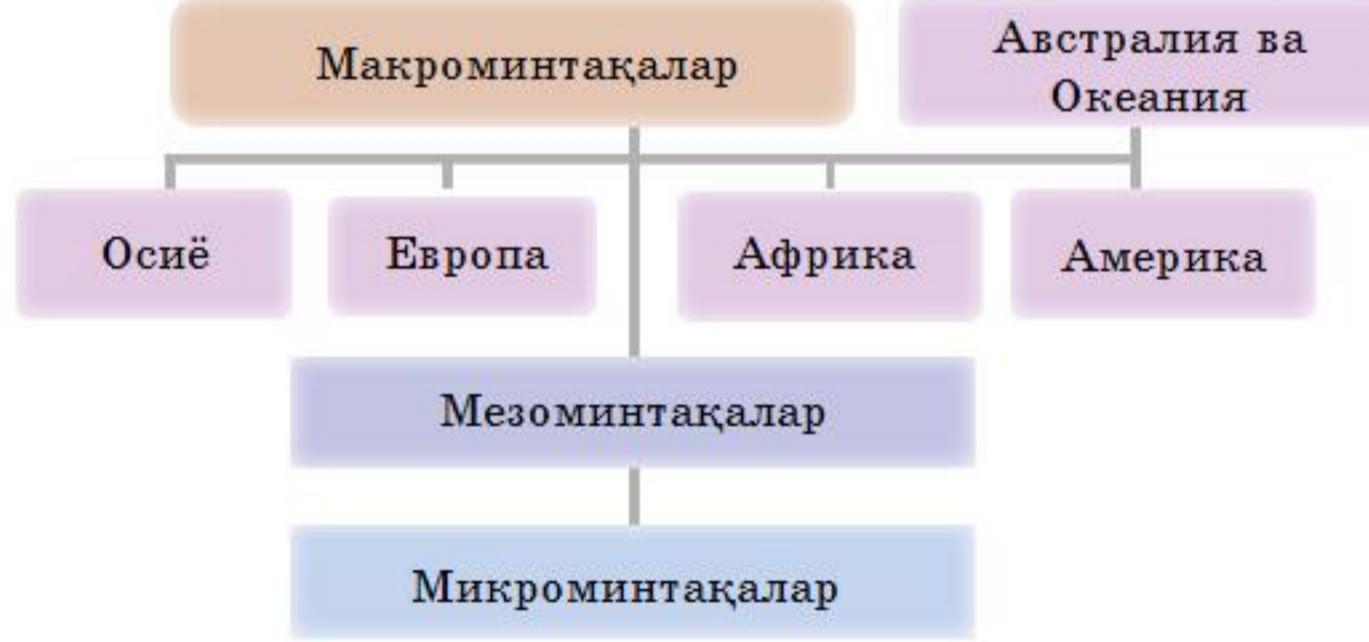
1. Дунёнинг геосиёсий туманлаштириш ақамияти тўғрисидаги холосани ифодаланг. Синдошларингиз билан ўртоқлашинг.
2. X.Маккиндернинг геосиёсий туманлаштириши асосида Хартленднинг, шунингдек, Қозоғистоннинг геосиёсий устунликларини таҳлил қилинг.
3. X.Маккиндер ва С.Коэннинг сиёсий-географик туманлаштириши бўйича геосиёсий туманларни таққосланг.

51-§. Дунёнинг тарихий-географик минтақалари

Бугун дарсда сиз:

— мажмуавий-географик ва тарихий-географик туманлаштириш тўғрисида билиб оласиз

Дунёни мажмуавий-географик ва тарихий-географик туманлаштириш табиий, тарихий, сиёсий, маданий ва иқтисодий хусусиятларга асосланган. Мажмуавий ёндошганда дунёни бир неча даражали минтақаларга ажратиш мүмкин (74-расм).

74-расм. Дунёнинг мажмуавий туманлаштириш даражалари

Макроминтақалар мезоминтақаларга, улар ўз навбатида субминтақаларга классификация қилинади.

Таяңч сүзлар

макроминтақалар
мезоминтақалар
микроминтақалар

Макроминтақалар. Уларга дунёning қисмлари киради. Ҳар бир макроминтақа ўзининг табиий ресурслари, миқдори ҳамда ҳудудий таркибиға кўра ўзига teng бўлмайдиган ресурсларга эга. Минтақаларнинг иқтисодий ривожланиш имкониятлари ва аҳолининг яшаш шароитлари ҳам бир хил эмасдир.

Дунёда Осиёning ўрни ноёб эканига ҳеч ким шубҳа қилмайди. XX асрнинг 80-йиллари бошида ҳинд тарихчилари “Агар сиз одамлардан Осиёни тортиб олсангиз, улар ўзларининг ўтмиши, бугуни ва келажагини йўқотади”, деб таъкидлашди. Чунки илгариги ва ҳозирги цивилизациялар Осиёning бепоён кенглигига турли табиий шароитларда шаклланган эди.

Уларнинг хусусиятлари маълум маънода иқтисодий табиати ва ўзига хослиги билан аниқланади. Осиё географик шароитларининг асосий хусусиятлари ҳудуднинг бепоёнлиги ва турли-туманлиги, бой табиий-ресурс потенциали билан ажralиб туради. Осиёда дунё аҳолисининг кўпчилиги (60% ёки 4 миллиард 437 миллион киши) жамланган. Осиёдаги диний ва ахлоқ-этика доктриналари дунё динлари ҳамда маънавий маданият марказларини яратди.

Замонавий Осиё бутун дунёга жадал ривожланиш намунасини кўрсатмоқда. Россия географи А.П.Кузнецов Осиё иқтисодини гигант одам билан қиёслади: унинг “оёқлари” — энг юқори табиий ва ресурсли потенциалга эга Хитой, Ҳиндистон ва Россия. Япония — кўплаб илмий-техника ғояларини қайта ишловчи ҳақиқий миянинг маркази — “боши”. Кўплаб замонавий маҳсулотлар ишлаб чиқараётган янги индустриал мамлакатларни Осиёning “қўллари” деб номлаш мумкин. Осиё организмининг “ҳаётий фаолияти” асосан, нефтни экспортловчи ҳамда дунёning янги молиявий марказлари бўлган (Гонконг, Сингапур, Баҳрейн ва ҳ.к.з.) мамлакатларга боғлиқдир ва уларни “қон томир системалари” деб аташ ўринли.

Мезоминтақалар. Уларга табиий шароитлар фарқланиши, тарихий ва маданий ривожланиш ҳамда ҳ.к.з. характеристери билан дунё қисмлари чегарасида ажратилган минтақалар киради. Шундай қилиб, буни Осиё мезоминтақалари мисолида кўрамиз.

Осиёning табиий, иқтисодий ва сиёсий ривожланиши хусусиятлари дифференциалашган, контрастли иқтисодий кенглик шаклланишига ёрдам берди. Айникса, дунёning учта қисми кесишган жойда жойлашган (қайси?) Жанубий-Фарбий Осиёning иқтисодий, сиёсий ва географик жойлашиши ғаройибдир.

Жанубий-Фарбий Осиёда нефтнинг 2/3 дунё захиралари жамланған. Миддий ва диний турли хиллигини эътиборга олмасдан давлат чегараларининг ўрнатилиши, этникаро мунозаралар XX асрнинг иккинчи ярмида минтақадаги кўплаб урушларнинг сабаби бўлди.

Шарқий Осиё турли табиий шароитлари билан катта ҳудудни эгаллайди. Хитой туфайли аҳоли сони ҳам катта, бу аҳолининг турли диний эътиқодларда бўлишига ёрдам беради (даосизм, конфуцийлик, буддизм, ламаизм, синтоизм ва католицизм). Минтақада иқтисодий ўзаро боғланган мамлакатлар системаси ривожланмоқда. Илмий-техник қарорлар ва энг янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда етакчи бўлган Япония ва Хитой бу системанинг марказига айланиши. Бу доирага янги индустрисал мамлакатлар ҳам киради.

Баланд тоғлари, тоғ ён бағирлари ва чўллари билан характерлана-диган *Жанубий Осиё* баъзан субконтинент деб номланади. Буддизм ва ҳиндуизм каби қадимий динлар устун. Минтақа нафақат аҳолининг кўплиги, балки нисбатан “ёш” ва кенг тарқалган яшашнинг қишлоқ стили (ҳатто шаҳарнинг ўзида) билан ажралиб туради. Ҳиндистон — иқтисодий марказ.

Жанубий-Шарқий Осиё икки қадимий, қудратли цивилизация марказлари (Ҳиндистон, Хитой) орасида жойлашган. Мамлакатлар ўзларининг иқтисодий ва географик аҳволи устунликларини фаол қўллашади. Масалан, Сингапурда, жумладан, нафақат йўловчилар оқими учун, балки энг қулай шароитлар билан жиҳозланган катта порт ва аэропорт бор. *Жанубий-Шарқий Осиёда* ҳаёт даражасининг кескин фарқланиши кузатилади: энг юқори — Сингапурда, энг пасти — Мьянмада.

Субминтақалар. Табиатдаги фарқланиш, иқтисодий ва маданий хусусиятлар мезоминтақалар чегарасида алоҳида, нисбатан бир хилдаги қўйи даражадаги ҳудудлар — субминтақаларни ажартишга имкон беради. Субминтақалар орасидаги алоҳида фарқлар ва уларнинг алоҳида ўхшашлиги қўйидаги омилларга боғлиқ: 1) географик жойлашиши, яъни қадим вақтдан ҳудудларни ажратувчи табиий сарҳадларнинг мавжудлиги; 2) табиий шароитлар ва ресурсларнинг ранг-баранглиги; 3) тарихий тақдирнинг ўзига хослиги; 4) ижтимоий-маданий хусусиятларнинг мавжудлиги; 5) иқтисодий ривожланиш стратегиясининг турфа хиллиги.

Ҳар бир субминтақа ўзининг такрорланмас географик қиёфасига эга, бу нафақат табиий шароитларнинг хилма-хиллиги, балки аҳолининг ўзига хослиги ва тарихий ривожланиш босқичларида хўжаликнинг жойлашуви билан тушунирилади. Субминтақани характеристикалаганда “иқтисодий кенгликни”, яъни иқтисодий алоқаларнинг ҳудудий йиғиндисини қайд этиш муҳимдир. Замонавий дунёда ҳар

бир минтақа позициясими унинг табиий ва меңнат ресурслари, иқтисодининг масштаби, ихтинослашуви ва ривожланишини белгилайди.

1. Минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бағолашда қандай күрсаткычлардан фойдаланилади?
2. Субминтақалар қандай белгилар билан ажратиласылади?

1. Бутун дунёни күп даражали минтақаларга географиявий классификациялаш мүмкинми?
2. Дунёning қайси қисмларини макроминтақалар деб қараң мүмкин?
3. Дунё мезоминтақаларининг географик характеристикаси қандай бўлиши керак?

Дунёни туманлаштириш моделларини қиёслаш асосида қандай холосалар қилиш мүмкин?

10-амалий иш

Мажмуавий-географик ва тарихий-маданий туманлаштиришнинг шахсий моделини таклиф қилиш

Ишнинг мақсади: миқдорий ва сифат маълумотларни қайта ишлаш йўли билан дунёнинг мажмуавий-географик ва тарихий-маданий туманлаштириш шахсий моделини тузишни ўрганиш.

Топшириқлар

1. Синф кичик гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ тарихий-географик минтақалардан бирини танлайди (Осиё, Европа, Америка, Африка, Австралия ва Океания) ва у ҳақида тарихий (маданият, тил), географик маълумотлар тўплайди.
2. Минтақанинг контур харитасига қўнғир рангда ривожланиш тарихи ва маданияти бўйича фарқланадиган ҳудудлар чегарасини туширадилар.
3. Контур харитага яшил рангда йирик табиий субминтақаларни ажратадилар ва туширадилар.
4. Кизил рангнинг турли тусларини фойдаланиб, контур харитасига турли ривожланиш даражасидаги (юқори ривожланган, ўрта ривожланган, суст ривожланган) субминтақаларни тушириш.
5. Субминтақалар чегараларини ўхшаш чегаралар билан бирлаштириш — бутун туманлар; икки кўрсаткич тўғри келганда уларни аралаш туманлар; биронта кўрсаткич тўғри келмаса — алоҳида хусусиятли туманлар сифатида кўрсатиш.
6. Ишнинг натижаларини тақдим этиш ва ҳимоялаш.

Эътибор қилинг!

Тарихий-географик туманлаштиришда ҳудуднинг табиий-географик ва ижтимоий-географик дифференциацияси ҳисобга олиниши керак.

Туманлаштиришда ҳудуднинг тарихий даврдаги тузилмавий ўзгаришларини ҳисобга олиш зарур.

Мамлакатларни таққослаш усуллари

Қиёсий үлкашунослик

52-§. Дунё мамлакатларини таққослаганда қўлланиладиган кўрсаткичлар

Мамлакатшунослик. Географияда ва кундаликдаги ҳаётда “мамлакат” тушунчаси одатда “давлат” тушунчаси билан белгиланади, бироқ бу тушунчалар маъно жиҳатидан фарқланади. Олимлар мамлакат давлатнинг кенглиқдаги модели, давлат эса ҳудуднинг ҳуқуқий модели, деб таъкидлашади.

Мамлакатшуносликда географиянинг бирлиги амалга оширилади. Унинг тадқиқот объекти — турли-туман жараёнлар билан характерланаидиган мураккаб тузилишга эга ҳудуд. Бошқача айтганда, ҳудуд яхлитлигини ўрганиш учун география фанларининг яхлит системаси керак бўлади. Мажмуавий мамлакатшуносликнинг бош вазифаси — турли ҳудудларнинг бутун ва мажмуавий характеристикасини тузишdir (мамлакатлар ва туманларнинг).

Мажмуавий мамлакатшунослиқда алоҳида ҳудудлар, мамлакатлар ва уларнинг қисмлари табиий шароитлар, аҳолиси ва иқтисоди бўйича ички фарқланишга эга яхлит мураккаб ҳудудий система сифатидақаралади. Бу вазиятдагеографиянинг асосий соҳалари ҳудудларни мажмуавий ўрганиш учун “мобилизация” қилинади.

Россияниколим Н.Н.Баранскийнинг фикрича, бу қайдлар “геологиядан мафкурагача” бўлган билимлар вилоятини қамрайди. Умуман, ҳар қандай фаннинг энг асосий вазифасидунёни таниш ҳисобланади. Географияфанининг соҳаси сифатидамажмуавий мамлакатшунослик ўзгараётгандунёни мамлакат даражасида танишга ёрдам беради.

Мамлакатларнинг мажмуавий характеристикаси услуби. Мамлакатларнинг мажмуавий характеристикаси ўзининг хусусиятларига эга.

1. Мажмуавий характеристика қайдларни, тушуниришларни ва прогнозлашларни киритиши лозим. Қайд этиш географиянинг фан сифатида шаклланишидан бошлаб қўлланилади, тушуниришни эса XVIII асрдан бошлаб қўлланишмоқда. Географик прогнозлаш XX аср иккинчи ярмидан долзарб бўлди.

2. Мажмуавий мамлакатшунослик характеристикаси аниқ бўлиши лозим. Характеристикаларда умумлашган маълумотлардан кўра фарқли равишда янада аникроқ фактлар келтирилади.

3. Мамлакат характеристикасида вақтларнинг алоқаси узилмаган бўлиши лозим. Умумий география учун бугунги кунни, ўтмишни ва келажакни биргаликда кўриб чиқиш муҳимдир. Масалан, аниқ бир мамлакатнинг жорий аҳволини қайд этишда ўтмишдаги аҳоли, таби-

Бугун дарсда сиз:

- дунё мамлакатларининг мажмуавий характеристикасини тузишни ўрганасиз;
- дунё мамлакатларни қиёслаганда кўрсаткичларни қандай аниқлашни биласиз.

ат хусусиятлари ва иқтисод харakterини инобатсиз қолдиришга бўлмайди. Шунингдек, давлатнинг бугунги куни келажак муаммоларидан узоклашмаслиги керак.

4. Мамлакатларнинг мажмуавий характеристикаси синергетик усуларни қўллаш билан ўтказилиши лозим (юончада синергия сўзи “ҳамкорлик” дегани). Характеристика тузганда нафақат географик маълумотлар, шунингдек, тарихий, статистик ва бошқа материаллар қўлланилади.

5. Мажмуавий мамлакатшуносликнинг географиянинг бошқа соҳалидан асосий фарқларидан бири ранг-баранг, аниқ ахборот базасининг мавжудлиги ҳисобланади. Ахборотнинг кескин кўпайиши, уларни қайта ишлаш ва сақлаш учун мажмуавий мамлакатшуносликда энг янги технологияларни қўллашни талаб этади.

Дунё мамлакатларини таққослагандаган қўлланиладиган кўрсаткичлар. Мамлакатларни қиёслагандаганда турли кўрсаткичлар қўлланилади: ҳудуд майдони, аҳоли сони, табиий ресурслар билан таъминланганиги, ижтимоий ва демографик кўрсаткичлар, урбанизация ҳамда иқтисодий ривожланиш даражаси ва ҳ.к.з. Мамлакатларни қиёслагандаганда қўлланиладиган кўрсаткичларни бир неча гуруҳга бирлаштириш мумкин (75-расм).

75-расм. Мамлакатларни таққослагандаган қўлланиладиган асосий кўрсаткичлар

Мамлакатларни ижтимоий-иқтисодий даражаси бўйича қиёслаганда нафақат микдорий, шунингдек, сифат кўрсаткичлари қўлланилади. БМТ мамлакатларини гуруҳлаштирганда шунингдек, аҳоли жон бошига ЯИМ, умумий саноат ишлаб чиқариш ҳажмида қайта ишлаш саноатининг улуши, билим даражаси ва аҳолининг кутиладиган умр узунлиги ҳисобга олинади. Шунинг учун бу ташкилот маълум мақсадларда мамлакатларни классификациялашни амалга оширади (масалан, унча ривожланмаган мамлакатларга ёрдам дастурини жорий қилиш учун).

Аҳоли ҳаётининг даражаси ва сифати. Аҳоли ҳаётининг даражаси иқтисодий ва ижтимоий күрсаткич ҳисобланади. Умуман, буни аҳолининг керакли моддий қулайликтар ва хизмат турлари билан таъминланганлик даражаси деб аташ ўринли. Шунингдек, инсоннинг ўз ҳаётидан қониқиши даражасига асосланган унинг ҳаёт шароитлари ва характеристикаси жамланмасини баҳолашни билдирадиган ҳаёт сифати күрсаткичи ҳам қўлланилади.

“Ҳаёт сифати” тушунчаси ҳаёт даражасидан (моддий таъминланганлиги) кенгроқ ҳисобланади ва у соғлигининг аҳволи, кутиладиган умр узоқлиги, атроф муҳит шароитлари, озиқланиш, майший ва психологик комфорт, маданий ва маънавий эҳтиёжларнинг қондирилиши ва бошқалардир. Бу күрсаткичлардан айримларини миқдорий жиҳатдан ўлчаш мумкин эмас. Бу шунингдек, жаҳоннинг турли мамлакатларида ҳаёт сифатини аниқроқ қайд этишга монелик қилади.

Аниқ бир мамлакатда аҳоли ҳаёт даражасини аниқлаш “даромадга қараб камбағаллик” деб номланган тушунча билан яқин боғланган бўлади. Камбағал деб мамлакатдаги яшаш минимумидан минимал даромадга эга кишини айтишга асос бор, дейиш ўринли. Бутунжаҳон банкининг маълумотларига кўра, кунига 1,9 АҚШ долларидан кам харажат қиласидиганлар камбағал деб ҳисобланади. АҚШ аҳолини рўйхатга олиш Бюросининг маълумотларига мувофиқ, бу мамлакатда камбағал оиласидар қаторига 4 кишига йиллик даромад 22314 доллардан кам бўлгандар киради. Шундан келиб чиқиб, 2016 йили 12,7 фоиз АҚШ аҳолиси камбағал деб тан олинган эди.

Глоссарий

- **Мамлакат** — Кенглиқда, вақтда, ички ва ташқи алоқалардадавлат шаклида қайд этилган табиий мажмуа базасида шаклланадиганижтимиий-хўжалик мажмуаси.
- **Ўлкашунослик** — мамлакатлар, уларнинг табиати, аҳолиси, хўжалиги, маданияти ва ижтимоий ташкилотини мажмуавий тарзда ўрганадиган фандир.
- **Ҳаёт даражаси** — бу халқ фаровонлигининг күрсаткичи, одамлар моддий ва маънавий эҳтиёжларнинг қондирилиши, бир вақт бирлигига товарлар ва хизматлардан фойдаланиш даражаси.
- **Уй-жой билан таъминланганлик** — мамлакатнинг бир турғунига тўғри келадиган уй-жой майдонининг миқдори.

1. Мамлакатшунослик асосини ким яратди?

2. “Давлат” ва “мамлакат” тушунчаларининг фарқи нимада?

1. Мамлакатларнинг мажмуавий характеристикиси нима учун керак?

2. Мамлакатларни қиёслаганда қўлланиладиган асосий күрсаткичлар қандай боғлиқка эга?

Дарсликнинг иловасидан ва қўшимча ахборот манбаларидан фойдаланиб, қўидаги режа бўйича икки мамлакатнинг (исталган) қисқача қиёсий характеристикасини тузинг:

Мамлакатлар қиёсий характеристикасининг режаси

	1-мамлакат	2-мамлакат
Мамлакатнинг дунё қисмiga ва тарихий-географик минтақага тегишлилиги		
Иқтисодий-географик аҳволининг хусусиятлари		
Худуд майдони		
Маъмурий бўлиниши		
Асосий табиий ресурслари		
Аҳолининг сони		
Йирик шаҳарлари		
Хўжаликнинг асосий соҳалари		
Ташқи иқтисодий алоқалари		

53-§. Ялпи ички маҳсулот ҳисоби

Бугун дарсда сиз:

— ялпи ички маҳсулат кўрсаткичларини ҳисоблаш усулини ўрганимиз.

Таянч сўзлар

ялпи ички маҳсулат
ялпи миллий маҳсулат
ахоли учун ялпи ички маҳсулат

ЯИМ нархи мамлакатлар бўйича фақат расмий бозор маълумотларини қамрайди. Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисоди инфляцияга учраши мумкинлиги эҳтимоли мавжудлигидан, **номинал ЯИМ** ҳисоблангандан сўнг (жорий нархларда), **реал ЯИМ** ҳисобини ўтказадилар (қиёсий нархларда). Жорий ва ўтган давр учун реал **ЯИМ**ни қиёслаш мамлакат иқтисодининг реал ўсимини баҳолашга имкон беради. Бу ҳолда эртароқ вақт 100 фоиз деб қабул қилинади, унга нисбатан эса баҳоланаётган даврдаги **ЯИМ** аҳамияти аниқланади.

Турли мамлакатлар **ЯИМ**сини қиёслаш учун валюта курси бўйича қайта ҳисоблаш ўтказилади. Бироқ баъзи ҳолларда конвертация қилинмайдиган валютаси мавжуд мамлакатлар **ЯИМ**сини сохталаштиришга йўл қўймаслик учун қайта ҳисоблашни харид қобилияти паритети (ХҚП) бўйича қўллашади.

ЯИМ ҳисоби учун уч асосий усул қўлланилади:

- қўшимча қиймат усули;
- харажатлар бўйича **ЯИМ** ҳисоби усули (ишлаб чиқариш усули);
- даромадлар бўйича **ЯИМ** ҳисоби усули (тақсимлаш методи).

Бу усулларнинг ҳар бири ўз афзалликлари ва камчиликларига эга. **Қўшимча қиймат усули** **ЯИМ** ҳисобида фойдаланиш учун мўлжалланган товар ва хизматларни қўлланади. Яъни, сўнгги босқичда фойдаланиладиган ва кейинчалик ишлаб чиқариш жараёнларида қайта тайёрлаш, қайта ишлаш, йиғиши ва ҳ.к.з. учун фойдаланилмайдиган товар ва хизматлар.

Бу ҳолатда, **қўшимча қиймат** бу — хўжалик фаолияти субъектлари маҳсулотининг бозор нархи умумий суммаси, ундан таъминотчилардан

олинган ва истеъмол қилинган хомашё, материалларни чиқариб ташлаш лозим. Бундай сонларнинг умумий миқдори ЯИМни, яъни давлат иқтисоди билан ташкил қилинган ҳамма чиқарилган товарлар ва хизматларнинг маълум давр орасидаги жами бозор нархини беради.

ЯИМни харажатлар бўйича ҳисоблаш усули (ишлаб чиқариш усули) якуний маҳсулот ва хизматларни харид қилиш учун хўжалик фаолияти юритадиган субъектларнинг барча харажатлари суммасини ҳисоблаш орқали ЯИМни белгилайди. ЯИМни мазкур усул билан ҳисоблаш учун, қуйидагиларни қўшиш зарур:

$$\text{ЯИМ} = C + Ig + G + NX,$$

бунда:

C — аҳолининг истеъмол харажатлари; Ig — миллий иқтисодга ялпи хусусий инвестициялар; G — товарлар ва хизматларнинг давлат хариди; NX — тоза экспорт.

Даромадлар бўйича ЯИМ ҳисоблаш усули (тақсимлаш методи) хўжалик фаолияти субъектлари соҳиблари даромадлари миқдоридан келиб чиқади. Яъни, ЯИМ ҳисоби учун давлат ҳудудида фаолият юритадиган барча хўжалик субъектларининг даромадлари умумлаштирилади.

Иқтисодлар самарадорлигини, меҳнат унуми ва ҳаёт даражасини аниқлаш учун, макроиқтисодий кўрсаткичлар аҳоли жон бошига кўрсаткичларга олиб келади. Бунда ЯИМнинг аҳоли жон бошига ҳисоби турли ҳудудлар ва аҳолига эга мамлакатларда меҳнат унумдорлигини қиёслашга имкон беради. Бошқача айтганда, ЯИМнинг ҳисобланган даражаси мазкур ҳудуддаги одамлар сонига тақсимланади. Бироқ аниқ маълумотлар фақат мазкур мамлакат фуқаролари учун нисбий ҳолда мавжуд бўлганидан, одатда жон бошига ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) кўрсаткичини қўллашади. Мазкур ҳисоб у ёки бу мамлакатдаги ҳаёт даражасини баҳолашга имкон беради.

З ва 5 иловалари маълумотларини қўллаб, бешта мамлакат (исталган) жон бошига ЯИМни ҳисобланг. Уларни ўзаро таққосланг.

- Нима учун мамлакатларнинг ЯИМни таққослаш учун ХҚП эътиборга олинган ҳисоб методикаси қўлланилади?
- ҚР статистика бўйича қўмитаси сайти маълумотлари асосида Қозогистоннинг 2016–2017 йиллардаги реал ЯИМни таққосланг.

11-амалий иш

**Иқтисодий күрсаткичлар бўйича аниқланадиган дунё
мамлакатлари рейтингининг график тарздаги қиёфаси (исталган)**

Ишнинг мақсади: дунё мамлакатлари күрсаткичларини микдорий маълумотларни қайта ишлаш йўли билан график намоён қилишга ўргатиш.

Ишнинг асосий турлари: ўқувчилик подгурухларга ажратилган (2-3 ўқувчидан), уларнинг ҳар бирига алоҳида иқтисодий күрсаткич берилади. Иш маълумотларни тўплаш, компьютерда Microsoft Excel ёки Microsoft Word иловаларида графикларни бажаришдан ташкил топади.

Топшириқлар

Тавсия қилинган манбадан 10 давлат-етакчилар күрсаткичларини ёзинг.

1. Компьютерда Microsoft Excel ёки Microsoft Word файлини тузинг ва уни сақлаб қўйинг.
2. “Вставка” менюсида “диаграмма”ни топинг ва гистограммаларни танланг.
3. Очиқ жадвалда мамлакатлар ва уларнинг күрсаткичларини камайиш тартибида қўйинг.
4. Тайёр гистограммани қайта ишланг (ранглар танлаш, рақамли күрсаткичлар киритиш, ёзувлар ва бошқалар) ва кўрсатишга тайёрланг.
5. График модельни таҳлил қилинг, уни тақдимотини ўтказинг.

Услубий тавсиялар

Мамлакатлар иқтисодий ривожланишини характерловчи иқтисодий күрсаткичлар рўйхатини эртароқдан тузиш муҳимдир. Бу гурухга турли иқтисодий күрсаткичларни баҳолашга имкон беради.

Рейтинг тузишда мамлакатларнинг биринчи ўнлигини қамраш етарлидир. Манба сифатида www.data.worldbank.org.дан фойдаланингиз мумкин. У минерал ресурсларнинг турли кўринишлари, электроэнергия, қайта ишлаш саноати күрсаткичлари, ЯИМ ва бошқа иқтисодий күрсаткичларни қамрайди.

Гурхнинг ўзи график шаблон типини белгилаши керак. График модель енгил қабулланиши ва ёқимли бўлишини ҳисобга олинг.

54-§. Дунё мамлакатларини таққослаганда құлланиладиган демографик күрсаткичлар

Мамлакатлар биринчи навбатда аҳоли сони билан фарқланади. Аҳолининг күпайиши мамлакатнинг ижтимоий-тарихий ва ҳудудий хусусиятлари учун характерли мураккаб ҳодиса ва жараёнларларга боғлиқдир. Олимлар аҳоли сонининг ўсишига табиий (биологик), ижтимоий-иктисодий (жамиятнинг иктисодий ривожланиши, анъаналар), сиёсий (давлат демографик сиёсати), диний (диннинг демографик вазиятга таъсири), тиббий (соғликни сақлашнинг ривожланиш даражаси), экологик (атроф мұхитнинг ахвали), гуманитар (аҳоли ҳаётининг даражаси ва сифати) омиллар таъсир қиласы, деб ҳисоблашади.

Хозирги замонда 100 миллиондан зиёд аҳолига эга 11 мамлакат мавжуд, әндегі кам сонли аҳолиси бор мамлакатларга — Ватикан, Монако, Сан-Марино ва бошқалар киради (12-жадвал).

12-жадвал

Аҳоли сони бўйича мамлакат-экстремумлар, 2016 й.
(по данным Population Reference Bureau)

№	Гигант-мамлакатлар	Аҳоли сони, млн. одам	Майданындағы мамлакатлар	Аҳоли сони, минг одам
1	Хитой	1393,8	Ватикан	1,0
2	Ҳиндистон	1371,3	Науру	9,7
3	АҚШ	328,0	Тувалу	11,1
4	Индонезия	265,2	Палау	21,5
5	Бразилия	209,4	Монако	30,7
6	Пакистон	200,6	Сан-Марино	33,7
7	Нигерия	195,9	Лихтенштейн	38,5
8	Бангладеш	166,4	Сент-Китси Невис	53,0
9	Россия	147,3	Доминика	74,0
10	Мексика	130,8	Маршал ороллари	75,7
11	Япония	126,5	Андорра	85,7
12	Эфиопия	107,5	Сейшель ороллари	94,6
13	Филиппин	107,0	Антигуа и Барбуда	95,9

Бұғун дарсда сиз:

— дунё мамлакатларини таққослаганда құлланиладиган демографик күрсаткичлар түғрисіда биласиз.

Таянч сұзлар

демографик күрсаткич
урбанизация
агломерация
мегаполис

Population Reference Bureau маълумотига кўра, 2018 йил ўрталарида дунё аҳолиси сони 7 миллиард 418 миллион кишини ташкил қилди, аҳоли зичлиги — 1 кв. км.га 51 киши тўғри келди. Бу йил ўртacha туғилиш тахминан 20% тенг бўлди. Ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич 11% гача, ривожланаётган мамлакатларда — 22% гача камайди, Қозоғистон Республикасида бу кўрсаткич — 22,5% га етди.

Дунё миқёсида ўлим даражаси 8% ни ташкил қилади ва мамлакат гуруҳланишига кўра туғилиш кўрсаткичи каби катта фарқ қилмайди, ривожланган мамлакатларда 10%, ривожланаётган мамлакатларда 7%. Баъзи мамлакатларда катта тафовут бор: 3–5% дан 20–30% гача. Қозоғистон Республикасида бу кўрсаткич 9% ни ташкил этади.

Хозирги босқичда аҳолининг демографик ривожланиши аҳолининг кутиладиган умр узоқлигининг кўпайиши билан характерланади, аср бошида у 65 йилни ташкил қилса, 2016 йилда 69 йилга етди. Мамлакатлардаги тафовутлар 13-жадвалда келтирилган.

13-жадвал

Умр кўриш узоқлиги

№	Одамлар умр узоқлигининг кўрсаткичи энг юқори бўлган мамлакатлар	Умр кўриш нинг ўрта узоқлиги, йил	№	Одамлар умр узоқлигининг кўрсаткичи энг паст бўлган мамлакатлар	Умр кўриш нинг ўрта узоқлиги, йил
1	Сан-Марино, Япония	83	1	Лесото	41
2	Андорра	82,2	2	Замбия	42
3	Швейцария, Италия	82	3	Зимбабве	43
4	Австралия, Франция, Истроил, Канада, Исландия	81	4	Свазиленд, Гвинея-Бисау	46
5	Швеция, Норвегия	80,9	5	Сьерра-Лионе, Нигерия	47
6	Буюкбритания, Бельгия	80	6	Нигер, Мозамбик, Конго ДР	48
7	Ирландия, Дания, Кипр	79	7	Малави, Сомали, Чад	49
8	Кувайт, АҚШ	78	8	Бурунди	50

Одамларнинг кутиладиган умр узоқлигининг кўпайиши дунё бўйича кекса кишилар улушкининг доимий ўсишига олиб келди. 2018 йил ўрталарида дунё бўйича кекса кишиларнинг ҳиссаси тахминан 8 физни ташкил қилди.

Ривожланган мамлакатларда 60 ёшдан юқори кекса кишиларнинг улуси (18%) ўсмокда. Кўплаб ривожланаётган туғилиш кўрсаткичи юқори. Ушбу икки қарама-қарши гуруҳлардан ташқари кекса кишилар ва болаларнинг улуси пропорционал ҳисобланади.

- Дарслик матнидан фойдаланиб, алоқида мамлакатлардаги инсоннинг ўртача умр узоқлигини таққосланг ва ҳар бир күрсаткичга изоҳ беринг.
- Қозғистонда демографик сиёсатни қайси йұналишда самаралироқ юргизиш зарур? Жавбингизни аник мисоллар билан асосланг.

- Атласдаги “Аҳоли сони” харитаси бўйича минтақаларнинг демографик кўрсаткичларини таҳлил қилинг.
- Миқдорий кўрсаткичлардан фойдаланиб, Қозғистон, Нигер ва Канада аҳолисининг табиий ўсишини ҳисобланг ҳамда уларни таҳлил қилинг. Аталган мамлакатлар учун кўпайишнинг қандай типи характерлидир?

55-§. Дунё мамлакатларини таққослашда қўлланиладиган ижтимоий кўрсаткичлар

Мамлакатдаги ижтимоий прогресснинг ижтимоий индекси. Исталган мамлакатдаги умр даражасининг кўрсаткичи нафақат иқтисодий, балки ижтимоий параметрлар ҳисобланади.

Ижтимоий прогресс индекси ижтимоий ривожланишнинг учмуҳим аспектини (асосий инсоний эҳтиёжлар, фаровонлик ва имкониятлар) қамрайдиган кўрсаткичлар йиғиндисини белгилайди. 2017 йилда дунё мамлакатлари рейтинги 16 та гуруҳларга интеграциялашган 50 кўрсаткични қамради (76-расм).

Бугун дарсда сиз:

— Дунё мамлакатларининг таққослашда қўлланадиган ижтимоий кўрсаткичларни билиб оласиз.

Ижтимоий прогресс индексининг уч асосий гуруҳлари орасида ўзаро боғланиш борми?

Инсоннинг асосий эҳтиёжи

- озиқ-овқат ва тиббий хизматлар
- сув ва санитария сифати
- уй-жой
- шахсий хавфсизлик

Инсон фаровонлигининг асослари

- базавий билимга етиш имконияти
- ахборот ва алоқанинг етарли эканлиги
- соғлик ва яхши қайфият
- атроф-муҳитнинг сифати

Инсоннинг имкониятлари

- шахсий ҳуқуқлар
- шахсий әркинлик ва танлов
- толерантлилик
- пешқадам билимларга етиш имконияти

76-расм. Ижтимоий прогресс индексининг тузилмавий гуруҳлари

Қозғистон бу рейтингда 74-ўринда, етакчилар қаторида эса Данія, Финляндия, Исландиядир. Бироқ Қозғистон 6 кўрсаткич бўйича дунёда биринчи ўринда: катта ёшдаги аҳолининг савод даражаси,

диний түзимлилик, ўрта мактабга борадиган болалар улуси, очлик-нинг энг паст даражаси, уяли тармоққа қўшилишнинг етарли бўлиши, аҳоли учун электрэнергиясининг етарлилиги. Қозоғистондаги таълим кўрсаткичлари баъзи ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичларидан ўзади (14-жадвал).

14-жадвал

Таълим кўрсаткичлари, 2018 йил
 (<http://www.socialprogressindex.com> маълумотлари бўйича)

	Мамлакат-лар	Базавий таълимга етиш имконияти, %		Катталар орасида саводлилар улуси, %		Бошланғич мактабга тортилганлар, %		Ўрта мактабга тортилганлар, %	
		кўрсаткич	ўрни	кўрсаткич	ўрни	кўрсаткич	ўрни	кўрсаткич	ўрни
1	Қозоғистон	94,65	31	99,78	1	99,18	34	100	1
2	АҚШ	91,87	50	—	—	97,20	63	97,18	61
3	Корея Республикаси	98,17	6	97,97	—	97,37	62	100	1
4	Бразилия	83,79	77	91,73	52	96,64	69	99,67	50

Таълим системасининг миллий рейтинглари. Микдорий ва сифат кўрсаткичларининг қатори алоҳида мамлакатларда миллий таълим системасининг ривожланишини баҳолаш учун қўлланилади (15-жадвал):

15-жадвал

Етакчи миллий таълим системалари
 (Демоскоп Weekly маълумотлари бўйича)

п/н	Рейтинг кўрсаткичлари	Мамлакатлар
1	Таълим хизматлари экспорти	АҚШ, Буюкбритания, Германия, Франция, Австралия
2	Дунё университетларининг халқаро рейтингидаги ўрни	АҚШ, Буюкбритания
3	PISA сифатни баҳолаш Халқаро системаси	Финляндия, Корея Республикаси, Япония
4	Олий таълимга етиш ва уни олиш учун молиявий имкониятларнинг мавжудлиги	Нидерландлар, Финляндия, Буюкбритания
5	Масофадан ўқиши масштаблари	Хитой, Ҳиндистон, АҚШ

Мактаблардаги математика ва табиий фанлар сифатининг халқаро мониторинги натижалари TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) рейтингида эълон қилинди. 2015 йил якунига кўра, Қозоғистон дунёning етакчи мамлакатлари орасида турибди (16-жадвал).

16-жадвал

TIMSS бүйиче етакчи мамлакатлар — 2015, 8-сinf

т/с	Мамлакатлар	Үртаса балл	т/с	Мамлакатлар	Үртаса балл
математика			Табиий фанлар		
1	Сингапур	621	1	Сингапур	597
2	Корея Республикаси	606	2	Япония	571
3	Тайвань	599	3	Тайвань	556
4	Сянган	594	4	Корея Республикаси	556
5	Япония	586	5	Словения	551
6	Россия	538	6	Сянган	546
7	Қозғистон	544	7	Россия	544
8	Канада	527	8	Буюкбритания	537
9	Ирландия	523	9	Қозғистон	533
10	АҚШ	518	10	Ирландия	530

Таълимнинг миллий системасини баҳолашда бу кўрсаткичлардан ташқари аҳолини қамраш даражаси, таълим индекси ва олий ўқув юртларидаги талабалар сони каби умумий кўрсаткичлар қўлланилади.

Ишсизлик. Кўплаб ҳолларда иқтисодий фаол аҳоли турли сабаблар билан тўла микдорда фойдаланилмайди. Ишсизлик даражаси мамлакатдаги реал иқтисодий вазиятга боғлиқдир. Халқаро меҳнат ташкилоти маълумотларига кўра, 2016 йилда дунёдаги ишсизлар сони 265 миллионга етди. Одатда, ишсизлик даражаси расмий маълумотлардан бирмунча юқоридир.

АҚШда ишсизликнинг расмий даражаси 2016 йилда 4,9 фоизни, Германияда — 4,2 фоизни, Францияда — 10 фоизни ташкил қилди.

Расмий маълумотларга кўра, Қозғистонда ишсизлик даражаси 2016 йилда 5% ни ташкил қилди. Ишсизлик даражаси иқтисодий инқироз даврида ривожланган мамлакатларда ҳам юқори бўлган эди (Юнонистонда — 23,2%, Испанияда — 19,6%).

Ишсизлик ривожланган мамлакатларда меҳнат бозорини тиклашга ижобий таъсир кўрсатади, яъни иш ўрнидаги рақобатбардошлиқ профессионалларга касбий малака ва билимлари даражасидан фойда кўришга имконият яратади.

Глоссарий

- **Ишсизлик** — қобилиятлива ишлашга хоҳиши бор иқтисодий фаол аҳоли бандлигининг йўқлиги.
- **Ишсизлик даражаси** — иқтисодий фаол аҳолининг умумий сонидаги ишсизлар улуши (%).

1. Инсон фаровонлигининг асосини ташкил қиласынан күрсаткичларнинг ҳар бир гурухчаларини тушунтириңг. Нима учун бу күрсаткичлар фаровонлик асосининг күрсаткичлари ҳисобланади?
2. Инсон нимкониятларига тегишли күрсаткичлар гурухыга “шахсий ҳуқуқтар” күрсаткичи киритилган. Буни қандай тушунтириш мүмкін?

1. Қозғистондаги таълим күрсаткичларини тақлил қилинг ва тушунтиришга қарапат этиб күринг.
2. Халқаро даражада таълим системаси рейтингларини тузиш ва эълон қилишининг мақсади нима?
3. Дарслик ва атлас материалларидан фойдаланиб, Қозғистоннинг TIMSS-2015даги маълумотларини тақлил қилинг ва натижаларини баҳоланг. Мамлакат ривожланиши учун математика ва табиий фанларнинг аҳамияты қандай?

12-амалий иш

Microsoft Excel дастурини қўллаш орқали мавзу бўйича география маълумотлар базасини тузиш

Ишнинг мақсади: Microsoft Excelдан фойдаланиб, “Дунёнинг ижтимоий ривожланиши кўрсаткичлари” мавзуси бўйича географик маълумотлар базасини жадвал кўринишида тузишни ўрганиш.

Ишнинг асосий турлари: Microsoft Excel асосида компьютерда жадвал йиғиш, маълумотлар киритиш, уларни коррекциялаш, маълумотларни тўплаш.

Топшириқлар

1. Дунё мамлакатлари ижтимоий ривожланиши кўрсаткичларини танланг. Кўрсаткичлар сонини, мамлакатлар сонини аниқланг ва уларни таркибланг.
2. Microsoft Excelда янги файл очинг ва сақланг. Менюда “Жадвал тузиш” операциясини бажаринг.
3. Жадвалда қанча қатор ва устунлар, кўрсаткичлар миқдорига қараб уларнинг ўлчами қандай бўлишини аниқланг,
4. Биринчи устунда мамлакатларнинг тартиб сонини кўрсатинг, иккинчи устунда — мамлакат номини, кейингиларида — унинг кўрсаткичларини ёзинг.
5. Киритиши тугаллагандан сўнг маълумотларни сақлашингиз керак. Сўнгра бу маълумотлар базасини таҳрир қилиш, ўзгариш, бошқа файлларга экспорт қилиш мумкин.

Услубий тавсиялар

Маълумотлар базаси сизнинг маълумотларингизни системалаштиради, сизга ўзингизнинг ахборотингизни енгил бошқаришга ёрдам беради.

Маълумотлар базаси оддий электрон жадваллар кўринишида бажарилади. Жадвалдаги ҳар бир кўрсаткич алоҳида уячага ёзилган бўлиши керак.

Жадвалда бўш қаторлар қолдирманг.

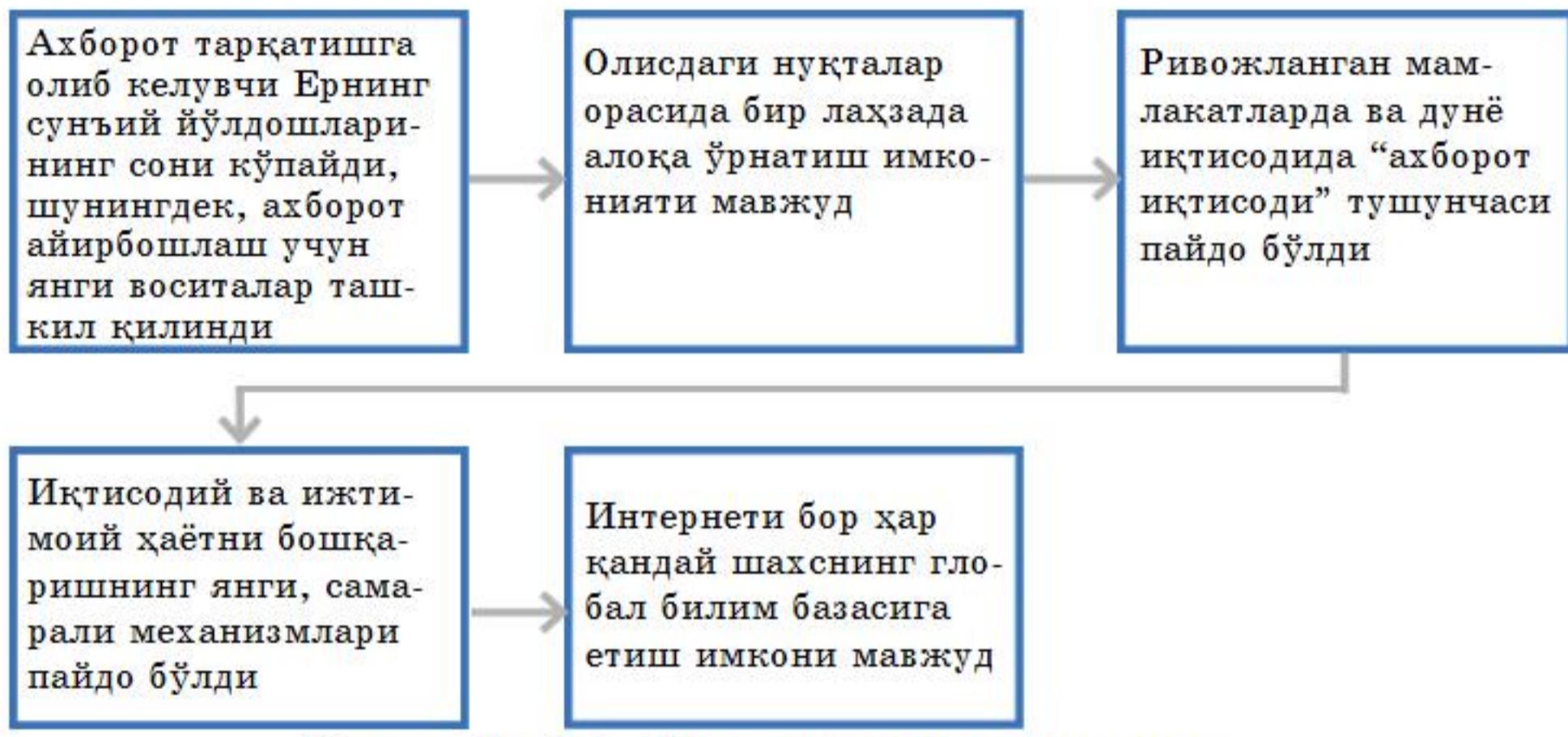
Microsoft Excelда сизда миқдор кўрсаткичларини жадвал уячасида таҳрир қилиш имконияти бор.

56-§. Дунё мамлакатларини ахборот-коммуникацион технологиялар ривожланишининг кўрсаткичлари бўйича таққослаш

Бугун дарсда сиз:

— дунё мамлакатларида ахборот технологиялари ривожланиши кўрсаткичларига характеристика беришни ўрганасиз.

лаштириш эвазига инсоният цивилизацияси чекланмаган имкониятларга эга бўлмоқда (77-расм).

77-расм. Глобал ахборотлаштириш имкониятлари

Глобал ахборот фазони шакллантиришда глобал компьютер телекоммуникацион система ҳисобланадиган Интернетнинг роли янада кучаймоқда. Интернет, шунингдек, world, wide, web, www деб номланади.

Ахборот индустрияси замонавий дунёда иқтисоднинг янги соҳаси ҳисобланади. Анъанавий ресурсларга қўшимча сифатида (ишчи кучи, моддий ва молиявий) иқтисод соҳасида ахборот ўзига хос янги ресурсга айланди. Ресурс сифатида ахборот ўзининг хусусиятлари ва афзалликларига эга:

- ахборот туганмас ресурс ҳисобланади; аксинча, унинг микдори вақт ўтиши билан кенгаяверади;
- ахборот камаймайди ва ёки тугамайди; кўплаб истеъмолчилар ахборотни бир вақтда фойдаланишлари мумкин;
- “ахборот”ни тузиш уни нусхалаш ёки тарқатишдан қимматроқ; шунинг учун ахборотдан ноқонуний фойдаланиш истагидагилар кескин кўпаймоқда.

Қозғыстондаги Интернет фойдаланувчилар сони йилдан-йилга ортмокда, 2016 йилда мамлакатдаги Интернет фойдаланувчилар сони 10 миллион кишини ташкил қылды. Интернет фойдаланувчилар рўйхатида Норвегия биринчи ўринни эгаллади, чунончи аҳолининг 98% Интернетдан фойдаланади. Алоҳида мамлакатлар учун Интернет статистикаси 6-иловада берилган.

АКТ ривожланиши индекси 2007 йилдан 11 кўрсаткичга асосланган. Бу кўрсаткич ўзида мамлакатлар ижтимоий-иктисодий ривожланиши, технологиялари даражаси, фуқаролар фаровонлигини акс эттирадиган мураккаб ўлчовни намоён этади. Бу БМТ доирасида ахборот технологиялари ривожланишига мўлжалланган Халқаро электроалоқалар иттифоқи методологияси бўйича қараб чиқилади. 2016 йилда Исландия, Корея Республикаси ва Швейцария етакчилар бўлишди. Қозғистон бу рўйхатда 52-ўринни эгаллади (7-илова). Индекс бу соҳалардаги ривожланиш кўрсаткичларини таққослашга имкон беради. Ахборот технологияларига етиш имконияти, ахборотларнинг турли типларидан фойдаланиш (17-жадвал).

17-жадвал

Дунёдаги интернет-фойдаланувчилар
(Халқаро электроалоқалар иттифоқи маълумотлари бўйича)

	2005		2014		2017	
	Сони, млн.	Улу- ши,%	Сони, млн.	Улу- ши,%	Сони, млн.	Улу- ши,%
Африка	15	2,1	132	14,5	213	21,8
Араб мамла- катлари	26	8,3	135	36,3	173	43,7
Осиё-Тинч okeани мин- тақаси	345	9,3	1 397	34,8	1 813	43,9
МДҲ мамла- катлари	27	10,2	163	58,2	191	67,7
Европа	279	46,3	461	73,8	501	79,6
Америка	318	35,9	567	58,1	662	65,9
Дунё	1 024	15,8	2 880	39,9	3 578	48,0

“Ахборот — бошқа ресурслардан фойда чиқарадиган туганмас ресурсдир” иборасининг маъносини қандай тушунасиз?

1. 80-расмдан фойдаланиб, глобал ахборотнинг имкониятларидан бири тўғрисида эссе тайёрланг.

2. “Келажакда ахборот технологияларининг ривожланиши” мавзусида ахборот тайёрланг.
3. 5-илова маълумотларидан фойдаланиб, мамлакатлар гуруҳлари бўйича уяли телефонлар сони, Интернет фойдаланувчилари миқдори бўйича график тузинг.
4. Интернетдан фойдаланувчилар миқдори маълумотларини қайта ишлаш асосида (6-илова) мамлакатларни З тоифага ажратинг (Интернетдан фойдаланувчи юқори, ўрта, қути даражали мамлакатлар).

57—58-§. Кўрсаткичлар йигиндиси бўйича аниқланадиган дунё мамлакатларининг индекси ва рейтинги

Бугун дарсда сиз:

— дунё мамлакатларини тақоғослагандага қўлланадиган кўрсаткичлар тўғрисида биласиз.

Таянч сўзлар

инсон ривожланишининг индекси
даромад индекси
саводхонлик даражаси
индекси
интеграл индекс

Инсон потенциали ривожланишининг индекси. Ижтимоий-иктисодий ривожланиш ўзига жамиятда рўй берадиган барча ўзгаришларни киритади. Ҳар бир мамлакат иктисодий ва ижтимоий ривожланишининг турли босқичларида туради. Узоқ йиллар мобайнида жамиятнинг муҳим қадрияти деб моддий бойлик ҳисобланиб келди, жамият ривожланишининг асосий кўрсаткичларидан бири сифатида эса иктисодий ўсиш чиққан эди. Иктисодий ўсиш муваффақияти жамият ривожланишида прогрессни олиб келади, жон бошига ЯИМнинг кўпайиши эса аҳолининг

умумий фаровонлигини оширади, деб ҳисобланди. Иктисодий ўсиш нафакат ривожланишни таъминловчи восита, балки ривожланишининг мақсади бўлди.

Вақт ўтиши билан иктисодий ўсиш инсон ривожланишининг кўрсаткичи эмаслиги аён бўлди. Айрим ривожланаётган мамлакатлар муаммоларини ўрганиш баъзида жамиятдаги инсонларнинг аҳволи мамлакатнинг иктисодий ривожланишига тааллуқли эмаслигини кўрсатди. Шундай, XX асрнинг 80-йилларида аҳоли ва унинг ривожланиши жамият прогрессининг муҳим мақсади эканлиги тўғрисидаги ғоялар пайдо бўлди. Бу дунёning энг яхши иктисодчиларининг инсон жамиятининг бошқа сифатларини излашига туртки берди. “Халқнинг ҳақиқий бойлиги бу — одамлар” ибораси уларнинг шиорига айланди.

Машҳур покистонлик иктисодчи *Махбуб ул-Ҳақ* раҳбарлигига иктисодчиларнинг ўтказган тадқиқотлари муаллифлар томонидан инсон потенциали ривожланишининг индекси (ИПРИ), деб ном олган интеграл кўрсаткични очишга имкон берди. Инсон ривожланишига бағишлиланган БМТ ривожланиш Дастурининг биринчи маърузаси (БМТРД) 1990 йили эълон қилинган.

Хозирги вақтда бутун дунёда бу күрсаткичлар тадқиқ қилинадиган ҳудуд инсон потенциалининг асосий характеристикаси ҳисобланади. Мазкур күрсаткичлар БМТРД томонидан жорий қилинадиган махсус методика бўйича ҳисобланади. 2013 йилдан инсон ривожланишининг индекси (ИРИ) номи киритилган. ИРИни ҳисоблашда 3 күрсаткич тури ҳисобга олинади, у ушбу уч индексларнинг ўртача арифметик кўрсаткичи ҳисобланади:

Мамлакатдаги кутилаётган умр узоқлиги индекси (умр узоқлигини баҳолаш);

Мамлакат аҳолисининг саводхонлик даражаси индекси (индексларнинг ҳисоби: ўқитишнинг ўртача давом этиши ва ўқитишнинг кутилаётган давомийлиги).

Даромад индекси (аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (ЯМД) АҚШ доллари ҳисобида харид қобилиятининг паритети (ХҚП) бўйича баҳоланганд ҳаёт даражаси)

Кутиладиган умр узоқлиги (келажакдаги умр ўртача узоқлигининг кўрсаткичи) муҳим интеграл демографик кўрсаткичdir. У мазкур ёшга етган инсон умрининг келажакдаги йиллари сони ўртача миқдорини белгилайди ҳамда ўлим жадвалининг якуний кўрсаткичи ҳисобланади. Одатда, “кутиладиган умр узоқлиги” деганда туғилганда кутиладиган умр узоқлиги, яъни 0 ёш деб тушунилади.

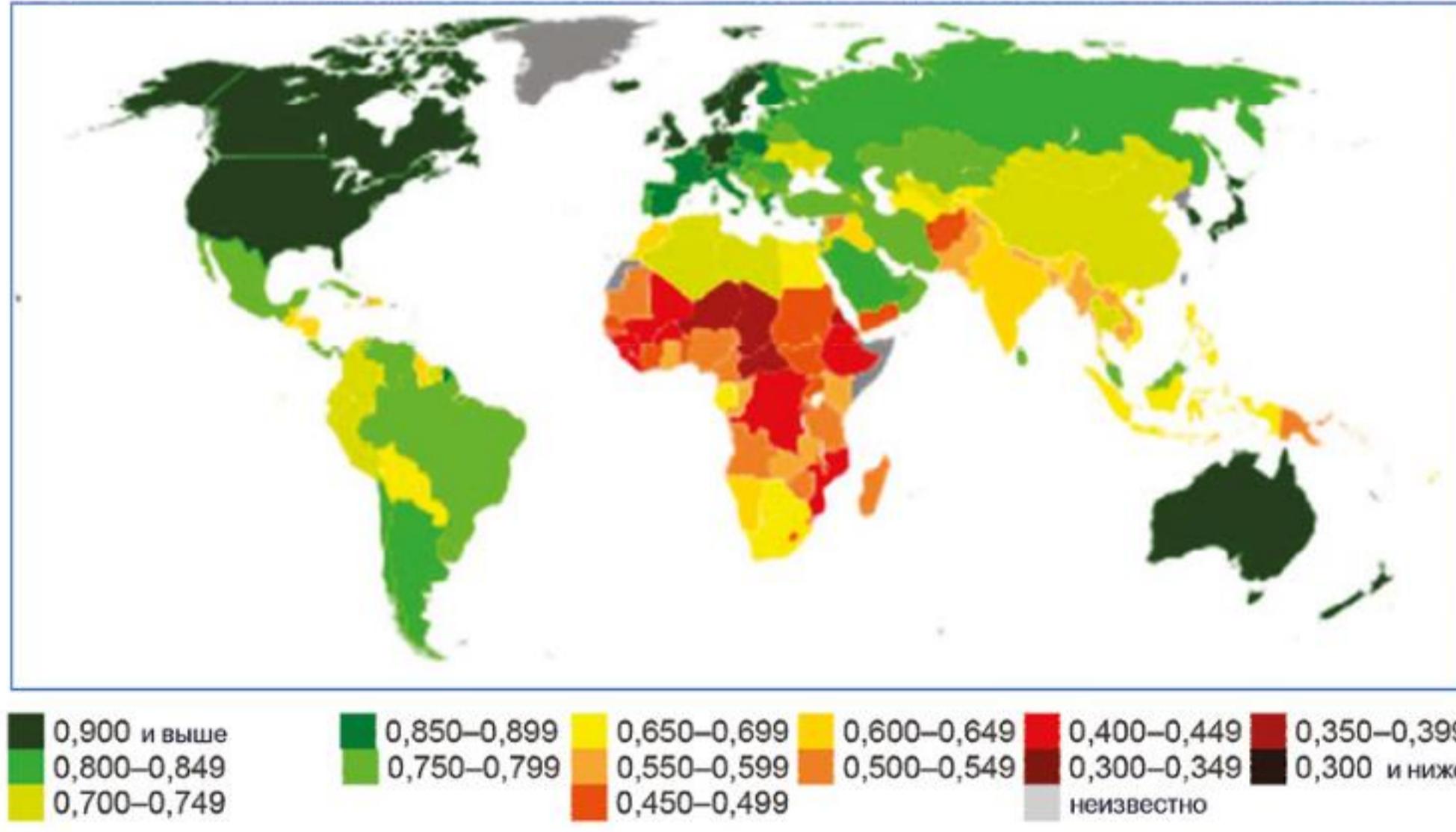
Олимлар саводхонликни инсоннинг кейинги ривожланишини қуриш мумкин бўлган пойdevor, деб аташади. Шунинг учун у ИРИни ҳисоблаш учун асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Статистикада саводхонлик деб, инсоннинг қисқача оддий матнни ўқий олиши, тушуниши ва кундалиқдаги ҳаётига тааллуқли нарсаларни ёзишига тушунилади. Катта ёшдаги аҳолининг саводхонлик даражаси — 15 ёшдан юқори саводли одамларнинг улуси. Мамлакат аҳолисининг саводхонлик индекси саводхонлар сони ва бутун аҳоли сони орасидаги муносабатdir. Бу муносабатлар одатда фоиз ҳисобида ифодаланади. Саводхонлик индекси одатда бошланғич таълимнинг ривожланиш даражасини характерлайди.

Даромад даражаси аҳоли жон бошига реал даромадлар ҳажмига ва шунга мувофиқ истеъмол ҳажмига суюнади. Бу кўрсаткич ҳам бир мамлакатдаги, ҳам мамлакатлар орасидаги аҳоли гуруҳларининг ҳаёт даражасини таққослашга имкон беради. У АҚШ долларида аҳоли жон бошига харид қобилияти паритети бўйича (ХҚП) ялпи миллий даромад (ЯМД) орқали баҳоланганд ҳаёт даражаси билан ўлчанади. Бу кўрсаткич маълум бир вақт бирлигига одамларнинг товарлар ва хизматларга бўлган эҳтиёжини қондириш даражасининг ўлчагичи (но-расмий бўлса-да) бўлиб хизмат қилиши мумкин. Баъзи тадқиқотчилар фаровонлик даражаси тушунчаси ҳаёт даражаси тушунчаси билан

бидек әмас, деб ҳисоблашади. Ҳаёт даражаси кенгроқ тушунчадир ва у ахолининг жон бошига реал даромадлар ҳажми билангина әмас, шунингдек, одамларнинг моддий ва маънавий қулайликлар билан таъминланиш даражаси билан характерланади.

Мамлакатлар бўйича ИРИ кўрсаткичларини таққослаш. Инсон потенциалининг ривожланиши индекси асосан, ривожланган, ривожланаётган ва етарлича ривожланмаган мамлакатлар орасидаги фарқларни аниқлаш, шунингдек, иқтисодий сиёсатнинг ҳаёт сифатига таъсирини баҳолаш учун фойдаланилади.

ИРИ кўрсаткичи бўйича мамлакатлар тўрт катта тоифага бўлинади: инсон потенциали ривожланишининг жуда юқори, юқори, ўртача ва паст даражаси. 2017 йили эълон қилинган БМТРДнинг инсон потенциалининг ривожланиши тўғрисидаги йиллик Ҳисоботи 2015 йилги баҳолаш маълумотлари асосида тузилган эди. Мазкур ҳисобот ИПРИ бўйича мамлакатлар рейтингини қамрайди. Рейтинг БМТга аъзо (жами 193) 185та мамлакатлар, ва Сянган (Гонконг) ва Фаластин ҳудудларини қамрайди. Бунда ИПРИнинг ўртача дунё миқдори 0,694ни ташкил қиласи, Европа ва Ўрта Осиё мамлакатлари бўйича — 0,771ни ташкил қиласи. БМТга аъзо саккизтагина мамлакат маълумотлар етарли бўлмаганидан унга киритилмади (78-расм, 4-илова).

78-расм. БМТга аъзо мамлакатлар ИРИ
(БМТРДнинг 2017 йилдаги маърузаси асосида)

Агар мамлакат рейтинги ИРИ бўйича ЯИМ рейтингидан юқори бўлса, иқтисодчилар томонидан бу мамлакатнинг иқтисодий гуллаб-яшнаши инсонлар имкониятларини ривожлантириш учун максимал фойда билан амалга оширилди, деб хулоса қилинади. Масалан, ИРИ рейтингида етакчи бўлган мамлакатлар (Норвегия, Австралия, АҚШ) аҳоли жон бошига даромад бўйича етакчилар учлигига кирмайдилар. Аксинча, агар ИРИ ўсиши суръатлари аҳоли жон бошига ЯИМ ўсиши суръатларидан паст бўлса, бундай мамлакатдаги иқтисодий ривожланиш аҳоли турмуш фаровонлиги сифатининг муносабиравишда ошишига олиб келмади, деб ҳисобланади. Масалан, сўнгги йилларда аҳоли жон бошига ЯИМ бўйича барқарор равишда биринчи ўринни эгаллаб келадиган Қатар, ИРИ рейтингида 33-ўриндагина холос.

БМТРДнинг 2015 йилдаги юқоридаги ИРИ рейтингига мувофиқ, Қозоғистон 0,794 кўрсаткичи билан 186 мамлакаторасида 56-ўринни эгаллади (2011 йилда 187 мамлакат орасида 68-ўринда бўлган).

1. “Иқтисодий ўсиш инсон ривожланишининг индикатори бўла олмайди” иборасини қандай тушунасиз?
2. Нима учун БМТРД инсон потенциалининг ривожланиши масалалари билан шуғулланади?
3. ИРИ нима учун интеграл индикатор деб ҳисобланади?
4. ИРИ ҳисобида қандай бошқа кўрсаткичларни ҳисоблашингиз мумкин? Жавобларингизни асосланг.
5. Дарслик матнида келтирилган ИРИни аниқлашда қўлланиладиган асосий кўрсаткичларни фойдаланиб, уларнинг ўзаро алоқасини тушунтиринг.

14-амалий иш

Күрсаткичлар йиғиндиси бүйіча аниқланадиган дунё мамлакатлари индекси ва рейтингининг характеристикаси

Ишнинг мақсади: дунё мамлакатларининг индекси ва рейтингини қайд этиш ва таҳлил қилишни ўрганиш.

Ишнинг асосий турлари: ўқувчилар ҳар бири алоҳида индекс ва рейтингга эга 5 гурухга бўлинади. Рейтинглар Жаҳон банкининг веб-сайти маълумотларидан олинган (<https://data.worldbank.org/data-catalog>). Гуруҳлар ўзларининг натижаларини мухокама ва таҳлил асосида тақдимот шаклида тақдим этишади.

Топшириқлар

1. Танланган рейтинг ёки индекс қандай кўрсаткичлар асосида ҳисобланиши ва ўлчанишини аниқланг.
2. Қандай ташкилот қандай вақт оралиғида рейтинг ёки индексни баҳолаши тўғрисида маълумотлар йиғинг.
3. Рейтинг ёки индекс таҳлили асосида гистограммлар кўринишида график моделлар ясанг (“етакчи мамлакатлар”, “аутсайдер-мамлакатлар” ва х.к.з.).
4. Қайси соҳаларда рейтинг ёки индексни фойдаланиш мумкинлиги тўғрисида ахборот тайёрланг.
5. Иш натижаларини электрон тақдимотлар шаклида ишлаб чиқинг ва тақдим этинг.

59-§. Глобал рақобатбардошлик индекси

Мамлакаттарнинг рақобатбардошлиги. Россия олими Н.С.Мироненконинг таъриф берисича, иқтисодий ўсиш, бандлик ва реал даромадлар суръатини оширишга қобилиятли мамлакатни рақобатбардош деб аташ мумкинdir. Америкалик олим М.Портер аниқ бир мамлакат рақобатбардошлигининг беш таянч характеристикасини ажратиб берди.

1) *Бир маромдаги макроиқтисодий кўрсаткичлар*, доимий бюджет дефицити йўқ, айирбошлаш курсининг паст фоизли ставкалари ва кам ўзгарувчанлиги мавжуд мамлакатлар рақобатбардош деб ҳисобланади.

2) *Арzon иш кучига эга мамлакатлар рақобатбардош бўладилар.* Бу янги индустрисал ривожланган мамлакаттарнинг дунё бозорига чиқишига ёрдам берган омиллардан биридир.

3) *Табиий ресурсларга бой мамлакатлар рақобатбардош бўладилар.* Бироқ бу қатъий қоида әмас: турли ресурсларга бой Африка ва бошқа мамлакатлар иқтисодий ривожланиш қийинчиликларига дуч келишмоқда. Улар, шунингдек, жаҳон бозорига ўз маҳсулотлари билан чиқишида қийинчиликларга учрамоқда. Буни иқтисодчилар томонидан “голланд хасталиги” деб таърифланган феномен мисолида кўриш мумкин, унга кўра, иқтисодий ўсишни табиий ресурслар эксплуатацияси эвазига амалга ошириш мумкин әмас. XX асрнинг 60–70 йилларида Нидерландия табиий газнинг катта миқдорини очиб, экспорт қила бошлади. Бу ўз навбатида, мамлакатнинг рақобатбардошлигини пасайтириб юборди. Табиий газ экспорти миллий валюта курсини пасайтириди ва саноат бошқа соҳаларининг, жумладан, қайта ишлаш саноатининг ривожланишини секинлаштириди ҳамда соҳа хизматининг ривожланишига ёрдам берди. Натижада Нидерландияда де-индустриализация ўтказилди ва у ҳозирги кунда ранг-баранг соҳаларга эга.

4) Саноатнинг алоҳида соҳаларини субсидия қиласиган, импорт ва маҳаллий корхонларни қўллашга ёрдам берадиган мамлакатларни рақобатбардош деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ бу нуқтаи назар ҳам гумон туғдиради: Япония ва Жанубий Корея ҳукуматлари саноатнинг экспортга йўналтирилган соҳаларини қўллаб-қувватлаб, компанияларнинг ички ишларига аралашадилар.

5) Мамлакатнинг рақобатбардошлиги бошқаришнинг турли хил, жумладан, бошқариш ва меҳнат муносабатлари усулларига боғлиқдир.

Бугун дарсда сиз:

- дунё мамлакатлари рақобатбардошлиги индекси тўғрисида биласиз;
- глобал рақобатбардошлик индексини характеристикалашни ўрганасиз.

Таянч сўзлар

рақобатбардош
мамлакат
инновацион потенциал
глобал рақобатбардошлик индекси
инфратузилма

Бу таъриф ҳам аниқ әмас, чунки ҳар қандай мамлакатда мұносабаттар маңаллий анъаналар ҳисобға олиниб, шаклланади ва уларни глобал системага интеграция қилиш мүмкін әмас.

Глобал рақобатбардошлиқ индекси. Мамлакаттарнинг рақобатбардошлиги бүйіча тадқиқотлар Халқаро бошқариш ва ривожланиш институти (Лозанна, Швейцария), Жаһон банки ва Дунё иқтисодий форуми томонидан ўтказилади. Үмуман, мамлакаттарнинг рақобатбардошлигини белгилайдиган асосий күрсаткичлар 18-жадвалда берилған.

18-жадвал

Рақобатбардошликнинг таянч күрсаткичлари

	Күрсаткичлар	Характеристика
1	2	3
1	Мамлакаттарнинг иқтисодий потенциали ва ундан фойдаланиш	Аҳоли, табиий ресурслар, қайта ишлаш саноати ва илмга асосланған маңсулот, инвестицияларнинг улуси ва ҳ.к.з.
2	Иқтисодий интеграция	Халқаро меңнат тақсимоти ва инвестиция оқимла-рида иштирокининг даражаси, ЯИМда ташқи савдо айланимининг улуси, экспорт ва импорт улуси, экспортда юқори технологиялы соңаларнинг улуси, экспорт қилинадиган товарлар индекси ва ҳ.к.з.
3	Давлаттарнинг ижтимо-иқтисодий жа-раёнларини бошқа-риш сифати	Қонунчилік базаси, ҳуқуқтар тартиб, сиёсий барқа-рорлик, маъмуриятда коррупция даражаси, компе-тенцияни бағолашда ҳокимиятнинг компетенцияси ва ҳ.к.з.
4	Молиявий барқарорлик	Бюджет дефицити, инфляция, миллий валюта курси, олтин валюта захираси, молиявий хизматлар тури ва сифати, фонд бозорининг ривожланиши, ички ва ташқи зайларнинг ҳажми ва ҳ.к.з.
5	Инфратузилмани ривожлантириш	Энергетика, транспорт, йўл хўжалиги, телекомму-никация, ижтимоий инфратузилма, тадбиркорлик инфратузилмасининг ривожланиши
6	Менежмент сифати	Касбий менежерларнинг мавжудлиги, улар тайёр-гарлининг даражаси, замонавий ўқув базасининг мавжудлиги, бошқариш таркибининг ўзгарувчанли-ги, бошқаришнинг компьютерлаштирилганлиги
7	Ишлаб чиқариш самарадорлиги	Ишлаб чиқариш ва таваккалнинг самарадорлиги, ЯИМда солиқлар улуси, инвестициявий таваккал баҳоси, суғурта системаси, ишлаб чиқариш сама-дорлиги ва унинг динамикаси
8	Илмий-техника даражаси	ЯИМ ва давлат бюджетида тадқиқ қилиш ва ишлаб чиқишига кетган харажатлар фоизи, илмий ходимлар миқдори ва касбий даражаси, патентланған ишлар, лицензияларнинг миқдори, экспорт ва импорт, ишлаб чиқаришнинг илмий-техник даражаси ва ҳ.к.з.

Давоми

1	2	3
9	Меңнат ресурсларнинг миқдори ва ихтинослашуви	Иқтисодий фаол аҳоли ва ишсизларнинг улуши, таълим ва ўқитишининг даражаси, реал даромадлар ва уларнинг таснифи, ўрта даромад улуши, турар-жой шароитлари, экология ва иш шароити, аҳоли саломатлиги, жиноятчилик даражаси ва ҳ.к.з.

Дунё иқтисодий форуми 2016 йил учун маълумотларни эълон қилиди. Рўйхатдаги 144 мамлакат ва ҳудудлар орасида етакчи учликка Швейцария, Сингапур ва АҚШ кирди, Қозоғистон 53-ўринни эгаллади. Шундай қилиб, инсон ривожланиши индекси ва замонавий дунёда ривожланиш даражаси ҳамда жаҳондаги ўрнини баҳолашнинг замонавий воситаси бўлган глобал рақобатбардошлиқ индексини ҳисобга олиш муҳимдир.

1. Мамлакатнинг иқтисодий потенциали ва ундан фойдаланиш рақобатбардошлиқка қандай таъсир қилиши мумкин?
2. Илм ва техниканинг ривожланиши қандай қилиб мамлакат рақобатбардошлигини орттиради?

1. Дарслик матнидан фойдаланиб, М.Портер бўйича (исталган) мамлакат рақобатбардошлигининг таянч характеристикаларидан бирини таҳлил қилинг. Ўз нуқтаи назарингизни далиллашга ҳаракат қилиб кўринг.
2. Глобал рақобатбардошлиқ индексини характерловчи кўрсаткичлардан бирининг мисолида мамлакат ривожланишига унинг таъсирини таҳлил қилинг.

15-амалий иш**Рейтингда мамлакатнинг ўрнига таъсир кўрсатувчи
омилларни аниклаш**

Ишнинг мақсади: глобал рақобатбардошлиқ рейтинги таҳлили асосида мамлакатнинг ўрнига таъсир қиласиган омилларни таҳлил қилишни ўрганиш.

Ишнинг асосий турлари: ўқувчилар 3 групга бўлинишади ва уларнинг ҳар бирига алоҳида вазифа берилади. Манба — 8-илова маълумотлари, манбалар — мамлакатларнинг веб-сайтлари, картографик материаллар.

1-топширик

1-груп. Глобал рақобатбардошлиқ рейтингида Швейцариянинг эгаллаган ўрнига, унинг ривожланишига ижобий таъсир қиласиган географик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий омилларни аниклаш.

2-груп. Глобал рақобатбардошлиқ рейтингида Сингапурнинг эгаллаган ўрнига, унинг ривожланишига ижобий таъсир қиласиган географик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий омилларни аниклаш.

3-груп. Глобал рақобатбардошлиқ рейтингида АҚШнинг эгаллаган ўрнига, унинг ривожланишига ижобий таъсир қиласиган географик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий омилларни аниклаш.

2-топширик

Мамлакатнинг аҳволи ва иқтисодий ривожланиши тўғрисидаги хулосани асосланг; иш натижаларини тақдим этинг.

Глобал муаммоларни ҳал қилиш

Глобал муаммоларнинг географик аспектлари

60-§. Инсоният ривожланишидаги муаммоларни таснифлаш

Глобал муаммолар. XX аср инсоният ривожланишида алоҳида воқеаларга бой бўлди ва унинг олдига тез ҳал қилиниши зарур бўлган қатор глобал муаммоларни қўйди. Россия олими В.П.Масаковскийнинг таърифлашича, *глобал муаммо* деб, бутун дунёни қамраган, унинг бугуни ва келажаги учун хавф солган, ҳал қилиниши барча давлатлар ва халқларнинг кучларини бирлаштиришни тақозо қилишига айтилади.

Глобал муаммолар характеристига кўра рангбарангдир, бироқ уларнинг асосийларига: тинчлик ва қуролсизланиш, экология, энергетика ва хомашё, демографик ва озиқ-овқат муаммолари киради (79-расм).

Глобал муаммолар санаб ўтилганлари билан чекланмайди, аслида улар янада кўпроқдир. Масалан, коинотни тинч ўзлаштириш, ривожланаётган мамлакатлар қолоқлигини бартараф этиш, эпмдемияларнинг тарқалмаслиги — кескинлигига кўра, юқоридагиларнинг ҳеч бирига йўл бермайди.

79-расм. Инсониятнинг асосий глобал муаммолари

80-расм. Глобал муаммоларни кескинлаштирадиган омиллар

Глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши ва кескинлашувига кўп омиллар таъсир кўрсатади (80-расм).

Умуман, инсоният ҳаёт муҳити экологиясининг кескин ўзгариши оқибатида глобал муаммоларнинг кескинлашуви жаҳон ҳамжамиятиянинг шаклланаётган яхлитлигининг бузилиши, инсоният цивилизациясининг ўз-ўзини йўқ қилишига хавф солмоқда.

Глобал муаммолар бир-бири билан боғланган. Масалан, энергетика ва хомашё муаммоаси экология муаммоаси билан алоқадор, у эса демографик муаммо билан боғлиқ ва ҳ.к.з. Бироқ тинчликни сақлаш муаммосини биринчи ўринга қўйиш даркор, чунки Ер куррасидаги ҳаётнинг сақланиши бевосита унинг ҳал қилинишига боғлиқдир.

Қуролланиш учун сарфланаётган йирик миқдордаги маблағларни тинч шароитда бошқа долзарб ижтимоий-иктисодий муаммоларни ечишда фойдаланиш мумкин.

Экология мумаммоларини глобал аҳамиятига кўра, иккинчи ўринга қўйиш мумкин. Уларнинг ҳал қилиниши ва огоҳлантириши инсониятнинг яшаши ёки йўқ бўлиб кетишига бевосита алоқодордир.

Демографик ва озиқ-овқат муаммолари бир-бири билан, шунингдек, иктисодий ва хомашё муаммоаси билан яқин алоқадор. Озиқ-овқат ва хомашё муаммолари ривожланаётган мамлакатларнинг қолоқлигини бартараф этиш қийинчиликларига таъсир кўрсатади.

Дунё океанлари муаммоси бошқа глобал муаммолар билан яқин боғланган: Дунё океанлари ресурсларидан фойдаланиш хом ашё ва энергетика муаммоларини ечишда ёрдам берган бўлар эди.

Бу барча вазифаларнинг ҳал этилиши бутун инсоният кучларининг бирлашишини талаб қиласи.

Оlamдаги масалани бирикиб ҳал қилиш кераклигини тушунтириңг.

Оlamдаги массалани ҳал қилишда қандай факторлар таъиер күрсатади,

61-§. Тинчликни сақлаш муаммолари

Янги жағон урушининг олдини олиш муаммоси. Глобал муаммолар орасида Ер куррасида тинчликни сақлаш ва янги жағон урушининг олдини олиш масалалари алоҳида ўринга эга. Инсоният тарихида урушлар ҳар доим катта инсоний йўқотишларга олиб келган. Бугунги кунгача дунёда 3 млрд. кишининг умрига зомин бўлган тахминан 14 минг уруш содир бўлган. Жамият ривожланиши билан урушлар янада катта заар келтиради. Масалан, XVII асрдаги урушлар 3,3 млн. одамнинг, XVIII асрда — 5,4 млн. одамнинг, XIX асрда — 5,7 млн. одамнинг умрини олиб кетди. 20 млн. одам XX асрдаги биринчи жағон урушининг қурбонлари бўлди. Иккинчи жағон урушида — 50 млн. одам қурбон бўлди. XX асрдаги минтақавий жанжаллар, фуқаро урушлари ва миллий низолар катта қурбонларга олиб келди, уларда 100 млн. одам ҳалок бўлди.

Бугун қитъалараро ракеталар бир неча дақиқада объектга етиши ва ундаги барча тирик жонзотларни ҳалок қилиши мумкин. Оммавий қирғин қуролларига энг сўнгги илмий-техника ютуқлари жорий қилинмоқда ва уларнинг янги турлари ишлаб чиқарилмоқда. Инсоният тарихида энг катта вайронагарчилик келтирган ядервий қуролга эга мамлакатлар сони ҳам ортмоқда. Жаҳонда катта миқдорда жамланган қурол-аслаҳа Ер куррасидаги бутун тирик жонзотларни батамом йўқ қилишга қодирдир.

Олимлар атом бомбардировкасининг иқлимга таъсири оқибатлари бир неча сценарийларини ишлаб чиқишиди, улардан бирига кўра, ядервий қишига олиб келади.

Чернобил атом электр станциясидаги портлаш радиоактив ифлосланиш оқибатлари фактат биргина мамлакат муаммоси эмаслигини яққол кўрсатди. Шунинг учун тинчликни сақлаш ва янги жағон урушининг олдини олиш ядервий қуролга эга бўлган мамлакатлардан қуролнинг бу туридан воз кечишни талаб этади. Бизнинг мамлакатимиз ўз ихтиёри билан ядервий қуролдан воз кечди.

Оммавий қуролланиш ва ҳарбий харажатлар. Замонавий ҳарбий харажатлар ҳажми инсоният қашшоқ қисмининг даромадларидан

Бугун дарсда сиз:

- тинчликни сақлаш муаммолари сабаблари ва оқибатларини аниқлаш ва гуруҳлашни ўрганасиз;
- тинчликни сақлаш муаммоларининг ҳудудий кўринишларини қарайсиз.

Таянч сўзлар

кедро қуороли
ҳарбий харажатлар
ҳарбий-саноат мажмуалар
терроризм

бир неча баробар ошади. 2017 йилда жақондаги ҳарбий харажаттар 1,7 триллион АҚШ долларидан ошди ва у Ернинг ҳар бир истикомат қилувчисига — 238 доллардан түғри келди. Дунёдаги илмий-тадқиқот ва тажриба-конструктор ишларига ажратилаётган маблағларнинг 25–30% ни ҳарбий лойихалар ташкил қиласы. Ҳарбий соңа улушига жами дунё инвестицияларининг 1/3 қисми түғри келади. Дунё мамлакатлари қоролли күчлери қаторида 25 млн. соғлом меңнатга лаёқатли одамлар бор, бу — Германия каби юқори ривожланган мамлакатнинг иқтисодий фаол ақолиси сони билан барабардир. Шундай қилиб, бу күрсаткыч ақолининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши имкониятларини чеклайди ва күплөб глобал мұаммоларни ҳал этишни түхтатади.

АҚШнинг ҳарбий харажатлари улулши ялпи ички маңсулотда паст бўлишига қарамасдан, бу мақсадларга кетадиган харажатлар ҳажми бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллайди (610 млрд. доллар). Қўшма Штатларга дунё ҳарбий харажатларининг 30% түғри келади. 2017 йилда Япониянинг ҳарбий харажатлари ялпи ички маңсулотда 0,9% бўлса, Саудия Арабистонида бу кўрсаткыч тахминан 10% ни ташкил қиласы (19-жадвал).

19-жадвал

Дунё мамлакатларининг ҳарбий харажатлари, 2017 й.

(Стокгольм дунё мұаммолари тадқиқоти институтининг маълумотлари бўйича)

т/с	Мамлакатлар	Ҳарбий харажатлар, млрд. доллар	ЯИМда лулуси, %	Жақондаги ҳарбий харажат, %
—	Бутун дунё	1 739	—	100
1	АҚШ	610, 0	3,1	35
2	Хитой	228,0	1,9	13,0
3	Саудия Арабистони	66,3	4,3	3,8
4	Россия	69,4	10,0	4,0
5	Ҳиндистон	57,8	2,3	3,3
6	Франция	45,4	0,9	2,6
7	Буюкбритания	47,2	1,8	2,7
8	Япония	44,3	1,2	2,5
9	Германия	63,9	2,5	3,7
10	Корея Республикаси	39,2	2,6	2,3

Ривожланаётган мамлакатларда ҳарбий харажатлар ҳажми жуда катта, бу эса уларга ижтимоий-иқтисодий қолоқликни бартараф этиш-

га имкон бермайди. Масалан, қолоқ мамлакатларда ҳарбий техника ва қуролларга харажатлар ҳамма товарлар нархидан юқори, жумладан, озиқ-овқатлардан ҳам.

Қурол-аслаңа билан дунё савдоси ҳажми аста-секин ортиб бормоқда: агар 1984 йилда у 57 млрд.ни ташкил қилған бўлса, 2012 йилга келиб 65 млрд. долларга етди.

Сўнгги йилларда кескинлашган миңтақавий муаммолар ҳам қурол савдоси ҳажмини оширмоқда.

Мамлакатнинг ҳарбий қудратига йўналтирилган *милитаризм* (лотинчадан *militaris* “ҳарбий”) иқтисод, сиёsat ва мафкурани бирлаштирган яхлит система ҳисобланади. Милитаризмнинг замонавий кўриниши дунёнинг барча йирик мамлакатларида шаклланган ҳарбий-саноат мажмуасидир (ХСМ). Унинг асосида мудофаа идоралари буюртмасини бажарадиган ҳарбий иқтисод ривожланади. Ҳарбий ишлаб чиқариш даражаси бўйича дунёда кўринарли ўринга эга Россия катта илмий-ишлаб чиқариш имкониятларига эга, бу ерда 2 мингдан зиёд ҳарбий корхоналар фаолият кўрсатади.

Ҳозирги вақтда ҳарбий иқтисодни демилитаризациялаш ёки унинг тинчлик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ўтиши мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади. Ҳарбий ишлаб чиқаришнинг кундалик майший маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтиши *конверсия* деб аталади. Бу жараён икки йўл билан амалга оширилади: ярим конверсия (ишлаб чиқаришни янги маҳсулот чиқариш ҳисобига кенгайтириш) ва тўла конверсия (факат кундалик эҳтиёж маҳсулотларини чиқариш). Албатта, конверсияни амалга оширишда иқтисодий (даромадларнинг камайиши), техник (янги маҳсулот чиқариш учун ишлаб чиқаришни қайта қуриш) ва ижтимоий (иш ўринлари қисқариши билан юз берадиган эътиrozлар) тўсиқлар келиб чиқади. Шунга қарамасдан, конверсияли корхоналар чиқариладиган маҳсулотларининг сифати билан ажralиб туради.

- Нима учун ривожланаётган мамлакатларда ҳарбий харажатларга катта маблағлар ажратилади?
- Конверсия нима?

- Тинчликни сақлаш муаммоларини ечиш учун Қозогистон қандай чоралар кўрди? Жавобларни аниқ мисоллар билан асосланг.
- 9-жадвал маълумотлари бўйича Шимолий Кореяning ҳарбий харажатлари АҚШ ва Франциянинг шу каби кўрсаткичларидан ошиши мумкинми? Жавобларни аниқ ҳисоблар билан асосланг.
- Сиз қандай ўйлайсиз, танк ишлаб чиқаришини тинчлик вақтида фойдаланиладиган қандай маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтириш мумкин?

География атласидаги “Ҳарбий харажатлар” харитаси маълумотларидан фойдаланиб, ҳарбий харажатлари ЯИМдан 1,6% кам бўлган мамлакатлар рўйхатини тузинг.

62-§. Энергетика ва хом ашё муаммолари

Бугун дарсда сиз:

— энергетика ва хомашё муаммолари сабаб ва оқибатларини аниклаш ва гурухлашни ўрганасиз;
— уларнинг ҳудудий кўришиларини аниклай оласиз.

Таянч сўзлар

нефть
газ
кўмир
қуёш радиациясия
АЭС

1. Табиат ресурслари қандай таснифланади?
2. Мамлакатнинг ресурслар билан таъминланганлиги ихтисослашув ва хўжалик ривожланиши даражасига қандай таъсир қиласи? 3. Чекланган ва чекланмаган ресурс турларини эсланг.
4. Энергетика ресурсларига нима киради?

Хом ашё захираларининг чекланганлиги.

Инсоният жамияти ривожланишининг тарихи — бу биринчи навбатда, катта ва ранг-баранг хом ашё истеъмоли тарихидир. Табиат жамият ривожланишининг ҳамма босқичларида инсоннинг яшаш муҳитигина бўлиб қолмасдан, унинг озиқланиши ва хўжалик фаолияти учун зарур хом ашё манбаи ҳам бўлди. Инсониятнинг хом ашёни истеъмол қилиш масштаблари ва даражаси жамиятнинг ижтимоий-иктисодий эҳтиёжлари билан аникланади. Сайёра аҳолиси сонининг кўпайиши ва ишлаб чиқаришнинг тез ривожланиши муносабати билан хом ашёнинг ҳамма турларига эҳтиёж йилдан-йилга ортиб бормоқда. XX аср давомида ер қаъридан инсониятнинг бутун ўтган тарихи мобайнидагига қараганда кўпроқ фойдали қазилмалар қазиб олинди. Фақат сўнгги 100 йилда қазиб олинган ёқилғи истеъмоли 30 марта кўпайди.

Ҳозир ҳар йили ортиб бораётган иносният эҳтиёжини қондириш учун ўтмишдагига қараганда кўп хом ашё керак бўлади. Хом ашё ва энергетика муаммолари масштаблари уларни глобал тоифага киритишга имкон беради, чунки энергетика ва минерал хом ашё энг муҳим турлари захиралари чекланганdir (20-жадвал).

Энергетикавий муаммо. Энергетика ресурсларини ишлаб чиқаришнинг монополияга айланиши ва истеъмол соҳаларининг тез ривожланиши энергетик хом ашёнинг дефицит бўлиши ва нархининг кескин ўсиши сабабига айланди. Хом ашё турларини қазиш ва транспортировка қилиш жараёнидаги экология талабларини бажариш зарурати энергетика муаммосини кучайтириди. Нефть, табиий газ, кўмир, ёнувчи сланецлар, торф, ёғоч, гидроэнергия каби асосий энергетика ресурсларининг чекланганлиги қайта тикланадиган ва туганмас муқобил ресурс турларидан фойдаланишни жадаллаштириди.

Ҳозирги вактда дунёning 40 га мамлакатида АЭСлар ишламоқда ёки қурилмоқда, улардаги блокларнинг умумий сони 445 га етди. Атом электр станциялари ҳиссасига дунёда ишлаб чиқарилган электр энергиянинг 17% тўғри келади, баъзи мамлакатларда улар бошқа манбалар ишлаб чиқарган энергиядан устунликка эга бўлмоқда.

20-жадвал

Ер куррасидаги энергетика ва минерал хом ашёниңг захиралари
(Н.Ф.Реймерс ва В.В.Вольский бўйича)

№	Хом ашё тури	Захиралари	Истеъмол истиқболлари
1	Нефть	270—300 млрд. т	Йилига 3 млрд. т. ишлатилади. Захиралар 30-50 йилга етади
2	Табиий газ	145 трлн. т.(куб)	Йилига 300 млрд. куб. м. ишлатилади. Захиралар 30-62 йилга етади
3	Кўмир	1,5 трлн. т	Йилига 5 млрд. т. ишлатилади. Захиралар 200 йилдан ортиқ вақтга етади
4	Торф	150 млрд. т	Ишлаб чиқариш заарли ва қурумли бўлганидан кам фойдаланилади
5	Атом парчаланиши ва ядросинтезида чиқариладиган энергия	Захиралар амалда деярли чекланмаган	Ишлаб чиқариш ва чиқиндиларни утилизация қилишнинг мустаҳкам йўллари топилмагунча хавфлидир
6	Гидроэнергия	Захиралар чекланган	Кенг қўлланилади. Ривожланаётган мамлакатларда фойдаланиш имконияти юқори
7	Қуёш радиацияси	Захиралар амалда деярли чекланмаган	Келажакда фойдаланиш имконияти юқори
8	Мис, қўрошин, кумуш, олтин	Захиралар тугаш арафасида	15-20 йилга етади. Ишлаб чиқаришни тартибга келтириш керак

Масалан, бу кўрсаткич Францияда 77% га teng, Литвада — 83%. Шунга қарамасдан, кўплаб мамлакатларда бундай станцияларни қуришга қарши жамоат ҳаракатлари фаолият кўрсатади, улар АЭС ишидаги камчиликлар оламшумул экологик ҳалокатга олиб келиши мумкинлиги, шунингдек, радиоактив қолдиқларнинг бир неча юз йиллар атроф-муҳитга заарли таъсирини бартараф этадиган омборларнинг йўқлигини важ қилишади.

Дунёning кўплаб мамлакатларида энергиянинг муқобил манбаларидан самарали фойдаланиш долзарб бўлиб қолмоқда. Қуёш радиацияси, тўлқинлар ва шамоллар кучи каби энергетика ресурсларида ишлайдиган электростанциялар катта истиқболга эга. Бу уларнинг қайта тикланиши ёки амалда ресурсларининг тугамаслиги ҳамда атроф-муҳитга оз миқдорда заарли таъсири билан тушунирилади. Бироқ қурилишнинг қимматга тушиши туфайли бундай электр станциялар кенг тарқалмади.

Хом ашё дефицитини бартараф қилиш йўллари. Саноатнинг юқори ривожланиш даражасига эга мамлакатлардаги хом ашё турларига эҳтиёж асосан ривожланаётган мамлакатлар ҳисобига қондирил-

моқда. Ҳатто, энергетика хом ашёнинг турли хилларига нисбатан бой бўлган АҚШ 1/3 темир рудасини, таҳминан 90% бокситни сотиб олади. Хом ашё захираларининг қисқариши кенг масштабли геологоқидириув ишларининг ўтказилишига сабаб бўлди. Натижада, Дунё океанининг тубида темир, марганец, мис ва кобальтнинг бой конлари топилди. Кўплаб мамлакатлар 5–6 км чуқурликда нефть ва газ қазиб чиқаришни ўзлаштиридилар.

Ҳозир хом ашё етишмаслиги муаммосини ечиш учун янги конларни ўзлаштириш билан бирга баъзи хом ашё турларини янги сунъий материаллар билан алмаштириш, металлолом ва макулатурани иккиласми тарзда фойдаланиш амалга оширилмоқда. Масалан, бугун ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган 30% дан кўпроқ металлолом қайта қўйилган металлолом ҳисобланади.

Шундай қилиб, хом ашёнинг чекланганлиги ва келажакда кўплаб фойдали қазилма турларининг тугаши муносабати билан янги хом ашё, энергия ва ресурс тежайдиган технологияларни кенгроқ қўллаш зарурати пайдо бўлади. Бу муҳим муаммони ҳал қилиш учун мамлакатларнинг ҳалқаро даражадаги ҳамкорлиги керакдир.

1. Хом ашё муаммосининг келиб чиқишига қандай омиллар таъсир кўрсатди?
2. Нима учун баъзи мамлакатларда ўрин олган энергетика ва хом ашё муаммолари глобал характер олди?
- *3. Қозоғистонда хом ашё етишмаслиги ўрин олганми? Сабабини тушутиинг.
4. Мамлакатимизда энергиянинг муқобил манбаларини ўзлаштириш амалга оширилмоқдами?
- *5. Кўшимча ахборотдан фойдаланиб, Қозоғистонда энергетика ва хом ашё муаммосини ҳал этиш йўлларини қараб чиқинг.

63-§. Ривожланаётган мамлакатларнинг глобал муаммолари

Бугун дарсда сиз:

- ривожланаётган мамлакатлар глобал муаммоларининг сабаб ҳамда оқибатларини аниқлаш ва гуруҳлашни ўрганасиз;
- ривожланаётган мамлакатлар глобал муаммоларининг ҳудудий қўринишларини қандай аниқлашни ўрганасиз.

Ривожланиш тушунчаликни англатиб қолмайди, шунинг учун глобал демографик муаммони демография, иқтисод ва сиёсат билан ўзаро алоқада эканига таяниб, қараб чиқиш лозим.

Инсониятнинг глобал муаммолари, айниқса, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси паст бўлган мамлакатларда аниқ кўринади. Шунинг учун демографик ва озиқ-овқат муаммоларини ривожланаётган мамлакатлар мисолида кўриб чиқамиз.

Демографик муаммо. Ер куррасидаги аҳоли сонининг кўпайиши хом ашё истемоли ва атрофдаги табиий муҳит аҳволига сезиларли таъсир кўрсатади. Демографик факатгина аҳоли сонининг кўпайишини англатиб қолмайди, шунинг учун глобал демографик муаммони демография, иқтисод ва сиёсат билан ўзаро алоқада эканига таяниб, қараб чиқиш лозим.

Бугун ер куррасида 6,8 млрд.дан зиёд одам яшайды. Агар аҳоли күпайишининг бугунги суръатлари сақланса, 49 йилдан сўнг сайёра аҳолисининг сони икки баравар ортади. Умуман, бу соннинг икки баравар ортишига ажратилган вақт ҳар гал қисқармоқда. Бу ҳодиса биринчи марта 1500 йилда кузатилган эди ва иккинчи марта 300 йилдан кейин (1800 й.), учинчи марта — 100 йилдан сўнг (1900 й.), тўртинчи марта — 85 йилдан сўнг (1985 й.) тақорорланди. Ривожланаётган мамлакатлар аҳолиси сонининг икки марта ортиши учун янада кам вақт: Африка учун — 29, Лотин Америкаси учун — 39, Оман учун — 18, Чад учун — 20 йил керак бўлади. Шундай жараён Европада 500 йилни, Испанияда — 6931 йилни эгаллайди. Агар XX асрнинг 50-йилларида ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлар аҳолиси сонининг нисбати 1:2 ташкил қилган бўлса, 1985 йилда — 1:3, 2014 йил ўрталарига 1:4,8га етди.

Аҳоли сонининг, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда тез күпайиши жон бошига ҳисоблаганда ишлов бериладиган ерлар ҳажмининг қисқаришига ҳамда озиқ-овқат танқислигига олиб келади. Қолоқ мамлакатларнинг ривожланиш имкониятлари чегараланади, аҳоли ҳаётининг даражаси пасаяди. Шу билан бирга аҳолиси тифиз жойлашган мамлакатлардаги атроф-муҳит аҳволи ёмонлашади; сиёсий бекарорлик яққол намоён бўлади. Ривожланаётган мамлакатларда демографик муаммонинг кескинлашуви уларнинг қашшоқланишига энг қисқа йўл ҳисобланади.

XVIII асрда инглиз олими Т. Мальтус озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш имконияти аҳоли сонининг күпайишига мутаносиб эмаслиги тўғрисидаги ўзининг машхур тахминини эълон қилди. Илмий доира вакиллари томонидан жонли қизиқиш уйғотган Мальтуснинг тахминида озиқ-овқат маҳсулотларини шлаб чиқариш арифметик прогрессда, аҳоли сонининг күпайиши эса — геометрик прогрессда ўсмоқда, деб айтилади. Шу сабабли, сайёра турғунлари сонининг күпайиши эртами, кечми, очлик ва қашшоқликка олиб келади.

БМТ маълумотларига кўра, жаҳоннинг 20та ривожланган мамлакатларида аҳолининг табиий күпайишига қаратилган сиёсат юритилмоқда, 85та ривожланаётган мамлакатларда эса, аксинча, аҳоли сонининг күпайишига тўсқинлик қилмоқда. Аҳолининг табиий күпайиши кўрсаткичлари Осиё ва Африка мамлакатларининг ривожланаётган мамлакатларида, айниқса, юқоридир.

Озиқ-овқат муаммоси. Инсоният жамиятининг тарихи давомида озиқ-овқат танқислиги кузатилди ва бунинг бир неча сабаби бор.

Инсониятнинг атрофдаги табиат муҳити билан ўзаро алоқаси пойдевори аввало, озиқ-овқат маҳсулотларини шлаб чиқариш жараёни ҳисобланади. Қадимий Хитой ва Ҳиндистон дарёлари соҳилида пайдо бўлган “гуруч”, Марказий Америкада — “мак-

Таянч сўзлар

аҳолининг тифизлиги
Т.Мальтустахминлари
озиқ-овқат
сиёсати

"каждую" бу минтақалардаги озиқ-овқат маданияти цивилизациясининг иқтисодий асоси бўлди. Бу цивилизацияларнинг маданий-тариҳий ривожланиши маълумдаражада улар билан боғлиқ эди. Масалан, америкалик ҳиндулар ҳаётидагимаккажўхорининг алоҳида аҳамиятини майя кодекси матнлари ва уларнинг диний рамзлари далиллайди.

Мамлакатлар орасида савдо ва транспорт алоқаларининг ривожланиши, қишлоқ хўжалигида илғор технологияларнинг қўллаш, истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқариш умумий ҳажмини кўпайтириш натижасида меҳнат бозорида ижобий ўзгаришлар рўй берди. Бироқ, шунга қарамасдан, аҳолини истеъмол маҳсулотлари билан таъминлаш муаммоси муҳим, ҳал қилинмаган глобал муаммолар қаторига киради.

Олимлар озиқ-овқат билан таъминланганлиги даражаси бўйича дунё мамлакатларини бир неча гурӯҳга ажратиши (21-жадвал).

Долзарблик даражаси ва глобал озиқ-овқат муаммоси масштаблари даржасини белгилайдиган асосий кўрсаткичларнинг бири барқарор ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган энергия миқдори ҳисобланади. Ер куррасининг турли минтақаларида бу кўрсаткич табиий хусусиятлар, меҳнат характеристери ва одамларнинг ҳаёт тарзи билан боғлиқ ҳолда фарқланади.

21-жадвал

Мамлакатларнинг озиқ-овқат билан таъминланиши даражаси бўйича гурӯҳланиши

№	Мамлакатлар типи	Мамлакатлар
1	Озиқ-овқат экспортёри бўлган мамлакатлар	АҚШ, Канада, Австралия, ЕИнинг баъзи мамлакатлари, Финляндия, Венгрия
2	Озиқ-овқат етишмаслигини бошдан кечирадиган, бироқ уни ташқаридан харид қилиш имкониятига эга мамлакатлар	Япония
3	Истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқариш ички эҳтиёжларни аранг қондирадиган мамлакатлар	Хитой, Ҳиндистон, Жанубий Америка мамлакатлари
4	Истеъмол маҳсулотлари танқис, бироқ ўз-ўзини таъминлаш мақсадида фаол равишида сув ва ер ресурсларини ўзлаштираётган мамлакатлар	Миср, Индонезия, Покистон, Филиппин
5	Жон бошига чаққанда маҳсулотлар билан паст даражада таъминланган мамлакатлар	Саҳродан жанубда жойлашган Африканинг ривожланаётган мамлакатлари
6	Худуднинг ресурс имкониятларига қараганда аҳоли сонининг кўпайиши сабабли озиқ-овқат инқирози бошланган мамлакатлар	Гаити, Непал, Сальвадор

ФАО (инглиз. FOOD and Agriculture Organization of the United Nations — FAO) — БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти маълумотларига кўра, энергиянинг бир суткалик миқдори тахминан 2400 ккал бўлиши керак, бир суткада 1000 ккалдан камроқ энергия истеъмоли инсон соғлиги учун заарли ҳисобланади.

Умуман, ер куррасида 1 миллиарддан кўпроқ одам истеъмол маҳсулотлари танқислигидан жабр кўради. Ҳар йили очликдан 13-18 млн одам вафот этади, шулардан 3-4 млн. болалар.

Дунё мамлакатларининг ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражасининг турли-туманлиги сабабли озиқ-овқат муаммоси ҳар хил характерга эга. Масалан, озиқ-овқат билан ортиқча таъминланган мамлакатларда истеъмол маҳсулотларини ҳаддан зиёд кўп истеъмол қилиш ортиқча овқат ейиш сабабидан келиб чиқадиган хасталиклар билан курашиш муаммосини келтириб чиқаради. Ўрта ривожланиш даражасидаги мамлакатларда истеъмол маҳсулотлари сифатини яхшилаш ҳамда соғлом озиқ турларига ўтишга катта эътибор қаратилади.

Кўплаб ривожланаётган мамлакатларда истеъмол маҳсулотлари сифати паст ва уларнинг доимий танқислиги сезилади, қолоқ давлатларда эса тез-тез очлик кузатилади. ФАО маълумотларига кўра, ривожланаётган мамлакатларнинг 20% аҳолиси ярим очликда ҳаёт кечиришмоқда. Бу, энг аввало, озиқ-овқат билан таъминлаш системасидаги тузилмавий номутаносиблик билан тушунтирилади. Бу мамлакатлар асосий истеъмол маҳсулотларига нисбатан йилдан-йилга ортиб бораётган бозор эҳтиёжини қондириш ҳолатида эмас. Озиқ-овқатга эҳтиёжнинг ўсишига урбанизация ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда.

Ривожланган мамлакатлар турғунлари озигининг бир суткалик калорияйлиги 3500 ккални ташкил қиласи, аксар ривожланаётган мамлакатларда эса, атиги 2200 ккал. Озиқ-овқат билан таъминланиш дарajasи озуканинг сифат таркиби билан ҳам аниқланади. Масалан, ривожланган мамлакатларда озуқа рационида ҳайвонотдан олинган маҳсулотлар устунлик қиласи, ривожланаётган мамлакатларда эса — ўсимликлардан олингани кўпроқ.

Қолоқ мамлакатларда маҳаллий аҳолининг истеъмол маҳсулотлари билан таъминланиши иқлим шароитларига бевосита боғлиқдир. Кейинги йилларда Сомалидаги очликнинг тарқалишига мамлакатдаги сиёсий бекарорликкина эмас, шунингдек, тез-тез такрорланадиган қурғоқчилик ҳам таъсир кўрсатди.

Ривожланаётган мамлакатларда маҳаллий аҳоли истеъмолининг асосий рационини паст энергетика қимматига эга маҳсулотлар ташкил қиласи. Ҳиндистон ва Бангладеш каби мамлакатларда оқсилга бўлган эҳтиёжнинг атиги 2 фоизи гўшт ҳисобидан қондирилади. Шу билан бирга ривожланган мамлакат ҳалқлари, одат да маълум бир таом туридан фойдаланади. Гватемала турғунлари ҳаётий фаолият учун зарур энергияни маккажўхори маҳсулотлари ҳисобидан қонди-

ришади; Фарбий Явада эса деярли 90% гуручга тұғри келади; тропик Африка турғунларининг асосий озуқаси ямс, маниок, батат каби илдизмевали ўсимликлар ҳисобланади; Того ва Кот-д'Ивиуарда ямснинг бир суткалик истеъмоли 0,5–1 кг гача етади.

Умуман, глобал озиқ-овқат муаммосига бир неча омиллар гурухи таъсир күрсатади: 1) табиий-географик жойлашиш ва аҳолининг тарқалиши; 2) транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланиши; 3) дүнёдаги сиёсий вазият; 4) жаҳон иқтисоди ва савдо муносабатлари.

Озиқ-овқат муаммосини ҳал этиш мақсадида күп томонлама тадқиқотлар үтказылмоқда. Шулардан бири — умумий ер фондида қишлоқ хұжалиги ерлари улушкини аниқлаш. Голландия олимларининг ҳисоблашича, қуруқпикнинг 27,4% ҳудуди (Антарктида даңташқари), ёки 3714 га — ҳайдаладиганерлардир, бу жон бошига чаққанда 0,25 гектарни ташкил қиласы. Ахолиси сони катта бүлган мамлакатларда ишлов бериладиган ерлар дефицити күзатылса, Фарбий Европа ва АҚШ мамлакатлари да қишлоқ хұжалик маҳсулотларини ҳаддан зиёд күп ишлаб чиқаришга йўл бермаслик учун ҳайдаладиган ерларни қисқартириш чоралари күрилмоқда.

Хозирги вактда озиқ-овқат муаммосини ҳал этиш доирасида қишлоқ хұжалиги унумдорлигини оширишга катта эътибор қаратылмоқда. Бироқ ривожланаётган мамлакатларнинг фан ва техниканинг сўнгги ютуқларидан фойдаланиш имкониятлари чекланган, чунки бу нарса катта маблағ сарфлашни тақозо қиласы.

Паст кенглиklärнинг агроклиим шароитлари бир йилда бир неча марта ҳосил йиғишишга имкон беради, шунга мувофиқ, тропик мамлакатлар учун эрта пишар меваларни етиштириш мухимдир. Шу муносабат билан суғориш-тўлдириш системаларини модернизациялаш ва такомиллаштиришга катта зарурат пайдо бўлади. Бу йўналишда генетика ва селекциянинг ютуқларидан кенг фойдаланиш зарур бўлади. Ривожланаётган мамлакатларда кучли суръат олиб бораётган “Яшил инқилоб” мазкур табиий-иқлиим шароитлари учун бирмунча оптималь бўлган, маҳсулдорлик ва ҳосилдорлик томонидан фойдали қишлоқ хұжалик ўсимликларини етиштириш имконини берди.

Озиқ-овқат муаммосини ҳал қилишга дунё иқтисодининг глобаллашуви, мамлакатлар орасидаги иқтисодий тўсикларнинг қисқарishi, трансмиллий бирлашмаларнинг тез ривожланиши ижобий таъсир күрсатмоқда.

1. Демографик муаммонинг глобал характери нимада кўринади? Ривожланаётган мамлакатлар учун характерли бўлган озиқ-овқат муаммоларини санаб ўтинг. Унинг сабабини тушунтиринг.
- * 2. Т.Мальтуснинг таҳминлари воқелик билан тұғри келадими? Жавобларни аниқ мисоллар билан тасдиқланг.
- * 3. Қозоғистонни озиқ-овқат билан таъминланиши бўйича қайси мамлакат гурухига киритиш мумкин? Сиз қандай ўйлайсиз, мамлакатимизда аҳолини истеъмол маҳсулотлари билан таъминлашнинг қандай муаммолари бор?

64-§. Дунё океани муаммолари

Ердаги ҳаёт учун Дунё океани жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Унинг сувлари атмосферани кислород билан бойитади, инсонни истеъмолга яроқли ва фойдали денгиз маҳсулотлари билан таъминлайди, арzon ва иқтисодий жиҳатдан самарали транспорт йўллари эса Дунё океанида мамлакатларнинг халқаро алоқаларида муҳим роль ўйнайди. Ишлаб чиқаришнинг ўсиб бораётган масштабларида Ер айрим минерал ресурсларининг камайиши денгиз, тоғ-кон, айникса, нефть ва газ қазиб чиқариш саноатини ривожлантиришга олиб келди.

Глобал озиқ-овқат муаммосининг кескинлашуви кундан-кунга океаннинг биологик ресурсларидан фойдаланиш соҳасини кенгайтирумокда. Илмий-техника инқилоби ютуқлари: нефть, газ, темир-марганцли конкрециялар қазиб чиқаришни кўпайтириш; денгиз сувидан водород изотопи — дейтерийни ажратиб олиш; тўлқинли гигант электростанциялар; денгиз сувини шўрсизлантириш учун кейинги истиқболни очмоқда.

Россиядажуда кучли тўлқинли электростанциялар: Оқ денгизнинг Мезень соҳилига 10–15 млн. кВт кувватга эга; Оқ денгизнинг ўзида — 14 млн. кВт; Охотск денгизида — кучи 100 млн. кВт. Пенжин ТЭСи; Францияда Котантен ярим оролининг Ла-Манш соҳилида қуввати 50 млн. кВт; Буюкбританияда — Бристольск кўрфазининг Северен дарёси қуишлишида; Ҳиндистонда — Арабистон денгизининг Кач қўлтиғида шундай электростанциялар қурилишининг имкониятлари кўрилмоқда. АҚШда сувнинг қатламида диаметри 80 метрли турбиналар ўрнатиш йўли билан Гольфстримнинг улкан энергиясидан фойдаланишлойиҳаси ишлаб чиқилган. Бу турбиналарни бир қаторга катта масофадажойлаштириб, умумий миқдорда 100 млн. кВт қувват олишга имконият бўлади.

Глобал озиқ-овқат муаммосининг кескинлашуви Дунё океанининг биологик ресурсларига бўлган эҳтиёжни кўпайтириди. Океан маҳсулотлари ҳозирча инсоният озиқ-овқат паёгининг 2% нигина таъминляяпти (ҳайвонлардан олинадиган оқсилиниң 15%). Албатта, балиқ ва денгиз маҳсулотларини овлаш кундан-кунга ортмокда, бироқ, сизга маълум бўлганидек, океаннинг биологик бойлиги чекланган ресурсларга киради. Унинг потенциал имкониятлари мавжуд балансни бузишга таҳдид қиласдан фойдаланилса, 150дан 200 млн. тоннагача деб баҳоланмоқда. Шунингдек, денгиз маримаданиятини ривожлантириш йўлга қўйилмоқда.

Японияда денгиз фермалари ва плантацияларини кенгайтириш дастури амалга оширилмоқда, унга кўра, ҳар йили 8–9 млн. тонна балиқ ва денгиз маҳсулотларини

Бугундарсдасиз:

- Дунё океани муаммоларининг оқибатлари сабабларини аниқлаш ва гуруҳлашни ўрганасиз;
- Дунё океани муаммоларининг ҳудудий кўринишларини қандай белгилашни аниқлайсиз.

олиш, унга бўлган жами эҳтиёжнинг ярмини қондириш мўлжалланмоқда. АҚШ, Ҳиндистон, Филиппиндаги дengiz фермаларида майда қисқичбақа, краб, икки тавақали моллюскалар — мидийларни, Францияда — устрицаларни етиштиришмоқда. Тропикли мамлакатлардакит ва дельфинфермаларини ташкил қилиш учун маржонли ороллардан фойдаланишмўлжалланмоқда.

Халқаро географик меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, бутун жаҳон савдосининг интенсив ўсиши дengизда юк ташишнинг кўпайиши билан ҳамоҳанг бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, ишлаб чиқаришнинг дengизга силжишига ва дengиз соҳилидаги кўплаб туманларнинг тез ривожланишига олиб келди. Масалан, кўплаб дengиз портлари кемасозлик, нефтни қайта ишлаш, нефть-кимё, металлургия гуллаётган саноат порт мажмуаларига айланди. Сўнгги вақтларда саноатнинг энг янги соҳалари ҳам ривожлана бошлади. Дengиз соҳилидаги туманларда урбанизация шиддатли суръатларда давом этмоқда.

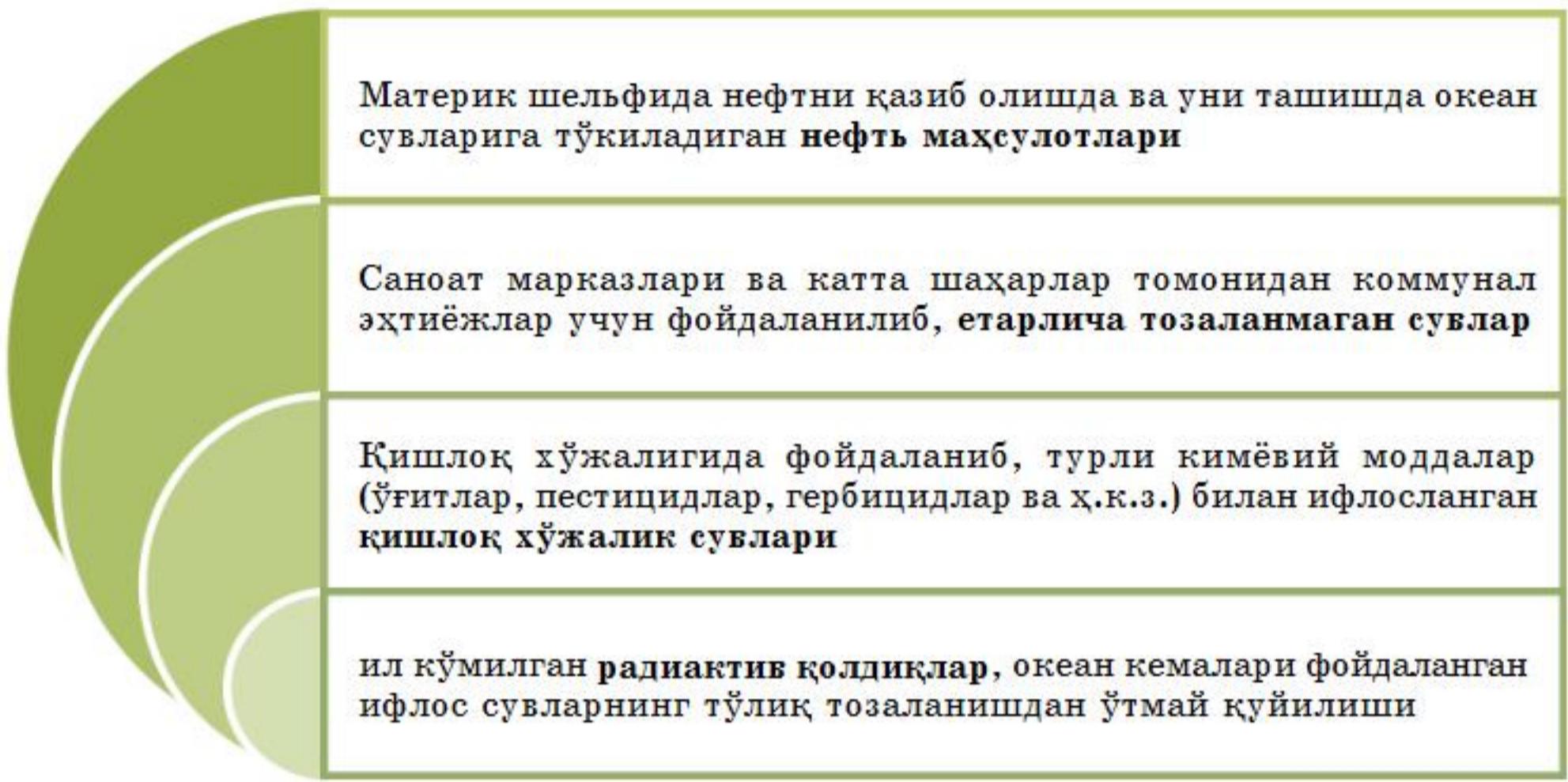
Океанинг “аҳолиси” сони ҳам ошди (кема экипажлари, бурғалаш платформалари персонали, йўловчилар са туристлар), бугунги кунга у 3 млн. кишига етди. Японияда майдони 25 кв. км. ни эгаллаганва 500 минг — 1 млн. турғунга мўлжалланган сузуви сунъий шаҳар лойиҳаси ишлаб чиқилган. Шаҳар жойлашадиган сунъий орол 10 минг пўлат таянчларга эга сузуви катта платформакўринишидадир. Лойиҳага кўра, шаҳар бир неча кўп қаватли палубалардан ташкил топади.

Дунё океани тубидан телеграфва телефоналоқасини ўрнатиш учун кенг кабелли тармоқлар тортилган. Трансатлантикатўрининг лойиҳасини илк бор 1843 йилда телеграфни кашф қилган Самуил Морзе таклифэтди. Бироқ кабель фақат 1858 йилда тортилди. Биринчи телефонтармоғи Европа ва Шимолий Американи 1955 — 1956 йиллардабоғлади. XXасрнинг 90-йиллари бошида АҚШ — Гавайороллари — Япония (11,5 минг км) ҳамда АҚШ — Фарбий Европа (6,5 минг км) орасида биринчи марта иккита ер ости оптик линияси тортилган эди.

XX асрнинг ўрталаригача Дунё океанларига нисбатан инсоннинг хўжалик фаолияти чекланган эди. Бироқ илм ва техниканинг ривожланиши билан Дунё океанларини ҳар томонлама тадқиқ қилиш ва ўзлаштириш умуман бошқача масштабларни эгаллади. Дengиз шельфида қазиб олинган нефть дунёдаги нефтни қазиб чиқаришнинг 1/3 қисмини ташкил этади. Дунё океанлари сарҳадларида ва қуруқликнинг контакт зоналарида Дунё хўжалигининг алоҳида таркибий қисми — дengиз хўжалиги пайдо бўлди. У қазиб чиқариш ва қайта ишлаш саноати, энергетика, балиқчилик, транспорт, савдо, рекреация ва туризмдан иборат. Бугунда дengиз хўжалигига 100 миллиондан зиёд киши банд.

Бироқ бундай фаолият Дунё океанининг глобал муаммоларини келтириб чиқарди. Дengиз сувининг тобора ортиб бораётган ифлосланиши ва биологик маҳсулдорлигининг камайиши бунинг исботидир.

Эколог олимлар Дунё океани сувларини ифлослантираётган моддаларни тўрт гуруҳга ажратишади (85-расм).

85-расм. Дунё океанларини ифлослантираётган моддалар

Океан сувларини айникса, қитъа шельфида нефтни қазиб чиқариш ва уни ташиш кучли ифлослантиради (Дарсликнинг иккинчи фарза-цидаги “Дунёнинг эклогик муаммолари” харитасини кўринг).

ИТИ ривожланиши натижасида нефтни қуиши танкерлари сифимини 300, баъзан эса 500 минг тоннагача катталаштириш имконияти пайдо бўлса-да, ҳеч ким океандаги табиий фалокатларни олдиндан башорат қила олмайди. Ҳар йили Дунё океанларига 1 миллион тоннадан зиёд нефть маҳсулотлари тарқалади. Шимолий, Балтика, Кариб, Ўрта Ер денгизи, Форс ва Мексика кўрфазлари — нефть маҳсулотлари билан кўпроқ ифлосланган туманлардир.

2010 йил апрелида “Бритиш петролиум” Британия компанияси нефть платформасида портлаш юз берди. Фалокат 11 одамнинг ўлимига ва АҚШдаги энг йирик экология ҳалокатига олиб келди. Мексика кўрфази сувларига тахминан 5 млн. берраль нефть тарқалиб кетди. Нефтнинг тарқалиши оқибатлари факат 2012 йил охирига келиб бартараф қилинди.

Ҳар йили миллион кубометр ифлосланган саноат ва қишлоқ хұжалик чиқинди сувлари, тўла тозаланмасдан, дарё системалари орқали океанларга тушади.

1 м(куб) ифлос сув 10 м(куб) океан сувини ифлослайди. Сувнинг 1 миллиарди қисмida 2,1 пестицид қисми бўлса, бунинг ўзи сув омбори ҳамма жонзотларининг қирилишига кифоя қиласи. Олимлар ҳисоблашича, ҳар йили дунё океанларига 1 минг км(куб) турли даржада ифлосланганчиқинди сувлар оқиб тушади. Рейн, Дунай, Сена, Тибр, Миссисипи, Огайо, Рона, Днепр, Днестр, Дон, Нил ва Ганг ифлослангансувларнинг йирик етказувчилари ҳисобланади. Ифлосланишдаражаси бўйича, айникса, Ўрта Ер денгизи ажralиб туради.

Япониянинг “Фукусима” АЭСидаги авария натижасида океан сувларига авария станциясидан 300 метр радиусда радиактив йод тарқалди.

Мұхим туристик-рекреациялы ақамиятга эга бўлган дengиз пляжлари қониқарсиз аҳволда. Фақат Ўрта Ер дengизи соҳилларида 130 миллиондан зиёд киши истиқомат қиласидиган тахминан 20 мамлакат жойлашган. Уларнинг соҳилида 260 порт мавжуд, уларнинг сувларидан 2,5 минг узоққа сузувчи кемалар ҳамда 5 минг каботаж (бир мамлакат чегарасида) ва 10 минг туристик лайнерлар кезади. Океан тубидан тортилган қувурлардан ҳар йили 400 млн. тоннадан зиёд нефть оқиб ўтади. Дengиз ва океан соҳилларида ҳар йили 90 млн. дан зиёд киши ҳордик олади.

Инсоният олдида бугун турган мұхим вазифалардан бири — Дунё океанлари сувини ҳимоялаш ва унинг табиий бойликларини рационал фойдаланишдир. Бу турли мамлакатларда дунё океани ресурсларини ҳаддан ташқари нотекис ўзлаштириш, дengиз сувлари ифлосланишнинг тобора кучаяётгани, Дунё океанини ҳарбий фаолият аренаси сифатида фойдаланишнинг кенгаяётганидан чиққан.

Шу маънода БМТнинг 1982 йилда қабулланган, Москва хартияси деб номланган дengиз ҳуқуқи бўйича конвенциясининг ақамияти каттадир. У дengиз соҳилига яқин мамлакатларга 200 милл масофада океаннинг биологик ва минерал ресурсларидан тўла фойдаланишга ҳуқуқ берадиган иқтисодий зоналарни ўрнатди. Бу ҳуқуқнинг берилиши балиқчилик билан боғлиқ баъзи муаммоларни қийинлаштириди. Бу зоналарнинг умумий майдони 140—150 млн. кв. кмни ташкил этади ва бу дунё океани акватроиясининг 40% га баробардир.

Шундай қилиб, дунё океанлари муаммоси — мураккаб экологик, иқтисодий ва ижтимоий масалаларнинг йигиндисидир. Уларни ақл билан нечоғлик ҳал этамиз, келажакдаги ҳаётимиз шунга боғлиқ бўлади.

1. Дунё океанларини ифлослантириш манбаларини айтинг.

2. Дengиз ҳўжалиги нима? Унга нималар киради?

1. Дунё океанлари билан қандай экологик муаммолар боғланган? Уларни ҳал этишнинг қандай йўллари бор?

2. Дунё океанларининг ифлосланиши қандай глобал муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келиши мумкин?

1. Дунё океанининг биологик ресурслари озиқ-овқат мумаммоларини ҳал этишда қандай ақамиятга эга? Жавобларни аниқ мисоллар билан далилланг.

2. Харитадан нефть маҳсулотларидан кўпроқ ифлосланган Дунё океани туманларини топинг ва уларнинг қайси мамлакатларга тегишли эканини аниқланг.

3. Дунё океанларига тўғридан-тўғри чиқиш имкониятига эга бўлмаган дунё мамлакатларининг океан сувлари ифлосланишига алоқаси борми? Жавобларни аниқ мисоллар билан далилланг.

**Қозғыстон Республикаси миллий иқтисод вазирлиги
статистика бүйіча құмитасининг “Талдау” ахборот-тақсил
системасыда ишлаш методикасы**

1. Биринчи навбатда қандай ахборот моделини (диаграммами ёки жадвалми) қандай күрсаткічлардан фойдаланиб тузмоқчи эканингизни аникланг.
2. Интернетдан <http://taldau.stat.gov.kz/> ни топинг.
3. Сақиға менюсининг тепа қысмидаги “конструктор” бўлимими очинг, сўнг жадвал ёки диаграмма конструкторини танланг.
4. Шундан сўнг танлаган моделингиз конструкторида керакли хатти-харакатларни бажарасиз. Масалан, жадвал, жадвал экспортини тузиш учун қанча күрсаткічлар керак бўлади?
5. Танлаган моделингизни босиши билан янги варак очилади. Масалан, агар сиз диаграмма конструкторини танлаган бўлсангиз, бу сақифадан диаграмма типини танлашингиз ва “Кўрсаткични қўшинг” командасини бажаришингиз мумкин.
6. “Кўрсаткич” сақифаси очилганда, керакли кўрсаткічлар гурӯҳини икки марта босинг; сақифанинг ўнг томонида кўрсаткічлар номи пайдо бўлади. Рўйхат охиридаги “Кўрсатувчини қўшиш” тугмасини босиши билан мазкур рўйхатдан бир ёки бир неча кўрсаткични танлай оласиз.
7. Тайёр диаграмма билан сақифага ўтиш ўнг томонда жойлашган “диаграммага ўтиш” тугмачасини босиши орқали бажарилади.
8. Келгуси босқичда тайёр диаграммага ўзгартишлар киритасиз, маълумотларни қўшасиз ва сақлай оласиз.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

2-илюса

Дунё мамлакатлари хұжалигининг таркиби, 2016 й.
 (The World Factbook маълумотлар бўйича тузилган)

т/с	Мамлакатлар	ЯИМ таркиби, %		
		Қишлоқ хұжалиги	Саноат	Хизматлар
1	2	3	4	5
	Дунё	6,4	29,9	63,7
1	Афғонистон	22	22	56
2	Албания	21,7	24,2	54,1
3	Жазоир	13,3	39,3	47,4
4	Андорра	11,9	33,6	54,5
5	Ангола	10,2	61,4	28,4
6	Аргентина	10,8	28,1	61,1
7	Арманистон	16,7	28,2	54,8
8	Австралия	3,6	25,3	71,2
9	Австрия	1,3	28,4	70,3
10	Озарбайжон	6,1	53,5	40,4
11	Багам Ороллари	2,3	7,7	90,0
12	Бахрейн	0,3	39,3	60,4
13	Бангладеш	14,2	29,3	56,5
14	Беларусь	8,1	40,8	51,1
15	Бельгия	0,7	22,1	77,2
16	Белиз	10,4	21,6	68
17	Бенин	26,1	22,8	51,1
18	Бутан	16,2	41,8	42
19	Боливия	13,8	37,8	48,4
20	Босния ва Герцего- вина	6,8	28,9	64,3
21	Ботсвана	1,8	27,5	70,6
22	Бразилия	6,6	20,7	72,7
23	Бруней	1,2	56,6	42,3
24	Болгария	4,3	28	67,7
25	Буркина-Фасо	31	23,9	44,9
26	Бурунди	39,5	16,4	44,1
27	Вануату	27,3	11,8	60,8
28	Буюк Британия	0,7	20,2	79,1
29	Венесуэла	4,7	40,4	54,9
30	Венгрия	3,9	31,3	64,8
31	Шарқий Тимор	9,1	56,7	34,4

Давоми

1	2	3	4	5
32	Вьетнам	15,3	33,3	51,3
33	Габон	5	44,7	50,4
34	Гаити	22,1	20,3	57,6
35	Гайана	15,4	15,3	69,3
36	Гамбия	20,4	14,2	65,4
37	Гана	18,3	24,5	57,2
38	Гватемала	13,3	23,4	63,2
39	Гвинея-Бисау	50	13,1	36,9
40	Гвинея	19,8	32,1	48,
41	Германия	0,7	30,7	68,6
42	Грузия	8,3	23,8	67,9
43	Греция	4,1	16,9	79,1
44	Гондурас	14,2	28,8	57
45	Дания	1,3	22,9	75,8
46	Джибути	2,4	17,3	80,2
47	Доминика	22,3	12,6	65,1
48	Доминикан Республикаси	5,6	33	61,4
49	Миср	11,7	34,3	54
50	Замбия	7,5	35,3	57
51	Зимбабве	12	22,2	65,8
52	Исроил	2,4	26,5	69,5
53	Хиндистон	15,4	23	61,5
54	Индонезия	13,7	41	45,3
55	Ирок	3,3	51	45,8
56	Эрон	9,7	35,3	55
57	Иордания	4,3	28,9	66,8
58	Испания	2,6	23,4	74
59	Ирландия	1,2	38,6	60,2
60	Италия	2,1	23,9	73,9
61	Йемен	20,3	11,8	67,9
62	Кабо-Вerde	8,9	17,5	73,6
63	Қозғистон	4,7	34,1	61,2
64	Камбоджа	26,7	31,7	41,6
65	Камерун	16,7	26,5	56,8
66	Канада	1,6	28,2	70,2
67	Катар	0,2	50,3	49,5
68	Кения	34,5	17,8	47,5

Давоми

1	2	3	4	5
69	Кипр	2	12,5	85,5
70	Хитой	7,9	40,5	51,6
71	КХДР	22,5	47,6	29,9
72	Конго ДР	19,7	43,6	36,7
73	Колумбия	7,2	30,8	62,1
74	Комор Ороллари	47,7	11,8	40,5
75	Конго	9,3	51	39,7
76	Коста-Рика	5,5	20,6	73,9
77	Кот'д-Ивуар	20,1	26,6	53,3
78	Куба	4	22,7	73,4
79	Кувайт	0,4	58,7	40,9
80	Қирғизистон	14,6	31,2	54,2
81	Лаос	20,9	33,2	45,9
82	Латвия	3,9	22,4	73,7
83	Ливан	3,9	13,1	83
84	Лесото	5,8	39,2	54,9
85	Либерия	34	13,8	52,2
86	Ливия	1,3	52,3	46,4
87	Лихтенштейн	7	41	52
88	Литва	3,5	29,4	67,2
89	Люксембург	0,3	12,8	86,9
90	Маврикий	4	21,8	74,1
91	Мавритания	27,8	29,3	42,9
92	Мадагаскар	24	19,5	56,4
93	Македония	10,9	26,6	62,5
94	Малави	28,6	15,4	56
95	Малайзия	8,8	37,6	53,6
96	Мальдивы	3	16	81
97	Мальта	1,1	10,2	88,7
98	Мали	41,8	18,1	40,5
99	Марокош	14	29,5	56,5
100	Мексика	3,6	31,9	64,5
101	Микронезия, Федера- тив Штатлари	26,3	18,9	54,8
102	Молдова	17,7	20,3	62
103	Монако	0	14	86
104	Мўғулистон	12,1	38,2	49,7
105	Мозамбик	23,9	19,3	56,8

Давоми

1	2	3	4	5
106	Намибия	6,7	26,3	67
107	Науру	6,1	33	60,8
108	Непал	27	13,5	59,5
109	Нидерландия	1,6	17,9	70,2
110	Янги Зеландия	5,7	21,5	72,8
111	Никарагуа	15,5	24,4	60
112	Нигер	41,6	19,5	38,7
113	Нигерия	21,1	22,5	56,4
114	Норвегия	2,3	33,7	64
115	Оммон	1,8	46,4	51,8
116	БАА	0,9	49,8	49,3
117	Ўзбекистон	17,9	33,7	48,5
118	Покистон	24,4	19,1	56,5
119	Палау	3	19	78
120	Панама	2,4	15,7	82
121	Папуа-Янги Гвинея	22,1	42,9	35
122	Парагвай	17,9	27,7	54,5
123	Перу	7,6	32,7	59,9
124	Полша	2,4	40,2	57,4
125	Португалия	2,2	22,1	75,7
126	Руминия	4,2	33,2	62,6
127	Корея Республикаси	2,2	39,3	58,3
128	Россия	4,7	32,4	62,3
129	Руанда	30,9	17,6	51,5
130	Самоа	10,4	23,6	66
131	Сан-Марино	0,1	39,2	60,7
132	Сан-Томе ва Принсири	11,8	14,8	73,4
133	Саудия Арабистони	2,6	44,2	53,2
134	Сенегал	16,9	24,3	58,8
135	Сейшель ороллари	2,5	13,8	83,7
136	Сент-Китс ва Невис	1,1	30	68,9
137	Сент-Люсия	2,9	14,2	82,8
138	Сент-Винсент ва Гренадины	7,1	17,4	75,5
139	Сербия	9,8	41,1	49,1
140	Сингапур	0	24,8	75,2
141	Сурия	20	19,5	60,8
142	Словакия	3,8	35	61,2

Давоми

1	2	3	4	5
143	Словения	1,8	32,2	65,9
144	Соломон Ороллари	34,3	7,6	58,1
145	Сомали	60,2	7,4	32,5
146	Судан	39,6	2,6	57,8
147	Суринам	11,6	31,1	57,4
148	АҚШ	0,9	19,1	80,0
149	Сьерра-Леоне	60,7	6,5	32,9
150	Тожикистон	28,6	25,5	45,9
151	Танзания	23,4	28,6	47,6
152	Тайланд	8,2	36,2	55,6
153	Тонга	19,9	20,3	59,8
154	Тринидад ва Тобаго	0,4	47,8	51,7
155	Тунис	10,1	26,2	63,8
156	Турция	6,8	32,3	60,7
157	Туркменистан	7,5	44,9	47,7
158	Тувалу	24,5	5,6	70
159	Уганда	28,2	21,1	50,7
160	Украина	12,2	28,6	60
161	Уругвай	6,2	24,1	69,7
162	Фиджи	13,5	17,4	69,1
163	Филиппин	9,6	30,6	59,8
164	Финляндия	2,7	28,2	69,1
165	Франция	1,7	19,5	78,8
166	Хорватия	3,7	26,2	70,1
167	МАР	43,2	16	40,8
168	Черногория	7,5	15,9	76,6
169	Чехия	2,3	36,9	60,8
170	Швейцария	0,7	25,6	73,7
171	Швеция	1,6	33	65,4
172	Шри-Ланка	7,8	30,5	61,7
173	Эритрея	11,7	29,6	58,7
174	Эстония	2,8	29,2	68,1
175	Эфиопия	34,8	21,6	43,6
176	ЖАР	2,8	29,7	67,5
177	Япония	1,1	30,1	68,7

З-илюса

Дунё мамлакаттарининг ялпи ички маңсулоти күрсаткичлари, 2017 й.
 (Халқаро валюта фонди маълумотлари бўйича)

Мамлакат	ЯИМ (Оумумий миқдори, млрд. АҚШ доллари)	Дунё ЯИМда улуси	
1	2	3	4
1 ХХР	23208	18,232	
2 АҚШ	19485	15,263	
3 Ҳиндистон	9474	7,454	
4 Япония	5443	4,275	
5 Германия	4199	3,286	
6 Россия	4016	3,167	
7 Индонезия	3250	2,558	
8 Бразилия	3247	2,559	
9 Буюкбритания	2925	2,2910	
10 Франция	2856	2,2311	
11 Мексика	2463	1,9412	
12 Италия	2317	1,8213	
13 Туркия	2186	1,7114	
14 Корея Республикаси	2035	1,6015	
15 Испания	1778	1,4016	
16 Саудия Арабистони	1775	1,4017	
17 Канада	1774	1,3918	
18 Эрон	1640	1,3019	
19 Австралия	1248	0,9820	
20 Таиланд	1236	0,9721	
21 Миср	1204	0,9522	
22 Тайвань	1189	0,9323	
23 Полша	1126	0,8824	
24 Нигерия	1121	0,8825	
25 Покистон	1061	0,8326	
26 Малайзия	933	0,7327	
27 Нидерландия	924	0,7228	
28 Аргентина	922	0,7229	
29 Филиппин	877	0,6930	
30 ЖАР	767	0,6031	
31 Колумбия	712	0,5632	
32 БАА	696	0,5433	
33 Бангладеш	690	0,5434	

Давоми

1	2	3	4
34	Ирек	649	0,5235
35	Вьетнам	649	0,5136
36	Жазоир	630	0,5037
37	Бельгия	529	0,4238
38	Сингапур	528	0,4239
39	Швейцария	523	0,4140
40	Швеция	518	0,4141
41	Руминия	483	0,3842
42	Қозогистон	479	0,3843
43	Сянган (Хитой)	456	0,3644
44	Чили	452	0,3645
45	Австрия	441	0,3546
46	Перу	430	0,335
47	Венесуэла	382	0,305
48	Норвегия	381	0,305
49	Чехия	376	0,305
50	Украина	370	0,295
51	Ирландия	353	0,285
52	Қатар	340	0,275
53	Мьянма	330	0,265
54	Исроил	317	0,256
55	Португалия	314	0,256
56	Греция	299	0,246
57	Марокош	299	0,246
58	Кувайт	290	0,236
59	Венгрия	290	0,236
60	Дания	288	0,236
61	Шри-Ланка	275	0,226
62	Финляндия	244	0,196
63	Ўзбекистон	223	0,186
64	Эфиопия	200	0,166
65	Эквадор	193	0,157
66	Ангола	190	0,157
67	Яңги Зеландия	189	0,157
68	Судан	187	0,157
69	Оммон	187	0,157
70	Словакия	179	0,147
71	Беларусь	179	0,147

Давоми

1	2	3	4
72	Доминикан Республикаси	172	0,147
73	Озарбайжон	172	0,147
74	Кения	163	0,137
75	Танзания	162	0,137
76	Болгария	153	0,127
77	Гватемала	138	0,118
78	Тунис	135	0,118
79	Гана	134	0,118
80	Сербия	105	0,089
81	Панама	104	0,089
82	Хорватия	101	0,088
82	Кот-д'Ивуар	96,9	0,088
84	Литва	91,2	0,079
85	Иордания	89,1	0,079
86	Камерун	88,9	0,079
87	Уганда	88,7	0,079
88	Ливан	87,7	0,079
89	Коста-Рика	83,9	0,079
90	Боливия	83,6	0,079
91	Непал	78,6	0,069
92	Уругвай	78,1	0,069
93	Аоминь (Хитой)	71,8	0,069
94	Словения	71,1	0,069
95	Бахрейн	70,4	0,069
96	Афғонистон	69,6	0,069
97	Замбия	68,9	0,051
98	КДР	68,5	0,051
99	Парагвай	68,3	-
100	Ливия	64,4	-
101	Камбоджа	64,3	-
102	Люксембург	62,7	
103	Сальвадор	57,0	
104	Латвия	53,9	
105	Лаос	49,2	
106	Гондурас	46,2	
107	Босния ва Герцеговина	44,6	
108	Сенегал	43,2	

Давоми

1	2	3	4
109	Тринидад ва Тобаго	43,0	
110	Эстония	41,6	
111	Мали	41,0	
112	Мадагаскар	39,7	
113	Мўғулистан	39,7	
114	Грузия	39,7	
115	Ботсвана	38,9	
116	Йемен	38,6	
117	Мозамбик	36,7	
118	Габон	36,7	
119	Никарагуа	36,4	
120	Албания	36,0	
121	Буркина-Фасо	35,8	
122	Зимбабве	34,0	
123	Бруней	33,5	
124	Кипр	31,6	
125	Македония	31,0	
126	Экваториал Гвинея	30,4	
127	Чад	29,0	
128	Папуа — Янги Гвинея	28,9	
129	Конго Республикаси	28,6	
130	Тожикистон	28,4	
131	Арманистон	28,3	
132	Маврикий	27,5	
133	Намибия	26,5	
134	Гвинея	26,5	
135	Ямайка	26,1	
136	Бенин	25,3	
137	Руанда	24,6	
138	Кирғизистон	23,0	
139	Малави	22,4	
140	Нигер	21,8	
141	Молдова	20,1	
142	Гаити	19,9	
143	Мальта	19,3	
144	Жанубий Судан	18,7	
145	Сомали	18,7	

Давоми

1	2	3	4
146	Исландия	17,6	
147	Мавритания	17,3	
148	Того	12,9	
149	Багамские Острова	11,6	
150	Сьерра-Леоне	11,5	
151	Свазиленд	11,3	
152	Черногория	11,0	
153	Эритрея	9,38	
154	Фиджи	8,65	
155	Суринам	8,5	
156	Бурунди	7,99	
157	Бутан	7,03	
158	Лесото	6,9	
159	Малдив Ороллари	6,9	
160	Шарқий Тимор	6,75	
161	Гайана	6,29	
162	Либерия	6,1	
163	Барбадос	5,24	
164	Кабо-Верди	3,74	
165	Жибути	3,63	
166	Гамбия	3,6	
167	МАР	3,37	
168	Белиз	3,21	
169	Гвинея-Бисау	3,14	
170	Сейшел Ороллари	2,72	
171	Сент-Люсия	2,54	
172	Антигуа ва Барбуда	2,39	
173	Сан-Марино	2,05	
174	Гренада	1,61	
175	Сент-Китс ва Невис	1,53	
176	Соломонов Ороллари	1,32	
177	Коморлар	1,31	
178	Сент-Винсент и Гренада	1,27	
176	Самоа	1,13	
180	Доминика	0,79	
181	Вануату	0,77	
182	Сан-Томе ва Принсири	0,68	

Давоми

1	2	3	4
183	Тонга	0,59	
184	Микронезия	0,35	
185	Палау	0,29	
186	Кирибати	0,23	
187	Маршал ороллари	0,19	
188	Науру	0,16	
189	Тувалу	0,04	

4-илова

Дунёнинг мустақил давлатлари, 2018 й.

	Мамлакат	Пойтахти	Бошқариш шакли
ОСИЁ 51			
1	2	3	4
1	Арманистон	Ереван	республика
2	Афғонистон	Қобул	республика
3	Озарбайжон	Боку	республика
4	Бангладеш	Дакка	республика
5	Бахрейн	Манама	монархия
6	Бруней	Бандар-Сери-Бегаван	монархия
7	Бутан	Тхимпху	монархия
8	Шарқий Тимор	Дили	республика
9	Вьетнам	Ханой	республика
10	Грузия	Тбилиси	республика
11	Исройл	Иерусалим	республика
12	Ҳиндистон	Нью-Дели	республика
13	Индонезия	Джакарта	республика
14	Иордания	Амман	монархия
15	Ироқ	Бағдод	республика
16	Эрон	Техрон	республика
17	Яман	Сана	республика
18	Камбоджа	Пномпень	монархия
19	Қатар	Доха	монархия
20	Кипр	Никосия	республика
21	Корея Халқ-Демократик Республикасы (КХДР)	Пхенъян	республика
22	Қувайт	Эль-Қувайт	монархия
23	Қозогистон	Нур-Султон	республика

Давоми

1	2	3	4
24	Қирғизистон	Бишкек	республика
25	Хитой	Пекин	республика
26	Лаос	Вьентъян	республика
27	Ливан	Бейрут	республика
28	Малайзия	Куала-Лумпур	монархия
29	Малдив Республикаси	Мале	республика
30	Мүғалистон	Улан-Батор	республика
31	Мьянма	Нейпьидо	республика
32	Непал	Катманду	республика
33	БАА	Абу-Даби	монархия
34	Уммон	Маскат	монархия
35	Ўзбекистон	Тошкент	республика
36	Фаластин	Рамалла (вақтинча)	республика
37	Покистон	Исломобод	республика
38	Корея Республикаси	Сеул	республика
39	Саудия Арабистони	Эр-Рияд	монархия
40	Сингапур	Сингапур	республика
41	Сурия	Дамашқ	республика
42	Тайланд	Бангкок	монархия
43	Тожикистон	Душанбе	республика
44	Туркия	Анқара	республика
45	Туркманистон	Ашхобод	республика
46	Филиппин	Манила	республика
47	Шри-Ланка	Коломбо	республика
48	Япония	Токио	монархия

ЕВРОПА

49	Австрия	Вена	республика
50	Албания	Тирана	республика
51	Андорра	Андорра-ла-Велья	монархия
52	Беларусь	Минск	республика
53	Бельгия	Брюссель	монархия
54	Болгария	София	республика
55	Босния ва Герцеговина	Сараево	республика
56	Ватикан	Ватикан	монархия
57	Буюкбритания	Лондон	монархия
58	Венгрия	Будапешт	республика
59	Германия	Берлин	республика

Давоми

1	2	3	4
60	Греция	Афины	республика
61	Дания	Копенгаген	монархия
62	Ирландия	Дублин	республика
63	Исландия	Рейкьявик	республика
64	Испания	Мадрид	монархия
65	Италия	Рим	республика
66	Латвия	Рига	республика
67	Литва	Вильнюс	республика
68	Лихтенштейн	Вадуц	монархия
69	Люксембург	Люксембург	монархия
70	Македония	Скопье	республика
71	Мальта	Валлетта	республика
72	Молдова	Кишинев	республика
73	Монако	Монако	монархия
74	Нидерланды	Амстердам	монархия
75	Норвегия	Осло	монархия
76	Полша	Варшава	республика
77	Португалия	Лиссабон	республика
78	Россия	Москва	республика
79	Румыния	Бухарест	республика
80	Сан-Марино	Сан-Марино	республика
81	Сербия	Белград	республика
82	Словакия	Братислава	республика
83	Словения	Любляна	республика
84	Украина	Киев	республика
85	Финляндия	Хельсинки	республика
86	Франция	Париж	республика
87	Хорватия	Загреб	республика
88	Черногория	Подгорица	республика
89	Чехия	Прага	республика
90	Швейцария	Берн	республика
91	Швеция	Стокгольм	монархия
92	Эстония	Таллин	республика

АФРИКА

93	Жазоир	Жазоир	республика
94	Ангола	Луанда	республика
95	Бенин	Порто-Ново	республика

Давоми

1	2	3	4
96	Ботсвана	Габороне	республика
97	Буркина-Фасо	Уагадугу	республика
98	Бурунди	Бужумбура	республика
99	Габон	Либревиль	республика
100	Гамбия	Банжул	республика
101	Гана	Аккра	республика
102	Гвинея	Конакри	республика
103	Гвинея-Бисау	Бисау	республика
104	Жибути	Жибути	республика
105	Миср	Кохира	республика
106	Замбия	Лусака	республика
107	Зимбабве	Хараре	республика
108	Кабо-Верде	Прая	республика
109	Камерун	Яунде	республика
110	Кения	Найроби	республика
111	Комор Ороллари	Морони	республика
112	Конго Демократик Республикаси	Киншаса	республика
113	Конго	Браззавиль	республика
114	Кот-д'Ивуар	Ямусукро	республика
115	Лесото	Масеру	monархия
116	Либерия	Монровия	республика
117	Ливия	Триполи	республика
118	Маврикий	Порт-Луи	республика
119	Мавритания	Нуакшот	республика
120	Мадагаскар	Антананариву	республика
121	Малави	Лилонгве	республика
122	Мали	Бамако	республика
123	Марокко	Рабат	monархия
124	Мозамбик	Мапуту	республика
125	Намибия	Виндхук	республика
126	Нигер	Ниамей	республика
127	Нигерия	Абуджа	республика
128	Руанда	Кигали	республика
129	Сан-Томе ва Принсипи	Сан-Томе	республика
130	Свазиленд (Эсватини)	Мбабане	monархия
131	Сейшель Ороллари	Виктория	республика
132	Сенегал	Дакар	республика

Давоми

1	2	3	4
133	Сомали	Могадишо	республика
134	Судан	Хартум	республика
135	Сьерра-Леоне	Фритаун	республика
136	Танзания	Додома	республика
137	Того	Ломе	республика
138	Тунис	Тунис	республика
139	Уганда	Кампала	республика
140	Марказий-Африка Республикаси (МАР)	Банги	республика
141	Чад	Нджамена	республика
142	Экваториал Гвинея	Малабо	республика
143	Эритрея	Асмэра	республика
144	Эфиопия	Аддис-Абеба	республика
145	Жанубий Африка Республикаси (ЖАР)	Претория	республика
146	Жанубий Судан	Жуба	республика

ШИМОЛИЙ АМЕРИКА

147	Канада	Оттава	Хамдўстлик Қироллиги*
148	Америка Қўшма Штатлари (АҚШ)	Вашингтон	республика

ЛОТИН АМЕРИКАСИ

149	Антигуа ва Барбуда	Сент-Джонс	Хамдўстлик Қироллиги
150	Аргентина	Буэнос-Айрес	республика
151	Багам Ороллари	Нассау	Хамдўстлик Қироллиги
152	Барбадос	Бриджтаун	Хамдўстлик Қироллиги
153	Белиз	Бельмопан	Хамдўстлик Қироллиги
154	Боливия	Сукре	республика
155	Бразилия	Бразилиа	республика
156	Венесуэла	Каракас	республика
157	Гаити	Порт-о-Пренс	республика
158	Гайана	Жорджтаун	республика
159	Гватемала	Гватемала	республика
160	Гондурас	Тегусигальпа	республика

Давоми

1	2	3	4
161	Гренада	Сент-Жорджес	Хамдүстлик Кироллиги
162	Доминика	Розо	республика
163	Доминикан Республикаси	Санто-Доминго	республика
164	Колумбия	Богота	республика
165	Коста-Рика	Сан-Хосе	республика
166	Куба	Гавана	республика
167	Мексика	Мехико	республика
168	Никарагуа	Манагуа	республика
169	Панама	Панама	республика
170	Парагвай	Асунсьон	республика
171	Перу	Лима	республика
172	Сальвадор	Сан-Сальвадор	республика
173	Сент-Винсент ва Гренадин	Кингстаун	Хамдүстлик Кироллиги
174	Сент-Китс ва Невис	Бастер	Хамдүстлик Кироллиги
175	Сент-Люсия	Кастри	Хамдүстлик Кироллиги
176	Суринам	Парамарибо	республика
177	Тринидад и Тобаго	Порт-оф-Спейн	республика
178	Уругвай	Монтевидео	республика
179	Чили	Сантьяго	республика
180	Эквадор	Лима	республика
181	Ямайка	Кингстон	Хамдүстлик Кироллиги

АВСТРАЛИЯ ВА ОКЕАНИЯ

182	Австралия	Канберра	Хамдүстлик Кироллиги
183	Вануату	Порт-Вила	республика
184	Кирибати	Баирики	республика
185	Маршалл Ороллари	Маджуро	республика
186	Микронезия, Федератив Штатлари	Паликир	республика
187	Науру	Расмий пойтахти йўқ, амалдагиси — Ярен	республика
188	Янги Зеландия	Веллингтон	Хамдүстлик Кироллиги

Давоми

1	2	3	4
189	Палау	Нгерулмуд (Мелекеок штати)	республика
190	Папуа-Янги Гвинаея	Порт-Морсби	Хамдўстлик Қироллиги
191	Самоа	Апиа	Хамдўстлик Қироллиги
192	Соломон Ороллари	Хониара	Хамдўстлик Қироллиги
193	Тонга	Нукуалофа	монархия
194	Тувалу	Фунафута	монархия
195	Фиджи	Сува	республика

* Хамдўстлик Қироллиги — Буюкбритания қироличаси монарх ҳисобланадиган ва давлат раҳбари сифатида кўринадиган 16 миллат давлатининг Ҳамдўстлиги номи

5-илова

Дунё мамлакатларининг асосий демографик кўрсаткичлари
(Population Reference Bureau. World Population Data 2017)

Китъа, ҳудуд, мамлакат	Аҳоли сони (млн. киши)	Туғилиш коэффициенти (1000 кишига)	Ўлим коэффициенти (1000 кишига)	Туғилганда кутиладиган умр узоқлиги (ёш)		15 ёшгача аҳоли улуши, (%)	65 ёшгача ва ундан каттальарнинг улуши (%)
				эркаклар	аёллар		
Бутун дунё	7621	19	7	70	74	26	9
Ривожланган мамлакатлар	1266	10	10	76	82	16	18
Ривожланаётган мамлакатлар	6355	21	7	69	73	28	7
Кам ривожланаётган мамлакатлар	1027	33	8	63	66	40	4
АФРИКА	1284	35	9	61	64	41	3
ШИМОЛИЙ АФРИКА	235	26	6	71	74	32	5
Жазоир	42,7	26	4	77	78	29	6
Миср	97	27	6	71	74	34	4
Ливия	6,5	20	5	69	75	28	4
Марокаш	35,2	18	5	75	78	24	8
Судан	41,7	34	8	63	66	41	4

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Тунис	11,6	19	6	75	78	24	8
Фарбий Сахро	0,6	20	5	68	72	28	3
САХРОДАН ЖАНУБДАГИ АФРИКА	1049	37	9	59	62	43	3
ФАРБИЙ АФРИКА	382	38	11	56	58	44	3
Бенин	11,5	37	9	59	62	43	3
Буркина-Фасо	20,3	40	9	60	61	47	3
Кабо Верде	0,6	19	5	71	75	31	4
Кот-д'Ивуар	24,9	35	12	52	55	43	3
Гамбия	2,2	39	8	60	63	46	2
Гана	29,5	30	8	62	64	39	3
Гвинея	11,9	39	11	58	61	45	4
Гвинея-Бисау	1,9	36	11	56	59	42	3
Либерия	4,9	33	8	62	64	42	3
Мали	19,4	45	10	58	62	47	2
Мавритания	4,5	34	8	62	65	40	3
Нигер	22,2	48	10	59	61	50	3
Нигерия	195,9	39	12	53	54	44	3
Сенегал	16,3	33	6	65	69	43	3
Сьерра-Леоне	7,7	33	13	51	52	42	3
Того	8	34	9	59	61	42	3
ШАРҚИЙ АФРИКА	432	36	8	62	66	43	3
Бурунди	11,8	41	11	59	62	46	2
Комор Ороллари	0,8	33	7	62	65	40	3
Жибути	1	23	8	61	64	32	4
Эритрея	6	30	7	62	68	41	4
Эфиопия	107,5	33	7	64	67	41	4
Кения	51	31	6	65	69	41	3
Мадагаскар	26,3	32	6	64	68	41	3
Малави	19,1	34	7	61	66	44	3
Маврикий	1,3	11	8	71	78	19	11
Мозамбик	30,5	39	10	56	60	45	3
Руанда	12,6	32	6	65	69	40	3
Сейшель Ороллари	0,1	17	8	68	78	22	8
Сомали	15,2	43	11	55	58	47	3
Жанубий Судан	13	37	11	56	58	42	3

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Танзания	59,1	39	7	64	67	45	3
Уганда	44,1	41	9	62	64	48	3
Замбия	17,7	39	8	59	64	45	2
Зимбабве	14	34	10	58	62	39	4
МАРКАЗИЙ АФРИКА	169	42	10	57	60	46	3
Ангола	30,4	45	10	58	62	48	2
Камерун	25,6	36	10	57	60	43	3
Марказий Африка Республикаси	4,7	36	14	50	54	44	4
Чад	15,4	45	13	52	54	47	2
Конго	5,4	33	10	58	61	42	3
Конго (Дем.респ.)	84,3	43	10	58	61	46	3
Эваториал Гвинея	1,3	34	10	56	59	37	3
Габон	2,1	29	8	65	68	36	4
Сан-Томе ва Принципи	0,2	33	7	65	69	42	4
ЖАНУБИЙ АФРИКА	66	22	9	61	67	30	5
Ботсвана	2,2	22	10	61	65	32	5
Лесото	2,3	29	13	52	56	36	5
Намибия	2,5	28	8	62	65	37	4
ЖАР	57,7	21	9	61	67	30	6
Свазиленд	1,4	29	10	54	61	37	3
АМЕРИКА	1014	15	7	74	80	23	11
ШИМОЛИЙ АМЕРИКА	365	12	9	77	81	19	15
Канада	37,2	11	8	80	84	16	17
АҚШ	328	12	9	76	81	19	15
МАРКАЗИЙ АМЕРИКА	179	19	5	74	79	29	6
Белиз	0,4	23	5	71	77	39	4
Коста-Рика	5	14	5	78	83	22	8
Сальвадор	6,5	20	7	69	78	28	8
Гватемала	17,2	24	5	69	76	40	5
Гондурас	9	22	5	71	76	34	5
Мексика	130,8	19	6	75	80	27	7
Никарагуа	6,3	20	5	72	78	30	5

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Панама	4,2	19	5	75	81	27	8
КАРИБ РАЙОНИ	43	17	8	71	76	25	10
Антигуа ва Барбуда	0,1	15	6	74	79	24	7
Багам Ороллари	0,4	13	6	73	79	20	9
Барбадос	0,3	11	9	73	78	19	15
Куба	11,1	10	9	76	81	17	15
Доминика	0,07	12	8	73	78	22	11
Доминикан Республикаси	10,8	20	6	71	77	30	7
Гренада	0,1	16	9	74	79	26	7
Гваделупа	0,4	10	8	77	84	19	18
Гаити	10,8	25	8	62	37	33	4
Ямайка	2,9	17	7	74	78	23	9
Мартиника	0,4	9	9	78	84	17	20
Пуэрто-Рико	3,3	7	9	78	84	16	19
Сент-Китс ва Невис	0,05	14	9	73	78	21	8
Сент-Винсент ва Гренадин	0,1	16	9	70	75	24	8
Тринидад ва Тобаго	1,4	13	8	70	76	19	10
ЖАНУБИЙ АМЕРИКА	427	16	6	72	79	24	8
Аргентина	44,5	17	8	74	80	25	11
Боливия	11,3	23	7	67	72	32	7
Бразилия	209,4	14	6	72	79	22	8
Чили	18,6	14	6	77	82	21	11
Колумбия	49,8	15	6	73	79	26	8
Эквадор	17	20	5	74	79	29	7
Гайана	0,8	21	8	64	69	29	5
Парагвай	6,9	21	6	71	75	30	6
Перу	32,2	19	6	72	78	27	7
Суринам	0,6	18	7	68	75	27	7
Уругвай	3,5	14	9	74	81	21	15
Венесуэла	31,8	19	5	73	79	26	7
ОСИЁ	4536	17	7	71	74	24	8
ФАРБИЙ ОСИЁ	272	21	5	72	77	29	6
Арманистон	3	13	9	72	78	20	11
Озарбайжон	9,9	15	6	73	78	23	7

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Бахрейн	1,5	14	2	76	78	20	3
Кипр	1,2	11	6	80	85	16	16
Грузия	3,9	14	13	69	78	20	15
Ироқ	40,2	31	4	68	72	40	3
Исроил	8,5	21	5	81	84	28	11
Иордания	10,2	24	3	73	76	35	4
Кувайт	4,2	14	2	74	76	21	2
Ливан	6,1	14	5	77	79	24	7
Оммон	4,7	20	2	75	79	22	3
Фаластиң жудуди	4,8	31	4	72	75	39	3
Қатар	2,7	10	1	77	80	14	1
Саудия Арабистони	33,4	17	3	73	76	25	3
Сурия	18,3	22	6	64	77	37	4
Туркия	81,3	16	5	75	81	24	9
Бирлашган Араб Амирликлари	9,5	10	2	77	79	14	1
Йемен	28,9	32	6	64	66	40	3
МАРКАЗИЙ ОСИЁ	72	24	6	69	76	29	5
Қозоғистон	18,4	23	7	68	77	25	7
Қирғизистон	6,1	26	6	67	75	32	5
Тожикистон	9,1	33	5	68	74	35	3
Туркманистон	5,9	26	7	64	71	31	4
Ўзбекистон	32,9	22	5	71	76	28	4
ЖАНУБИЙ ОСИЁ	1909	21	6	68	70	28	6
Афғонистон	36,5	35	7	62	65	44	3
Бангладеш	166,4	19	5	70	73	29	5
Бутан	0,8	18	6	70	70	27	5
Ҳиндистон	1371,3	20	6	67	70	28	6
Эрон	81,6	19	5	75	77	24	6
Мальдивы	0,4	20	3	76	78	23	4
Непал	29,7	20	6	70	71	31	5
Покистон	200,6	26	7	66	68	33	4
Шри-Ланка	21,7	16	6	72	79	25	8
ЖАНУБИЙ- ШАРҚИЙ ОСИЁ	650	18	7	68	73	27	6
Бруней	0,4	16	4	76	79	23	4

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Камбоджа	16	23	6	67	71	31	4
Индонезия	265,2	19	7	67	71	28	5
Лаос	7	24	7	65	68	33	4
Малайзия	32,5	16	5	73	77	24	6
Мьянма	53,9	18	8	64	69	27	6
Филиппин	107	21	6	66	73	32	5
Сингапур	5,8	9	5	81	85	15	13
Тайланд	66,2	11	8	72	79	17	12
Шарқий Тимор	1,2	30	7	67	71	39	6
Вьетнам	94,7	16	7	71	76	24	8
ШАРҚИЙ ОСИЁ	1633	12	7	76	79	16	13
Хитой	1393,8	12	7	75	78	17	11
Япония	126,5	8	11	81	87	12	28
КХДР	25,6	14	9	68	75	21	10
Корея Республикаси	51,8	7	6	79	85	13	14
Мұғалистан	3,2	24	6	66	75	30	4
Тайвань	23,6	9	7	77	84	13	13
ЕВРОПА	746	10	11	75	82	16	18
ЕИ	512	10	10	78	83	16	20
ШИМОЛИЙ ЕВРОПА	105	11	9	79	83	18	18
Дания	5,8	11	9	79	83	17	19
Эстония	1,3	10	12	73	82	16	20
Финляндия	5,5	9	10	79	84	16	21
Исландия	0,4	12	7	81	84	19	14
Ирландия	4,9	13	6	78	83	21	14
Латвия	1,9	11	15	70	79	16	20
Литва	2,8	10	14	69	80	15	19
Норвегия	5,3	11	8	81	84	18	17
Швеция	10,2	11	9	81	84	18	20
Буюкбритания	66,4	12	9	79	83	18	18
ФАРБИЙ ЕВРОПА	195	10	10	79	84	15	20
Австрия	8,8	10	9	79	84	14	19
Бельгия	11,4	10	10	79	84	17	19
Франция	65,1	11	9	80	85	18	20
Германия	82,8	9	11	78	83	13	21
Лихтенштейн	0,04	10	7	81	84	15	17

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Люксембург	0,6	10	7	80	84	16	14
Монако	0,04	7	6	-	-	13	26
Нидерландия	17,2	10	9	80	83	16	18
Швейцария	8,5	10	8	82	85	15	18
ШАРҚИЙ ЕВРОПА	293	11	12	69	78	17	16
Беларусь	9,5	11	13	69	79	17	15
Болгария	7	9	16	71	78	14	21
Чехия	10,6	11	11	76	82	16	19
Венгрия	9,8	9	14	72	79	15	19
Молдова	3,5	11	11	68	76	16	11
Полша	38,4	11	11	74	82	15	17
Румыния	19,5	10	13	72	79	16	18
Россия	147,3	12	12	68	78	18	14
Словакия	5,4	11	10	74	80	16	16
Украина	42,3	9	14	67	76	15	16
ЖАНУБИЙ ЕВРОПА	153	8	10	79	84	14	20
Албания	2,9	11	8	77	80	18	14
Андорра	0,08	8	4	-	-	14	14
Босния ва Герцеговина	3,5	9	10	74	79	14	16
Хорватия	4,1	9	12	74	80	15	19
Греция	10,6	9	11	78	84	14	21
Италия	60,6	8	11	81	85	13	23
Мальта	0,5	10	7	81	84	14	19
Черногория	0,6	12	11	74	79	18	15
Португалия	10,3	8	11	78	83	14	21
Сан-Марино	0,03	7	8	82	87	15	18
Сербия	7	9	14	73	78	14	19
Словения	2,1	10	10	78	84	15	19
Испания	46,7	8	9	80	86	15	19
Австралия ва Океания	41	17	7	76	80	24	12
Австралия	24,1	13	7	80	85	19	16
Микронезия							
Федератив Штатлари	0,1	22	6	68	70	34	5
Фиджи	0,9	18	7	67	73	29	6
Кирибати	0,1	29	0,1	63	70	35	4

Давоми

1	2	3	4	5	6	7	8
Маршалл Ороллари	0,06	27	0,06	71	73	41	3
Науру	0,01	30	0,01	58	65	37	13
Янги Зеландия	4,9	12	7	80	83	19	15
Палау	0,02	12	10	70	77	21	7
Папуа-Янги Гвинея	8,5	29	7	63	68	36	4
Соломон Ороллари	0,7	28	5	70	73	39	4
Тонга	0,1	24	6	70	76	36	6
Тувалу	0,01	25	9	67	72	33	5
Вануату	0,3	27	5	70	74	36	4

6-илова

**ИРИ бўйича дунё мамлакатлари рейтинги, 2017 й.
(БМТнинг ривожланиш Дастири маълумотлари бўйича)**

Жуда юқори ИРИ

T/c	Мамлакатлар	ИРИ	T/c	Мамлакаталар	ИРИ
1	2	3	4	5	6
1	Норвегия	0,953	21	Люксембург	0,904
2	Швейцария	0,944	22	Исроил	0,903
3	Австралия	0,939	23	Корея Республикаси	0,903
4	Ирландия	0,938	24	Франция	0,901
5	Германия	0,936	25	Словения	0,896
6	Исландия	0,935	26	Испания	0,891
7	Сянган (Гонконг)	0,933	27	Чехия	0,888
8	Швеция	0,933	28	Италия	0,880
9	Сингапур	0,932	29	Мальта	0,878
10	Нидерландия	0,931	30	Эстония	0,871
11	Дания	0,929	31	Греция	0,870
12	Канада	0,926	32	Кипр	0,869
13	США	0,924	33	Полша	0,865
14	Великобритания	0,922	34	БАА	0,863
15	Финляндия	0,920	35	Андорра	0,858
16	Новая Зеландия	0,917	36	Литва	0,858
17	Бельгия	0,916	37	Қатар	0,856
18	Лихтенштейн	0,916	38	Словакия	0,855
19	Япония	0,909	39	Бруней	0,853
20	Австрия	0,908	40	Саудия Арабистони	0,853

Давоми

1	2	3	4	5	6
41	Латвия	0,847	51	Болгария	0,813
42	Португалия	0,847	52	Руминия	0,811
43	Бахрейн	0,846	53	Беларусь	0,808
44	Чили	0,843	54	Багам Ороллари	0,807
45	Венгрия	0,838	55	Уругвай	0,804
46	Хорватия	0,831	56	Кувайт	0,803
47	Аргентина	0,825	57	Малайзия	0,802
48	Оммон	0,821	58	Барбадос	0,800
49	Россия	0,816	59	Қозоғистон	0,800
50	Черногория	0,814			

Юқори ИРИ

60	Мексика	0,798	84	Арманистон	0,755
61	Эрон	0,798	85	Алжир	0,754
62	Палау	0,798	86	Хитой	0,752
63	Сейшель Ороллари	0,797	87	Эквадор	0,752
64	Коста Рика	0,794	88	Украина	0,751
65	Турция	0,791	89	Перу	0,750
66	Маврикий	0,790	90	Колумбия	0,747
67	Панама	0,789	91	Сент-Люсия	0,747
68	Сербия	0,787	92	Фиджи	0,741
69	Албания	0,785	93	Мўғулистан	0,741
70	Тринидад ва Тобаго	0,784	94	Доминика	0,736
71	Антигуа ва Барбуда	0,780	95	Иордания	0,735
72	Грузия	0,780	96	Тунис	0,735
73	Сент-Китс ва Невис	0,778	97	Ямайка	0,732
74	Куба	0,777	98	Тонга	0,726
75	Гренада	0,772	99	Сент-Винсент ва Гренадин	0,723
76	Шри-Ланка	0,770	100	Суринам	0,720
77	Босния ва Герцеговина	0,768	101	Доминикан Республикаси	0,715
78	Венесуэла	0,761	102	Самоа	0,713
79	Бразилия	0,759	103	Ботсвана	0,712
80	Озарбайжон	0,758	104	Мальдив	0,712
81	Ливан	0,757	105	Ўзбекистон	0,710
82	Македония	0,757	106	Белиз	0,708
83	Тайланд	0,755	107	Маршалл Ороллари	0,708

Давоми

1	2	3	4	5	6
108	Ливия	0,706	110	Парагвай	0,702
109	Габон	0,702	111	Молдова	0,700

Ўрта ИРИ

112	Филиппин	0,699	131	Гондурас	0,625
113	ЖАР	0,697	132	Хиндистон	0,624
114	Миср	0,696	133	Бутан	0,607
115	Индонезия	0,694	134	Шарқий Тимор	0,605
116	Вьетнам	0,694	135	Вануату	0,597
117	Боливия	0,693	136	Конго Республикаси	0,592
118	Туркманистон	0,691	137	Экватроиал Гвинея	0,592
119	Фаластин	0,684	138	Кирибати	0,588
120	Сальвадор	0,680	139	Лаос	0,586
121	Қирғизистон	0,664	140	Бангладеш	0,579
122	Ироқ	0,649	141	Гана	0,579
123	Кабо-Вerde	0,648	142	Замбия	0,579
124	Марокаш	0,647	143	Сан-Томе ва Принсипи	0,574
125	Никарагуа	0,645	144	Камбоджа	0,563
126	Гватемала	0,640	145	Непал	0,558
127	Намибия	0,640	146	Мьянма	0,556
128	Гайана	0,638	147	Кения	0,555
129	Микронезия	0,638	148	Покистон	0,550
130	Тожикистон	0,627			

Қуий ИРИ

149	Свазиленд	0,541	163	Сенегал	0,494
150	Сурия	0,536	164	Гаити	0,493
151	Ангола	0,533	165	Уганда	0,493
152	Танзания	0,531	166	Судан	0,490
153	Нигерия	0,527	167	Того	0,487
154	Камерун	0,518	168	Бенин	0,485
155	Папуа-Янги Гвинея	0,516	169	Йемен	0,482
156	Зимбабве	0,516	170	Афғонистон	0,479
157	Соломон Ороллари	0,515	171	Малави	0,476
158	Мавритания	0,513	172	Кот-д'Ивуар	0,474
159	Мадагаскар	0,512	173	Жибути	0,473
160	Руанда	0,498	174	Гамбия	0,452
161	Комор Ороллари	0,497	175	Эфиопия	0,448
162	Лесото	0,497	176	Мали	0,442

Давоми

1	2	3	4	5	6
177	Конго ДР	0,435	184	Гвинея	0,414
178	Либерия	0,427	185	Бурунди	0,404
179	Гвинея-Бисау	0,424	186	Буркина-Фасо	0,402
180	Эритрея	0,420	187	Чад	0,396
181	Сьерра-Леоне	0,420	188	Нигер	0,353
182	Мозамбик	0,418	189	МАР	0,352
183	Жанубий Судан	0,418			

7-илова

Дүнёда ахборот технологияларининг ривожланиши
(Халқаро электр алоқаси уюшмасининг маълумотлари бўйича)

	Сони, млн				Улуси, %			
	2005	2010	2014	2017*	2005	2010	2014	2017*
Стационар телефонлар								
Ривожланган мамлакатлар	570	553	503	471	47,2	44,6	40,2	37,3
Ривожланаётган мамлакатлар	673	676	592	500	12,7	11,9	9,9	8,0
Дунё	1 243	1 229	1 095	972	19,1	17,8	15,1	13,0
Кам ривожланган мамлакатлар	6	8	9	9	0,9	1,0	1,0	0,9
Уяли телефонлар								
Ривожланган мамлакатлар	992	1 404	1 527	1 607	82,1	113,3	122,0	127,3
Ривожланаётган мамлакатлар	1 213	3 887	5 468	6 133	22,9	68,5	91,4	98,7
Дунё	2 205	5 290	6 996	7 740	33,9	76,6	96,7	103,5
Кам ривожланган мамлакатлар	37	280	580	692	5,0	33,1	63,1	70,4
Кенг полосали уяли Интернетга қўшилиш								
Ривожланган мамлакатлар	-	554	1 015	1 227	-	44,7	81,1	97,1
Ривожланаётган мамлакатлар	-	253	1 645	2 993	-	4,5	27,5	48,2
Дунё	-	807	2 660	4 220	-	11,5	36,8	56,4
Кам ривожланган мамлакатлар	-	3	95	219	-	0,4	10,3	22,3
Кенг полосали уяли стационар Интернетга қўшилиш								
Ривожланган мамлакатлар	148	291	354	392	12,3	23,5	28,3	31,0
Ривожланаётган мамлакатлар	71	236	377	588	1,3	4,2	6,3	9,5
Дунё	220	526	731	979	3,4	7,6	10,1	13,1
Кам ривожланган мамлакатлар	0	1	5	10	0,0	0,1	0,5	1,0

Давоми

Интернет фойдаланувчилар								
Ривожланган мамлакатлар	617	824	947	1 023	51,3	66,5	75,6	81,0
Ривожланаётган мамлакатлар	407	1 167	1 933	2 555	7,7	20,6	32,4	41,3
Дунё	1 024	1 991	2 880	3 578	15,8	28,9	39,9	48,0
Кам ривожланган мамлакатлар	6	35	96	172	0,8	4,3	10,5	17,5

8-илюстрация

Интернет фойдаланувчиларнинг сони, 2017 й.

(Internet World Stats бўйича)

Ўрни	Мамлакат	Интернет фойдала- нувчилар	Интернет фойдалаувчи- ларнинг улуси, %
1	2	3	4
1	Хитой	802 164 365	57,76
2	Ҳиндистон	543 292 635	40,10
3	АҚШ	245 436 423	76,18
4	Бразилия	123 927 230	59,68
5	Япония	117 528 631	92,00
6	Россия	110 003 284	76,41
7	Мексика	75 937 568	59,54
8	Германия	73 436 503	89,65
9	Индонезия	66 244 991	25,37
10	Буюкбритания	62 354 410	94,78
11	Покистон	62 000 000	29,92
12	Филиппин	57 342 723	55,50
13	Франция	55 413 854	85,62
14	Нигерия	47 743 541	25,67
15	Жанубий Корея	47 094 267	92,72
16	Туркия	46 395 500	58,35
17	Вьетнам	43 974 618	46,50
18	Эрон	42 731 675	53,23
19	Миср	37 519 531	39,21
20	Испания	37 337 607	80,56
21	Италия	36 442 438	61,32
22	Тайланд	32 710 169	47,50
23	Канада	32 602 776	89,84
24	Аргентина	30 758 972	70,15
25	Жанубий Африка	30 248 355	54,00

Давоми

1	2	3	4
26	Бангладеш	29 738 660	18,25
27	Колумбия	28 287 098	58,14
28	Полша	28 018 492	73,30
29	Малайзия	24 572 446	78,79
30	Саудия Арабистони	23 803 319	73,75
31	Украина	23 321 390	52,48
32	Австралия	21 288 648	88,24
33	Марокаш	20 555 783	58,27
34	Венесуэла	18 940 907	60,00
35	Тайвань	18 786 473	79,75
36	Жазоир	17 440 299	42,95
37	Эфиопия	15 739 371	15,37
38	Нидерландия	15 358 245	90,41
39	Ўзбекистон	14 713 955	46,79
40	Перу	14 444 387	45,46
41	Қозогистон	13 814 581	76,80
42	Мьянма	13 258 325	25,07
43	Кения	12 600 007	26,00
44	Чили	11 822 229	66,01
45	Руминия	11 767 959	59,50
46	Судан	11 082 072	28,00
47	Бельгия	9 827 270	86,52
48	Гана	9 779 273	34,67
49	Уганда	9 077 567	21,88
50	Швеция	9 002 326	91,51
51	Эквадор	8 857 767	54,06
52	Бирлашган Араб Амирликлари	8 398 268	90,60
53	Чехия	8 115 252	76,48
54	Ироқ	7 898 106	21,23
55	Венгрия	7 730 451	79,26
56	Греция	7 726 829	69,09
57	Озарбайжон	7 605 244	78,20
58	Швейцария	7 511 995	89,41
59	Австрия	7 346 074	84,32
60	Португалия	7 303 699	70,42
61	Танзания	7 224 386	13,00
62	Йемен	6 780 200	24,58

Давоми

1	2	3	4
63	Беларусь	6 741 258	71,11
64	Шри-Ланка	6 665 916	32,05
65	Исроил	6 535 440	79,78
66	Доминикан Республикаси	6 530 903	61,33
67	Кот-д'Ивуар	6 286 527	26,53
68	Сербия	5 914 748	67,06
69	Иордания	5 890 965	62,30
70	Сурия	5 873 785	31,87
71	Камерун	5 859 797	25,00
72	Тунис	5 801 972	50,88
73	Гватемала	5 722 610	34,51
74	Непал	5 706 708	19,69
75	Дания	5 538 800	96,97
76	Норвегия	5 112 817	97,30
77	Мозамбик	5 050 924	17,52
78	Конго Демократик Пуспубликаси	4 889 515	6,21
79	Финляндия	4 826 246	87,70
80	Ливан	4 571 675	76,11
81	Сингапур	4 554 189	81,00
82	Куба	4 449 238	38,77
83	Словакия	4 381 507	80,48
84	Боливия	4 322 489	39,70
85	Болгария	4 266 773	59,83
86	Замбия	4 232 464	25,51
87	Янги Зеландия	4 123 439	88,47
88	Камбоджа	4 030 438	25,57
89	Сенегал	3 954 620	25,66
90	Ирландия	3 883 418	82,17
91	Ангола	3 745 750	13,00
92	Зимбабве	3 733 964	23,12
93	Афғонистон	3 673 539	10,6
94	Парагвай	3 453 445	51,35
95	Коста Рика	3 207 258	66,03
96	Кувайт	3 176 010	78,37
97	Оммон	3 089 369	69,82
98	Хорватия	3 063 044	72,70

Давоми

1	2	3	4
99	Молдова	2 882 322	71,00
100	Гондурас	2 733 860	30,00
101	Буркина-Фасо	2 603 042	13,96
102	Босния ва Герцеговина	2 438 208	69,33
103	Қатар	2 423 068	94,29
104	Руанда	2 383 501	20,00
105	Уругвай	2 286 820	66,40
106	Панама	2 178 424	54,00
107	Литва	2 163 155	74,38
108	Қирғизистон	2 054 728	34,50
109	Мали	1 999 226	11,11
110	Грузия	1 962 702	50,00
111	Албания	1 941 925	66,36
112	Сальвадор	1 839 969	29,00
113	Арманистон	1 813 386	62,00
114	Тожикистон	1 788 044	20,47
115	Малави	1 738 600	9,61
116	Латвия	1 574 256	79,89
117	Словения	1 568 786	75,50
118	Никарагуа	1 511 037	24,57
119	Македония	1 501 798	72,16
120	Лаос	1 478 051	21,87
121	Бахрейн	1 396 668	98,00
122	Гаити	1 326 629	12,23
123	Бенин	1 303 589	11,99
124	Ямайка	1 296 610	45,00
125	Ливия	1 275 642	20,27
126	Гвинея	1 214 801	9,80
127	Мадагаскар	1 172 533	4,71
128	Эстония	1 144 974	87,24
129	Туркманистон	1 018 691	17,99
130	Тринидад ва Тобаго	1 000 517	73,30
131	Габон	951 287	48,05
132	Нигер	893 073	4,32
133	Кипр	888 125	75,90
134	Ботсвана	885 702	27,50
135	Сьерра-Леоне	870 532	11,77
136	Того	860 280	11,31

Давоми

1	2	3	4
137	Жанбий Судан	819 459	6,70
138	Папуа-Янги Гвинаея	776 159	9,60
139	Мавритания	774 183	18,00
140	Намибия	769 455	31,03
141	Чад	722 627	5,00
142	Мўғулистан	674 201	22,27
143	Маврикий	671 833	53,23
144	Лесото	602 965	27,36
145	Люксембург	561 295	97,49
146	Бурунди	544 097	5,17
147	Черногория	439 276	69,88
148	Фиджи	418 013	46,51
149	Конго Республикаси	416 217	8,12
150	Свазиленд	383 723	28,57
151	Гамбия	377 123	18,50
152	Либерия	337 732	7,32
153	Бутан	333 226	41,77
154	Мальта	331 853	77,29
155	Исландия	326 622	98,24
156	Шарқий Тимор	320 339	25,25
157	Бруней	317 397	75,00
158	Багам Ороллари	312 986	80,00
159	Экваториал Гвинаея	290 470	23,78
160	Гайана	275 760	35,66
161	Сомали	269 178	1,88
162	Кабо Верде	259 906	48,17
163	Суринам	253 499	45,40
164	Мальдивы	252 761	59,09
165	Барбадос	226 715	79,55
166	Марказий Африка Республикаси	183 785	4,00
167	Белиз	163 588	44,58
168	Жибути	123 728	13,13
169	Санкт-Люсия	83 186	46,73
170	Андорра	75 681	97,93
171	Антигуа ва Барбуда	73 702	73,00
172	Гвинаея-Бисау	68 270	3,76
173	Соломон Ороллари	65 936	11,00

Давоми

1	2	3	4
174	Вануату	64 896	24,00
175	Комор Орллари	63 170	7,94
176	Сент-Винсент ва Гренадин	60 929	55,57
177	Гренада	59 947	55,86
178	Эритрея	58 465	1,18
179	Самоа	57 386	29,41
180	Сан-Томе ва Принсири	55 974	28,00
181	Сейшель Орллари	53 248	56,51
182	Доминика	49 296	67,03
183	Тонга	42 795	39,95
184	Сент-Китс ва Невис	42 113	76,82
185	Лихтенштейн	36 946	98,09
186	Монако	36 654	95,21
187	Микронезия, Федератив Штатлар	34 996	33,35
188	Сан-Марино	16 484	54,21
189	Маршалл Орллари	15 808	29,79
190	Кирибати	15 672	13,70
191	Тувалу	5 106	46,01

9-илова

Ахборот-коммуникацион технологияларнинг ривожланиш индекси, 2017 й.

Рейтинг	Страны	Индекс
1	2	3
1	Исландия	8,98
2	Корея Республикаси	8,85
3	Швейцария	8,74
4	Дания	8,71
5	Буюкбритания	8,65
6	Сянган	8,61
7	Нидерланд ия	8,49
8	Норвегия	8,47
9	Люксембург	8,47
10	Япония	8,43
11	Швеция	8,41
12	Германия	8,39
13	Янги Зеландия	8,33

Давоми

1	2	3
14	Австралия	8,24
15	Франция	8,24
16	АҚШ	8,18
17	Эстония	8,14
18	Сингапур	8,05
19	Монако	8,05
20	Ирландия	8,02
21	Австрия	8,02
22	Финляндия	7,88
23	Исландия	7,88
24	Мальта	7,86
25	Бельгия	7,81
26	Макао	7,80
27	Испания	7,79
28	Кипр	7,77
29	Канада	7,77
30	Андорра	7,71
31	Бахрейн	7,60
32	Беларусь	7,55
33	Словения	7,38
34	Барбадос	7,31
35	Латвия	7,26
36	Хорватия	7,24
37	Сент-Китс ва Невис	7,24
38	Греция	7,23
39	Катар	7,21
40	БАА	7,21
41	Литва	7,19
42	Уругвай	7,16
43	Чехия	7,16
44	Португалия	7,13
45	Россия	7,07
46	Словакия	7,06
47	Италия	7,04
48	Венгрия	6,93
49	Полша	6,89
50	Болгария	6,86
51	Аргентина	6,79

Давоми

1	2	3
52	Қозғистон	6,79
53	Бруней	6,75
54	Саудия Арабистони	6,67
55	Сербия	6,61
56	Чили	6,57
57	Багам Ороллари	6,51
58	Руминия	6,48
59	Молдова	6,45
60	Коста-Рика	6,44
61	Черногория	6,44
62	Оммон	6,43
63	Малайзия	6,38
64	Ливан	6,30
65	Озарбайжон	6,20
66	Бразилия	6,12
67	Турция	6,08
68	Тринидад ва Тобаго	6,04
69	Македония	6,01
70	Иордания	6,00
71	Қувайт	5,98
72	Маврикий	5,88
73	Гренада	5,80
74	Грузия	5,79
75	Арманистон	5,76
76	Антигуа ва Барбуда	5,71
77	Доминика	5,69
78	Таиланд	5,67
79	Украина	5,62
80	Хитой	5,60
81	Эрон	5,58
82	Сент-Винсент	5,54
83	Босния ва Герцеговина	5,39
84	Колумбия	5,36
85	Мальдивы	5,25
86	Венесуэла	5,17
87	Мексика	5,16
88	Суринам	5,15
89	Албания	5,14

Дағоми

1	2	3
90	Сейшель Ороллари	5,03
91	Мұғулистан	4,96
92	ЖАР	4,96
93	Кабо-Вerde	4,92
94	Панама	4,91
95	Ўзбекистон	4,90
96	Перу	4,85
97	Эквадор	4,84
98	Ямайка	4,84
99	Тунис	4,82
100	Марокаш	4,77
101	Филиппин	4,67
102	Жазоир	4,67
103	Миср	4,63
104	Сент-Люсия	4,63
105	Ботсвана	4,59
106	Доминикан	4,51
107	Фиджи	4,49
108	Вьетнам	4,43
109	Қирғизистон	4,37
110	Тонга	4,34
111	Индонезия	4,33
112	Боливия	4,31
113	Парағвай	4,18
114	Габон	4,11
115	Ливия	4,11
116	Гана	4,05
117	Шри-Ланка	3,91
118	Намибия	3,89
119	Сальвадор	3,82
120	Белиз	3,71
121	Бутан	3,69
122	Шарқий Тимор	3,57
123	Фаластин	3,55
124	Гайана	3,44
125	Гватемала	3,35
126	Сурія	3,34
127	Самоа	3,30

Давоми

1	2	3
128	Камбоджа	3,28
129	Гондурас	3,28
130	Никарагуа	3,27
131	Кот-д'Ивуар	3,14
132	Сан-Томе ва Принсипи	3,09
133	Лесото	3,04
134	Хиндистон	3,03
135	Мьянма	3,00
136	Зимбабве	2,92
137	Куба	2,91
138	Кения	2,91
139	Лаос	2,91
140	Непал	2,88
141	Вануату	2,81
142	Сенегал	2,66
143	Нигерия	2,60
144	Гамбия	2,59
145	Судан	2,55
146	Замбия	2,54
147	Бангладеш	2,53
148	Пакистон	2,42
149	Камерун	2,38
150	Мозамбик	2,32
151	Мавритания	2,26
152	Уганда	2,19
153	Руанда	2,18
154	Кирибати	2,17
155	Мали	2,16
156	Того	2,15
157	Соломон Ороллари	2,11
158	Жибути	1,98
159	Афғонистон	1,95
160	Ангола	1,94
161	Бенин	1,94
162	Буркина Фасо	1,90
163	Экваториал Гвинея	1,86
164	Комор ороллари	1,82
165	Танзания	1,81

Дағоми

1	2	3
166	Гвинея	1,78
167	Малави	1,74
168	Гаити	1,72
169	Мадагаскар	1,68
170	Эфиопия	1,65
171	Конго ДР	1,55
172	Бурунди	1,48
173	Гвинея-Бисау	1,48
174	Чад	1,27
175	МАР	1,04
176	Эритрея	0,96

10-илова

Глобал рақобатбардошлық индекси, 2017—2018 йй.
 (материалам <http://reports.weforum.org> асосида)

Рейтинг	Миллий иқтисодлар	Индекс
1	2	3
1	Швейцария	5,9
2	АҚШ	5,9
3	Сингапур	5,7
4	Нидерландия	5,7
5	Германия	5,7
6	Сянган	5,5
7	Швеция	5,5
8	Буюкбритания	5,5
9	Япония	5,5
10	Финляндия	5,5
11	Норвегия	5,4
12	Дания	5,4
13	Яңги Зеландия	5,4
14	Канада	5,3
15	Тайвань	5,3
16	Исроил	5,3
17	БАА	5,3
18	Австрия	5,2
19	Люксембург	5,2
20	Бельгия	5,2
21	Австралия	5,2

Давоми

1	2	3
22	Франция	5,2
23	Малайзия	5,2
24	Ирландия	5,2
25	Катар	5,1
26	Корея Республикаси	5,1
27	Хитой	5,0
28	Исландия	5,0
29	Эстония	4,8
30	Саудия Арабистони	4,8
31	Чехия	4,8
32	Тайланд	4,7
33	Чили	4,7
34	Испания	4,7
35	Озарбайжон	4,7
36	Индонезия	4,7
37	Мальта	4,6
38	Россия	4,6
39	Полша	4,6
40	Ҳиндистон	4,6
41	Литва	4,6
42	Португалия	4,6
43	Италия	4,5
44	Бахрейн	4,5
45	Маврикий	4,5
46	Бруней	4,5
47	Коста-Рика	4,5
48	Словения	4,5
49	Болгария	4,5
50	Панама	4,4
51	Мексика	4,4
52	Қувайт	4,4
53	Туркия	4,4
54	Латвия	4,4
55	Вьетнам	4,4
56	Филиппин	4,4
57	Қозогистон	4,3
58	Руанда	4,3
59	Словакия	4,3

Давоми

1	2	3
60	Венгрия	4,3
61	ЖАР	4,3
62	Оммон	4,3
63	Ботсвана	4,3
64	Кипр	4,3
65	Иордания	4,3
66	Колумбия	4,3
67	Грузия	4,3
68	Руминия	4,3
69	Эрон	4,3
70	Ямайка	4,2
71	Марокаш	4,2
72	Перу	4,2
73	Арманистон	4,2
74	Хорватия	4,2
75	Албания	4,2
76	Уругвай	4,1
77	Черногория	4,1
78	Сербия	4,1
79	Тожикистон	4,1
80	Бразилия	4,1
81	Украина	4,1
82	Бутан	4,1
83	Тринидад ва Тобаго	4,1
84	Гватемала	4,1
85	Шри-Ланка	4,1
86	Жазоир	4,1
87	Греция	4,0
88	Непал	4,0
89	Молдова	4,0
90	Намибия	4,0
91	Кения	4,0
92	Аргентина	4,0
93	Никарагуа	3,9
94	Камбоджа	3,9
95	Тунис	3,9
96	Гондурас	3,9
97	Эквадор	3,9

Дағоми

1	2	3
98	Лаос	3,9
99	Бангладеш	3,9
100	Миср	3,9
101	Мұғалистан	3,9
102	Қирғизистон	3,9
103	Босния ва Герцеговина	3,9
104	Доминикан Республикаси	3,9
105	Ливан	3,8
106	Сенегал	3,8
107	Сейшель Ороллари	3,8
108	Эфиопия	3,8
109	Сальвадор	3,8
110	Кабо-Вerde	3,8
111	Гана	3,7
112	Парагвай	3,7
113	Танзания	3,7
114	Уганда	3,7
115	Покистон	3,7
116	Камерун	3,7
117	Гамбия	3,6
118	Замбия	3,5
119	Гвинея	3,5
120	Бенин	3,5
121	Мадагаскар	3,4
122	Свазиленд	3,4
123	Мали	3,3
124	Зимбабве	3,3
125	Нигерия	3,3
126	Конго ДР	3,3
127	Венесуэла	3,2
128	Гаити	3,2
129	Бурунди	3,2
130	Сьерра-Леоне	3,2
131	Лесото	3,2
132	Малави	3,1
133	Мавритания	3,1
134	Либерия	3,1
135	Чад	3,0
136	Мозамбик	2,9
137	Йемен	2,9

Мамлакаттарнинг экологик-иқтисодий типлари (Б.Н.Зимин бўйича)

№	Мамлакаттарнинг экологик-иқтисодий типлари	Хусусиятлари
1	Иқтисодининг ривожланиш даражаси жуда паст бўлган қолоқ мамлакатлар	“Экологизация” тушунчаси мамлакатда ишлаётган чет эл компаниялари ҳисобидан ўтказилаётган табиатни муҳофазалаш тадбирларигагина тегишилидир. Экологик талабларни бажаришга учун чақириқлар маҳаллий аҳоли томонидан раддия уйғотмоқда
2	Иқтисодининг ривожланиш даражаси паст мамлакатлар	Табиатни муҳофазалаш тадбирлари чет эл давлатларининг ёрдамида ўтказилмоқда. Экологик талабларга қарши раддия норасмий характерга эга ва у фақат алоҳида арионларда кузатилади. Бу гуруҳдаги мамлакатларда экологияга ажратилган харажатлар ЯИМнинг 0,4% ни ташкил қиласди
3	Иқтисодининг ривожланиш даражаси ўрта мамлакатлар	Табиатни ва ресурсларни муҳофазалаш бўйича тадбирларга ЯИМнинг 0,5–1,3% сарфланмоқда. Экологик тадбирлар фақат атроф муҳитга ўта хавфли ишлаб чиқариш соҳаларида ўтказилмоқда
4	Иқтисодининг ривожланиш даражаси юқори мамлакатлар	Бу мамлакатларда экологик тадбирларни молиялаштириш ҳажми ЯИМнинг 1,3% ни ташкил қиласди. Иқтисодий жиҳатдан самарали табиатни муҳофазалаш тадбирлари ўтказилмоқда. Бироқ ифлослантириш манбаларини батамом йўқотиш жуда қиммат бўлгани учун экологик муаммолар тўлиқ тарзда ҳал қилинмаган
5	Иқтисодининг ривожланиш даражаси жуда юқори мамлакатлар	Ишлаб чиқариш экологик самарали технологияларга деярли тўла ўтказилган; Ифлосланиш манбаларини бартараф этиш учун етарлича маблағлар ажратилмоқда. Бу мамлакатлар гуруҳи ўзларининг “ифлос” ишлаб чиқаришини ривожланаётган мамлакатлар ҳудудига жойлаштируммоқда ва бу дунёдаги экологик вазиятни янада кескинлаштируммоқда
6	Табиатни муҳофазалаш ва ресурсларни тежаш технологияларини жорий қилишнинг илғор тажрибаларига эга мамлакатлар	Бу мамлакатлар чиқиндиларсиз ишлаб чиқаришга тўла ўтиб бўлишиди. Швейцария каби кичик мамлакатда мумкин бўлган бу тажрибани мураккаб хўжалик таркибига эга йирик мамлакатларда қўллашнинг имконияти бўлмади

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I бўлим. ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР УСУЛЛАРИ	
Умумгеографик усуллар	
1-§. География бўйича тадқиқот мавзусини танлаш	5
2-§. Географияда таққослаш усуллари	7
1-амалий иш. Тадқиқот мавзусига доир қиёслашлар усулларини қўллаш	9
3-§. Географияда сонли усуллар	10
2-амалий иш. Тадқиқот мавзусига кўра микдорий усулларни қўллаш	13
4-§. Туманлаштириш усуллари	14
3-амалий иш. Тадқиқот мавзусига кўра туманлаштириш усулларини қўллаш	17
II бўлим. КАРТОГРАФИЯ ВА ГЕОИНФОРМАТИКА	
5-§. Замонавий картографилари	18
6-§. Геоинформатика асослари	22
7-§. Маълумотларнинг географик базаси	27
8-§. Географиявий маълумотларнинг визуализацияси	28
III бўлим. АТРОФ-МУХИТНИ БОШҚАРИШ ВА ГЕОЭКОЛОГИЯ	
9-§. Атроф-мухитнинг турлари.....	34
10-§. Табиатдан фойдаланиш турларининг атроф-мухитга таъсирини баҳолаш	37
4-амалий иш. Қозоғистон саноати қазиб чиқариш соҳаларининг атроф-мухитга таъсирини баҳолаш.....	39
11-§. Табиий ресурслардан рационал фойдаланиш принциплари	40
Геоэкологик тадқиқотларнинг асоси	
12-§. Геоэкологиянинг тадқиқот предмети ва долзарблиги	43
14-§. Геоэкологик туманлаштириш.....	48
15-§. Антропоген омиллар	51
16-§. Глобал экологик муаммолар	54
17-§. Экология муаммоларини ҳал этишда инновацион технологиялар	59
18-§. Қозоғистоннинг экологик муаммоси	60
5-амалий иш. Қозоғистоннинг экологик муаммоаси	63
IV бўлим. ГЕОИҚТИСОД	
Геоиқтисод асослари. Геоиқтисоднинг тадқиқот предмети ва долзарблиги	
19-§. Геоиқтисоднинг мақсад ва вазифалари, асосий тоифалари	64
20-§. Мамлакатлар ва минтақалар иқтисодий ривожланишида географик кенгликтининг роли.....	67
6-амалий иш. Жаҳон мамлакатларини ҳўжалик таркиби бўйича тоифалашни ўрганамиз	78
Ҳўжалик ташкил қилишнинг омиллари ва шартлари	
21-§. Ҳўжалик ташкил қилишнинг ҳудудий омиллари.....	69
22-§. Дунё ҳўжалиги соҳаларини жойлаштиришининг замонавий омиллари	73
Жаҳон ҳўжалиги таркиби	
23-§. Жаҳон мамлакатлари ҳўжалигининг таркиби	75
Жаҳон ҳўжалигининг ҳудудий модели	
24-§. Жаҳон ҳўжалигининг ҳудудий таркиби ва модели.....	79
25-§. Ривожланган мамлакатларда ҳўжаликнинг ҳудудий таркиби.....	81
26-§. Ривожланаётган мамлакатларда ҳудудий ҳўжалик таркиби	84
Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг кўреаткичлари	
27-§. Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг кўрсаткичларини таққослаш	87
28-§. Иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича жаҳон мамлакатларини таснифлаш. Мамлакатнинг ривожланиши	89
29-§. Ривожланган мамлакатлар ижтимоий-иктисодий ривожланишининг моделлари.....	93
30-§. Ўтиш иқтисодидаги мамлакатлар	95
31-§. Ривожланаётган мамлакатлар таснифи	100
Иқтисодий ривожланишнинг жаҳон тажрибаси	
32—33-§. Жаҳон мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг стратегияси.....	104
Қозоғистон Республикаси иқтисодий ривожланишининг мақсадли кўреаткичлари	
34-§. Қозоғистон Республикаси иқтисодий ривожланиш стратегиясининг мақсадли кўреаткичлари	110
7-амалий иш. Қозоғистон Республикаси учун самарали ҳўжалик тузилишини, ҳўжалик	

соҳаларининг муносабатлын ҳўжаликнинг ҳудудий тузилишини, иқтисодий ривожланишдаги фойдали кўрсаткичларини аниқлаш	113
V бўлим. ГЕОСИЁСАТ	
Геосиёсат асослари. Геосиёсат аҳамияти	
35-§. Геосиёсатнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқот предмети, асосий тоифалари.....	115
36-§. Геосиёсатнинг асосий объектлари ва субъектлари	118
Геосиёсий таъсири нинг асосий воситалари. Жаҳоннинг геосиёсий минтақалари	
37-§. Замонавий жаҳон геосиёсий фазоси.....	121
38-§. Осиёнинг геосиёсий кенглиги.....	123
39-§. Европадаги геосиёсий кенглик	126
40-§. Американинг геосиёсий кенглиги.....	129
7-амалий иш. Геосиёсий минтақанинг картосхемасини тузиш.....	132
Геосиёсат ва географик омиллар	
41-§. Геосиёсатда физик-географик ва иқтисодий омилларнинг аҳамияти.....	133
42-§. Геосиёсатда ижтимоий ва демографик омилларнинг аҳамияти	136
43-§. Геосиёсатда сиёсий, ҳарбий ва технологик омилларнинг аҳамияти	139
Давлат ҳудудининг морфологияси	
44-§. Давлат ҳудудининг морфологик ҳусусиятлари.....	142
45-§. Ҳудуднинг морфологик ҳусусиятлари бўйича давлатларни таснифлаш	145
8-амалий иш. Қозоғистон Республикаси давлат ҳудуди морфологик ҳусусиятларини таққослаш ва микдорий усуллардан фойдаланиб, мажмуавий баҳолаш	148
Давлат чегаралари	
46-§. Давлат чегараларини аниқлаш ва ўтказиш бўйича функциялар, турлар, тадбирлар, уларнинг динамикаси	149
47-§. Қозоғистон Республикаси давлат чегарасининг шаклланиш жараёни, асосий кўрсаткичлари ва динамикаси	153
9-амалий иш. Қозоғистон Республикаси чегараларини мустаҳкамлаш бўйича қарорлар ишлаб чиқиш.....	157
VI бўлим. МАМЛАКАТШУНОСЛИК	
Дунё минтақалари. Мажмуавий географик туманлаштириш	
48-§. Табиий-географик туманлаштириш	158
49-§. Дунёни тарихий-маданий туманлаштириш	161
50-§. Дунёнинг сиёсий-географик туманлаштирилиши.	
Геосиёсий туманлар	
51-§. Дунёнинг тарихий-географик минтақалари	166
10-амалий иш. Мажмуавий-географик ва тарихий-маданий туманлаштиришнинг шахсий моделини тақлиф қилиш	170
52-§. Дунё мамлакатларини таққослаганда қўлланиладиган кўрсаткичлар	171
53-§. Ялпи ички маҳсулот ҳисоби	174
11-амалий иш. Иқтисодий кўрсаткичлар бўйича аниқланадиган дунё мамлакатлари рейтингининг график тарздаги қиёфаси	176
54-§. Дунё мамлакатларини таққослаганда қўлланиладиган демографик кўрсаткичлар	177
55-§. Дунё мамлакатларини таққослашда қўлланиладиган ижтимоий кўрсаткичлар	179
12-амалий иш. Microsoft Excel дастурини қўллаш орқали мавзу бўйича география маълумотлар базасини тузиш	183
56-§. Дунё мамлакатларини ахборот-коммуникацион технологиялар ривожланишининг кўрсаткичлари бўйича таққослаш	184
57—58-§. Кўрсаткичлар йиғиндиси бўйича аниқланадиган дунё мамлакатларининг индекси ва рейтинги	186
14-амалий иш. Кўрсаткичлар йиғиндиси бўйича аниқланадиган дунё мамлакатлари индекси ва рейтингининг характеристикаси	190
59-§. Глобал ракобатбардошлиқ индекси	191
15-амалий иш. Рейтингда мамлакатнинг ўрнига таъсири кўрсатувчи омилларни аниқлаш	194
VII бўлим. ИНОСНИЯТНИНГ ГЛОБАЛ МУАММОЛАРИ	
Глобал муаммоларни ҳал қилиш. Глобал муаммоларнинг географик аспектлари	
60-§. Инсоният ривожланишидаги муаммоларни таснифлаш	195
61-§. Тинчликни сақлаш муаммолари	197
62-§. Энергетика ва ҳом ашё муаммолари	200
63-§. Ривожланаётган мамлакатларнинг глобал муаммолари	202
64-§. Дунё океани муаммолари	207
Илова	211

Учебное издание

**Каймұлдаева Күляш Дүйсенбаевна
Абілмажинов Салтанат Абілмажиновна
Саипов Абдимажит Аманжолович**

ГЕОГРАФИЯ

**Учебник для 10 классов общественно-гуманитарного направления
общеобразовательных школ
(на узбекском языке)**

**Мұхаррир С. Исламханова
Бадий мұхаррир Ж. Болатаев
Техник мұхаррир Л. Садиқова
Компьютерда сақыфалаган Л. Жақсилиқова**

Нашриётта 2003 йил 7 июля Козогистон Республикасы Таълим ва фан вазирлигининг № 0000001 сонли давлат лицензияси берилган

ИБ № 6073

Нашрға 28.08.19 рухсат этилди. Ҳажми $70 \times 100 \frac{1}{16}$. Офсет қоғози. Ҳарф тури "SchoolBook Kza". Офсет нашри. Шартли босма табоги 20,64. Шартли бүёк тамғаси 75,47. Нашр ҳисоб табоги 11,55. Адади 2 500 дона. Буюртма №

"Мектеп" нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mekter@mail.ru

Web-site: www.mekter.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

